

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальний за випуск В.В. Концур

Технічний редактор А.М. Калашников

Комп'ютерне верстання та макетування А.В. Шевченко

*За зміст і достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших відомостей відповідають автори*

Підписано до видання 30.06.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Ум. друк. арк. 17,29. Обл.-вид. арк. 17,25.
Ум.-вид. арк. 16,04.
Тираж 300 прим. Зам. № 55.

Видавництво Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої справи
ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Горлівка
2011

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)
Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В.М. Докашенко**, докт. іст. наук, професор
Відповідальний секретар: **В.В. Концур**, канд. іст. наук, доц.

Члени редколегії:

Г. П. Докашенко, докт. іст. наук, проф.
П.В. Добров, докт. іст. наук, проф.
О.В. Крапівін, докт. іст. наук, проф.
Н.Р. Темірова, докт. іст. наук, проф.
О.В. Стяжкіна, докт. іст. наук, проф.
І.Я. Тодоров, докт. іст. наук, проф.

Рецензенти:

М.Є. Беспалов, докт. іст. наук, проф.
Ю.Г. Біловол, докт. іст. наук, проф.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №16793-5365Р від 01.06.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов
Протокол №6 від 4.02.2011 р.*

*ВАК України включено до переліку наукових фахових видань, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук в історичній галузі наук
(постанова Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8).*

Грані історії : зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ,
Г 77 2011. – Вип. 3/4. – 276 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії, проблеми з міжнародних відносин, а також представлені розробки теоретиків та практиків профспілкового руху з історії профспілок України.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)

**РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ НАУКОВОГО
ЖИТТЯ**

Стяжкіна О.В.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ : ШАБЕЛЬНИКОВ В. І. АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ : ІСТОРИЧНИЙ

ДОСВІД І УРОКИ (1917 – червень 1941 рр.) :
Монографія. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 306 с. 264

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ 270

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 271

ШІСТДЕСЯТНИЦТВА В УКРАЇНІ (до проблеми історичної трансформації методу соціалізму).....	121
<i>Попова О. Ю.</i>	
ОБРАЗ ВНУТРЕННЕГО ВРАГА В СОВЕТСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В 1930-Е ГОДЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ.....	134
<i>Стяжкина Е. В.</i>	
ПОСТСОВЕТСКАЯ ГЕНДЕРНАЯ ОПТИКА В МЕТОДОЛОГИЯХ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ.....	145
<i>Шабельников В. I.</i>	
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1923-1932 рр.).....	162
<i>Шевченко Т. Б.</i>	
ВИХОВНА РОБОТА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	169

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Докашенко Г. П., Навка І. О.</i>	
ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА І ОСВІТА (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ СРСР ТА БОЛГАРІЇ).....	179
<i>Комар Я. В.</i>	
БОЛГАРИ-«ТРУДАРМІЙЦІ» ТА СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОСННІЙ ПЕРІОД.....	188
<i>Разумный В. В.</i>	
ПОКУШЕНИЕ НА ПРЕЗИДЕНТА ЕГИПТА АНВАРА САДАТА 6 ОКТЯБРЯ 1981 ГОДА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	202
<i>Руда В. В.</i>	
ОСНОВНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ УКРАЇНИ В РОЗВ'ЯЗАННІ БАЛКАНСЬКОЇ КРИЗИ К. ХХ СТ.....	209
<i>Тодоров І. Я., Хоменко А.</i>	
ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ПІ СУЧАСНОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ.....	221
<i>Тригуб П. М., Мосійчук О. В.</i>	
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В НОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ.....	230

СТОРІНКА МОЛОДОГО АВТОРА

<i>Кормильцева Ю. В.</i>	
РОЗПОДІЛ ВЛАСНОСТІ ТА ПРОФСПІЛКИ (90-ті РОКИ ХХ ст.).....	242
<i>Овинникова Р. В.</i>	
ПРОФСОЮЗНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УКРАИНЕ НА РУБЕЖЕ ХХ-ХХІ СТОЛЕТИЙ.....	250

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ, СУЧАСНІСТЬ, МАЙБУТНЄ

Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції
Горлівка, 20-21 жовтня 2010 р.

ББК Т.63.3 (4 УКР)

Горбинко В. М.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОЗДОРОВЛЕННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК У ЗАГАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті автором розглядаються передумови та організаційні форми оздоровчої роботи з дітьми в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Досліджується вплив держави, громадських організацій, у тому числі професійних спілок, на процеси становлення та розвитку системи закладів оздоровлення та відпочинку дітей у цей період.

Турбота про здоров'я трудящих та їх дітей є невід'ємною складовою діяльності профспілок протягом майже століття. За цей час напрацьовано величезний досвід роботи у сфері організації дитячого відпочинку та оздоровлення, за кошти профспілок відбудовувалось та утримувалось тисячі об'єктів соціально-культурного призначення, дитячих спортивних шкіл, закладів оздоровлення та відпочинку для дітей.

Необхідність та важливість цієї роботи очевидна, особливо з огляду на сучасні умови: складну демографічну ситуацію в країні протягом останніх двох десятиліть, різке погіршення стану здоров'я населення, у т.ч. дитячого, високе стресове та інформаційне навантаження на людей, падіння загального рівня життя. Ці чинники пов'язані із соціально-економічними та суспільно-політичними змінами в країні періоду незалежності. Тому рівень відповідальності профспілкових організацій підвищується разом із зростаючими потребами в захисті прав працюючих та членів їх сімей, у числі найважливіших з яких є право на відпочинок та оздоровлення.

На жаль, набутий досвід у цій сфері не використовується повною мірою з ряду причин, серед яких відсутність об'єктивної інформації про діяльність, недооцінка внеску профспілкових організацій в загальні процеси побудови демократичного суспільства та збереження трудового потенціалу України.

Комплексних наукових досліджень із зазначеної проблеми в Україні не проводилось. Окремі публікації не дають досить повної інформації та об'єктивної оцінки ролі й місця профспілок у формуванні системи організованого відпочинку та оздоровлення дітей трудящих.

Завданням статті є висвітлення ролі професійних спілок у створенні та розвитку системи оздоровлення та відпочинку дітей, у зв'язку з чим було проведено дослідження їхньої роботи в цьому напрямі в Україні.

Вивчення історії та передумов виникнення системи закладів оздоровлення та відпочинку дітей слід розпочати з подій, які відбувались в Україні у другій половині XIX та на початку XX століття.

Україна переживала складні часи. Швидкими темпами збільшувалась кількість малоземельних і безземельних селян, які вимушені були працювати на поміщицьких землях або на підприємствах, що з'являлись у великій кількості. Батьки основний час проводили в тяжкій праці, яка ледь забезпечувала існування, а дітям, кинутим напризволяще, доводилось дбати про себе самостійно.

У цей час актуалізується й масово зростає безпритульність та бродяжництво серед дітей, набуваючи небезпечних розмірів. Це, у свою чергу, призводить до розвитку таких соціально негативних явищ, як жебрацтво, правопорушення, проституція, підвищує рівень захворюваності та смертності населення [1, 2, 6].

І. Франко про цей період пише: «Кричуша бідність і убогість значної частини батьків».

Постійні злидні, неспроможність утримання і забезпечення змушували дітей з ранніх літ подаватись на пошук шматка хліба.

Тільки у 1870 році на фабриках і промислах Західної України (Східної Галичини) працювало більше 11800 дітей віком молодше 14 років, чия праця там безжалісно експлуатувалася» [7].

Оскільки уряд не приділяє належної уваги соціальним питанням, за вирішення певних проблем беруться свідомі представники громадськості, українська інтелігенція, створюючи громадські неурядові організації, товариства різноманітних напрямів, які надавали матеріальну та соціальну допомогу бідним верствам населення, починаючи з догляду за дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку й кінчаючи піклуванням про дітей шкільного віку та учнів професійних училищ [1, 2]. Серед питань, які вирішували товариства, були: здобуття освіти, просвітницька діяльність, організація оздоровлення дітей. Усі ці організації утримувались і діяли переважно на благодійні внески та кошти, зароблені товариствами.

Наприклад, Товариство допомоги бідним учням київських міських училищ Міністерства народної освіти в 1907 р. звернулося до міської думи з проханням надати в його розпорядження капітал, який заповідав місту Терещенко для будівництва закладів відпочинку для дітей зі слабим здоров'ям.

У цьому документі констатувалося, що в київських міських училищах навчається 9 тисяч учнів, серед яких більшість належала до бідних верств населення, і, за свідченням лікарів, не менше, як 25%

ЗМІСТ

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ, СУЧАСНІСТЬ, МАЙБУТНЄ Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції Горлівка, 20-21 жовтня 2010 р.

<i>Горбинко В.М.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ОЗДОРОВЛЕННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ КІНЦЯ XIX ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК У ЗАГАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	3
<i>Докашенко В.М.</i> ПРОФСПІЛКИ І ТОТАЛІТАРИЗМ: МІЖ ПРЕДМЕТОМ І ОБ'ЄКТОМ. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
<i>Євсеєнко С.А., Євсеєнко О.С.</i> РОБІТНИЧИЙ РУХ У ГРУДНІ 1905 РОКУ НА ДОНБАСІ	22
<i>Євсюкова Н.В.</i> ПРОФСПІЛКИ ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНИ: ДОСВІД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	33
<i>Єпішева А.О.</i> СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ АНАЛІЗІ ПОЛОЖЕНЬ ПРО КОМІСІЮ ПРОФСПІЛОК ІЗ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ (50-ті – середина 60-х рр. XX століття)	46
<i>Кондратюк Г.М.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРИМСЬКІЙ АРСР (20-30-ті РОКИ XX ст.)	55
<i>Кониур В.В.</i> ІДЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ У СФЕРІ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА (1956-1964)	67
<i>Шемяков О.Д.</i> РОЛЬ ПРОФСПІЛОК У СТАНОВЛЕННІ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ДІАЛОГОМ	77

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Захарова Л.М.</i> МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1944-1947 рр.)	90
<i>Касперович П.М.</i> ВІЙНИ ТА РЕПРЕСІЇ ЯК ФАКТОРИ ПОСИЛЕННЯ ЕМІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (на матеріалах української еміграції)	97
<i>Лук'яненко В.П.</i> ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.	107
<i>Муратова О.В.</i> ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО	

Лук'яненко Володимир Петрович – доцент кафедри суспільних наук Горлівського автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ «Донецький Національний технічний університет».

Муратова Ольга Віталіївна – старший викладач кафедри теорії літератури та історії української літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Навка Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та політології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Овіннікова Раїса Віталіївна – громадський кореспондент Донецької масової обласної газети профспілок «Позиція».

Попова Ольга Юріївна – аспірантка історичного факультету Донецького національного університету.

Разумний Віталій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з міжнародних відносин Донецького інституту туристичного бізнесу.

Руда Вікторія Вікторівна – викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Стяжкіна Олена Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Шабельников Віктор Ілліч – кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Шевченко Тетяна Борисівна – старший викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Шемяков Олександр Дмитрович – Донецька обласна організація профспілки „Радіоелектромаш” України.

з них були хворими через погане харчування. Саме тому члени Товариства вважали за потрібне виконати заповіт магната [1, 4].

За дослідженнями Л.Д. Березівської та Г.І. Приходько, у кінці XIX – на початку XX ст. у різних регіонах України відкриваються дитячі притулки, колонії, літні майданчики, дачі, табори, клуби.

Перші літні заклади для відпочинку й оздоровлення учнів міських шкіл відкриваються на території України в 90-х рр. XIX ст. у містах Катеринослав, Одеса, Київ, Житомир, Єлисаветград, Харків, а на початку нового століття – у Ялті, Слов'янську, Миколаєві, Херсоні тощо. Усього налічувалося понад 90 закладів [5].

Для дітей організується гаряче харчування, цікаве й корисне дозвілля, читання книг, лекції, співи, заходи, екскурсії на природу, походи, рухливі ігри та заняття фізичною культурою, спортом, заняття з ручної праці, загартовуючі процедури, купання у водоймах, подекуди медичні огляди та необхідне лікування, виховуються навички гігієни та самообслуговування [1, 2, 5].

У 1917-1918 роках активно працюють трудові колонії та літні майданчики під керівництвом Ради захисту дітей та відділу єдиної школи Наркомпросу. Одним із основних видів роботи цих закладів була екскурсійно-туристична діяльність. Значна увага приділялась піклуванню про здоров'я вихованців, забезпеченню харчуванням, заняттям фізичними вправами та працею.

У 1919 році з'являються перші піонерські загони як одна з форм організації дітей, що сприяє їх активному залученню до навчання в школах, у тому числі при дитячих колоніях та притулках.

Щодо історичної ролі профспілок у процесі оздоровлення дітей, то початком їх діяльності в цьому напрямі можна вважати створення системи соціального захисту трудящих та членів їх сімей, що включала й систему соціального страхування. За дослідженнями І.П. Чумаченко та В.М. Виговського, у жовтні 1917 року на Крайовому медико-санітарному з'їзді при Генеральному секретаріаті Центральної Ради України управління лікувально-санітарною справою було передано в підпорядкування громадських міських земських самоврядувань і лікарняних кас. У 1919 р., коли припинила існування незалежна Українська держава і новостворена республіка почала жити за російськими законами, у регіональних структурах Наркомпраці з'явилися відділи праці з підвідділами соціального страхування. Народний комісаріат УРСР тісно співпрацював із профспілками, які на той час набирали сили в робітничому середовищі.

На Першому Всеукраїнському з'їзді профспілок, який відбувся в м. Харкові 27.04-04.05. 1919 року, поряд з організаційними, продовольчими й культурно-освітніми порушувались питання поліпшення соціального забезпечення трудящих республіки.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Запровадженням громадського контролю з боку профспілок у сфері охорони здоров'я позначився 1920 рік, коли названі об'єднання (на громадських засадах) взяли участь у робітничо-селянській інспекції з соціального забезпечення. А з 1921 року почалось активне закріплення за профспілками лікувальних закладів, які раніше належали страховим касам, відкривались оздоровчі пункти та поліклініки при підприємствах.

У 1922-1924 роках певна увага приділялась профспілковими органами охорони здоров'я дітей та підлітків, доля яких серед працюючих становила 5,4 %. Спільно із закладами охорони здоров'я проводились медичні огляди дітей і підлітків, залучених до виробництва.

Уже на II Всеукраїнському з'їзді профспілок (листопад 1924 р.) було запропоновано йти не тільки шляхом надання медичної допомоги, а й вживати заходів, спрямованих на попередження захворюваності, профілактику захворювань зусиллями робочої медицини (раб-меда) у будинках відпочинку та санаторіях. Фінансову базу робочої медицини становили страхові внески промислових підприємств і відрахування профспілок. У 1924 році в республіці діяло 139 будинків відпочинку і кілька санаторіїв, де оздоровлювались трудящі та члени їх сімей.

Паралельно в 1922 році на V з'їзді РКСМ створюється організація «Юні піонери», затверджується її програма та ухвалюється рішення про створення таборів, їх структури, завдання й форми роботи. Діти вступають у загони піонерів. Молодіжні політичні організації поступово переймають на себе функції їх організації та керівництва діяльністю.

У 1922-1924 роках також створюються скаутські загони, які опікуються частиною дітей та молоді. Але в 1924 році відбувається остаточне розмежування зі скаутами й вибирається загальний курс на соціалістичне виховання. Цьому сприяє Постанова ЦК РКП(б) «Про піонерський рух» (04.08.1924 р.). Державні органи влади занепокоєні станом роботи з підростаючим поколінням. У цьому ж році виходять статті Н.К. Крупської «Про життя в таборах», «Турбота про здоров'я дітей». Рада народних комісарів націлює на активну цілеспрямовану роботу з дітьми та підлітками.

На допомогу вихователям видаються такі посібники (1923-1930 рр.): «Організуйте детвору», «Внешкольник», «Вестник просвещения», «О наших детях», «Книгоноша», «Вожатий», «Піонер».

Подальшої конкретизації та розвитку питання організації дітей, створення умов для їх діяльності в канікулярний період знаходить у Постанові ЦК РКП(б) «Про піонерський рух» 1925 р.

Завдяки зусиллям активістів «Червоного Хреста РРФСР» та «Служби здоров'я» створено перший табір-санаторій на терито-

Горбинко Валентина Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; головний спеціаліст управління культурно-масової, спортивної роботи та молодіжної політики Федерації профспілок України з питань оздоровлення дітей.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, ректор Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Докашенко Галина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Євсєєнко Сергій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних дисциплін Донецького інституту автомобільного транспорту.

Євсюкова Наталя Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Єпішева Анжела Олександрівна – викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Захарова Лілія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Касперович Павло Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Комар Яна Володимирівна – аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Кондратюк Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет».

Концур Вікторія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Кормильцева Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

ВІДНЯНСЬКОГО Степана Васильовича – доктора історичних наук, професора, завідувача відділом всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

КОЗЛІТІНА Володимира Дмитровича – доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

ЛЕБЕДЕНКА Олександра Михайловича – доктора історичних наук, професора, ректора Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Редакційна колегія збірника щиро вітає ювілярів і бажає міцного здоров'я, творчої наснаги, успішного здійснення всіх планів і задумів. Хай щедро віддячує доля за світло ваших сердець. Нехай мир, щастя та благополуччя Вам і Вашим родинам!

рії Криму «Артек» (1925), куди приїжджають діти для зміцнення здоров'я.

Розташовуються табори здебільшого в наметах або використовують пристосовані приміщення.

З 1926 р. в Україні починають створюватись санаторні, кооперативні (відомчі та профспілкові) табори. Профспілки в цей час ведуть активну діяльність не тільки щодо соціального захисту трудящих, але й членів їх сімей. Турбота про здоров'я працюючих значною мірою обумовила підвищення уваги з боку профспілок до занять населення фізичною культурою та спортом. З'являється ряд фізкультурно-спортивних товариств: «Металіст», «Водник», «Желдор» тощо. До занять у спортивних клубах залучається все більше молоді, дітей та підлітків.

Інтенсивна індустріалізація країни, створення нових підприємств, залучення великої кількості працівників унеможливило організацію високоякісного медичного обслуговування на робочих місцях. Підвищення ролі жінок у виробничому секторі змушує державу та профспілки активно реагувати на виникаючі умови, і табори починають виконувати функцію організованого догляду за масою дітей шкільного віку в канікулярний період. Їх кількість зростає щороку. Зони відпочинку та оздоровлення виникають як поблизу моря (Крим, Одеська, Миколаївська область), так і поблизу індустріальних районів.

У 30-ті роки створюються та розвиваються політехнічні табори. Відбувається їх укрупнення та створення таборів-гігантів. Автором цієї ідеї є Л. Бочін.

Офіційні документи свідчать про позитивні зрушення в житті трудящих України цього періоду. Лише зазначається падіння рівня фінансування оздоровчої роботи та соціального захисту в 1927-1928 році, а потім у 1928-1932 роках спостерігається покращання ситуації й збільшення бюджету в 4 рази, що дорівнювало 648 млн. крб. Третину коштів спрямовували на медичне обслуговування, близько чверті – на допомогу з тимчасової втрати працездатності, залишок – на оздоровлення трудящих та членів їх сімей. Активізується фізкультурно-оздоровча робота. Проводяться спартакіади, огляди-конкурси виробничої гімнастики, змагання за програмою ГПО. Ці питання обговорювались на V Всеукраїнському з'їзді професійних спілок у Харкові у квітні 1932 року та на Всеукраїнській конференції профспілок з фізкультури, що відбулась у січні 1933 року [9].

Ситуація видається позитивною та прогресивною, але виникають сумніви щодо її об'єктивного й правдивого висвітлення. Останнім часом було вивчено велику кількість матеріалів і свідчень періоду 1931-1933 років, які фіксують трагічні події в Україні зазначеного відрізка.

На фоні активної індустріалізації країни, відбувається масова колективізація – насильне перетворення 5 млн. розрізаних селянських господарств у кілька тисяч колгоспів. Уряд вишукував нові форми й методи заготівлі продовольчої продукції для забезпечення швидких темпів розвитку промисловості. Розверстка, або план хлібозаготівлі та збору продуктів сільськогосподарського виробництва, була зустрінута селянами негативно. Цей процес виявлявся в оббиранні селянських господарств, супроводжувався репресіями, фізичними й моральними знущаннями над тими, хто чинив опір таким діям з боку влади.

У результаті колективізації відбулось різке падіння продуктивності сільського господарства (з 23 млн. тон зерна у 1930 р. до 13 млн. тон у 1933 р.), оскільки плани заготівель були непомірні, в Україні в 1931 році розпочався голод.

Можливо, промислові центри та будівельні промислові майданчики забезпечувались краще, але селяни, які складали більшу частину населення України на початку ХХ століття, потерпали від голоду.

На цей час держава перебрала на себе функції утримування бездоглядних дітей та сиріт, які перебували в дитячих будинках, колоніях, школах-інтернатах.

Дослідники фактів голодомору в Україні періоду 1932-1933 років свідчать, що в березні 1931 року до Наркомату освіти УРСР надійшла інформація про припинення централізованого постачання продуктів харчування в дитячі заклади 180 районів України, які не виконали плани хлібозаготівель. Діти, що перебували на державному утриманні, страждали від голоду й тому були змушені тікати, чим збільшували кількість безпритульних.

Раднарком УРСР переглянув свої закони про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ. Було трохи збільшено мережу притулків та ясельних будинків у містах.

Наркомат постачання УРСР дав термінове розпорядження про позачергове постачання до дитячих закладів.

А в червні того ж року за спеціальною рознарядкою Наркомосу України для 42 000 дітей, що утримувались в інтернатних закладах, було відпущено продукти харчування (35000 кілограмів м'яса, 5000 кілограмів вершкового масла, понад 105000 штук яєць, інші продукти). Ці мізерні запаси давали утриманцям можливість вижити.

Голод змушував батьків виряджати дітей до великих міст – Харкова, Києва з надією на допомогу. Сотні тисяч дітей протягом трьох років голодували, залишились безпритульними після смерті батьків, особливо в сільських районах. Масштаби трагедії змусили уряд замислитись над остаточними наслідками голодомору, особливо серед дітей. Шостого травня 1933 року ЦК КП(б)У затвердив постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». Знову з'явилася Все-

у кліщі пануючої ідеології, знаходили можливості для збереження своєї самобутності? Відповіді на ці запитання автор спробував відшукати, звертаючись до архівних та опублікованих матеріалів, а також спеціальних праць із теми.

Грунтовне опрацювання історіографії та джерел дало можливість В.І. Шабельникову отримати висновки у вигляді узагальнюючих наукових положень. Головним із них є те, що процедура прийняття рішень стосовно реформування АТУ та національного районування формувалась в основному на законодавчій базі, а численні зміни територіального поділу і системи адміністративного управління в радянський період свідчать про те, що країна не мала чіткої програми продуманої концепції державної і регіональної політики, яка б підпорядковувалась потребам полегшення і підвищення ефективності управління, створенню на випадок війни централізованої структури життєзабезпечення, розміщення транспортних шляхів.

Отримані результати дали автору підстави зазначити, що розвиток української держави був тісно пов'язаний з адміністративно-територіальними реформами.

Заслужують на увагу зв'язок дослідження з сучасністю, рекомендації автора з питань територіального поділу і адміністративного управління на основі досвіду 1920-1930-х рр. Можна впевнено констатувати, що практичне значення монографії полягає у можливості використання наведених у ній матеріалів, положень та висновків у підготовці пропозицій з питань нового адміністративно-територіального устрою в сучасній Україні, формування засад національної й регіональної політики на всіх територіальних рівнях, що дасть можливість досягти гармонійного поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів, сприятиме розвитку місцевого самоврядування, забезпеченню національної безпеки держави. Необхідність таких перетворень автор пояснює тим, що саме тепер старий територіальний устрій, який склався в радянські часи, не відповідає сьгоднішнім вимогам.

У цілому монографія В.І. Шабельникова засвідчує, що її автор виконав самостійне, серйозне наукове дослідження, довів уміння узагальнювати вивчене й робити обґрунтовані висновки, критично ставитися до негативного прояву стосовно АТУ УРСР, національної політики тоталітарного режиму в СРСР. Усе зазначене дає право визнати монографію В.І. Шабельникова як вагомий внесок у сучасну історичну науку.

На нашу думку, дослідник вдало зробив акценти на змінах у середовищі міських населених пунктів у зв'язку з поширенням індустріалізації, ролі і сутності перейменувань адміністративно-територіальних об'єктів у політиці партійно-державного керівництва.

Особливе місце у третьому розділі зайняли питання, пов'язані з впровадженням адміністративно-територіального поділу УРСР на новоприєднаних західних землях у 1939-1941 рр., із соціально-економічними і політичними перетвореннями в Західній Україні, Бессарабії і Північній Буковині.

Ці питання розглянуто на прикладах стосунків влади і суспільства. Автором доведено, що населення західного регіону в результаті непродуманих акцій, політики репресій і депортацій швидко змінило своє відношення до радянської влади з позитивного на негативне, що такі дії державних інституцій викликали напругу в суспільстві напередодні Великої Вітчизняної війни.

Четвертий розділ монографії присвячений національно-державному будівництву серед національних меншин та його наслідкам. В історичному аспекті розглянуто обставини створення необхідної правової бази, основні причини, зміст, особливості існування національних районів і сільрад, їх соціально-економічного та культурного розвитку, незавершеність реформ у питаннях автономізації національних меншин у 1920-1930-х рр.

Автором доведено, що утворення національних адміністративно-територіальних одиниць, національно-культурний розвиток у середовищі національних меншин протікали складно і неоднозначно, коли, з одного боку, з'явилися національні райони і сільради, здійснювалася загальна обов'язкова освіта, налагоджувалося видання національною мовою книг, газет, журналів, а з іншого – встановлювався жорсткий контроль за ідейною спрямованістю національного життя. Дослідник уважно й ретельно аналізує етапи цих змін: від початку національного районування у 1924 р., який характеризувався зростанням довіри неукраїнського населення до основних заходів держави в галузі національної політики, до періоду 1930-х рр., який відрізнявся згортанням українізації і корінною зміною роботи партійних і радянських органів з національними меншинами в сторону позбавлення національних меншин їх статусу, ліквідації районів, зміни їх назви, розпорошення національних меншин, особливо німців і поляків, серед українців.

Позитивною новизною позначені параграфи, у яких розглядаються маловідомі широкому загалу сторінки історії гострих і суперечливих національно-державних проблем міжвоєнного періоду, зокрема: у чому, власне, полягала сутність перетворень у національній політиці, якою мірою сталінська тиранія вплинула на деформацію між-національних відносин, яким чином національні меншини, затиснуті

українська комісія для роботи з безпритульними дітьми, але порівняно з повоєнними роками їх було значно більше. Комісія вирішувала різні справи: створювала дитпритулки в селах, влаштовувала харчування в школах, стримувала в'їзд безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, що не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків.

У 1932-1933 роках смертність дітей становила щонайменше половину померлих від голоду селян України. За неповними даними лише кількість учнів у початкових, неповносередніх, професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 мільйон 71 тисячу чоловік.

Профспілки не могли стояти осторонь процесів, що відбувалися. А в 1933 році в постанові Секретаріату ВУРПС (від 28.05.1933 р.) «Про участь профспілок у проведенні оздоровчої кампанії дітей шкільного віку» зазначалось: «Секретаріат ВУРПС вважає, що проведення масового оздоровлення дітей є одним із найважливіших політичних завдань, у розв'язанні якого повинні взяти участь усі профспілковці, кожен член профспілки зокрема».

Виходячи з цього, Секретаріат ухвалив накреслений план оздоровлення влітку 1933 р. 1700 тис. дітей шкільного віку (фактично було оздоровлено 1490,5 тис. дітей). Цим же документом було затверджено рішення про мобілізацію коштів на оздоровчу кампанію для дітей шляхом проведення місячника збору коштів, який і відбувся в червні 1933 року.

Активізації роботи сприяло проведення на всіх підприємствах серед робітників і службовців бесід про літню оздоровчу кампанію, зокрема про місячник збору коштів. А ВУК у РОБМАС (колишня назва ЦК профспілки працівників культури) під час проведення цих заходів організувала концерти й виставки на користь згаданої акції.

Крім того, на проведення оздоровлення дітей із коштів профспілок було виділено 4 млн. крб. Усім фабрично-заводським місцевим комітетам було дано завдання виділити кошти на організацію оздоровчих закладів на своїх підприємствах у розмірі 40% асигнувань за кошторисом ФЗМК на всеобуч та піонерську роботу [9].

Постанову Секретаріату ВУРПС (від 28.05.1933 р.) «Про участь профспілок у проведенні оздоровчої кампанії дітей шкільного віку» можна вважати переломним моментом у системі організації оздоровлення та відпочинку дітей. Профспілки активно долучились до роботи з підростаючим поколінням і фактично перебрали на себе функції щодо організації дитячих закладів оздоровлення та відпочинку й акумулювання коштів для проведення масової оздоровчої роботи з дітьми.

При підприємствах та колгоспах почали будуватись спеціалізовані заклади оздоровлення та відпочинку для дітей.

У 1934 році тільки в Київській області за підсумками оздоровчої кампанії, організованої та проведеної профспілками, було мобілізовано від членських організацій – 617 260 крб., надійшло від суботників – 189 217 крб., від господарників – 570 600 крб., від батьків – 138 109 крб., від соцстраху – 261 100 крб., громадських організацій – 311 322 крб., загалом 2 млн. 87 тис. 608 крб. Це дозволило оздоровити 14857 дітей. Для дітей працівників відкрили двері 14 таборів, 12 стаціонарних санаторіїв, 24 денних санаторія та дитячі майданчики, 58 дитячих садків із оздоровчими змінами [9].

Починаючи з 1933 року профспілки розпочали активну діяльність з організації роботи з дітьми трудящих. Було створено відомчі дитячі садки, табори, палаци творчості для дітей та юнацтва, дитячі спортивні школи тощо.

Особливого зросту цей напрям діяльності набув у післявоєнні роки. Більшість дитячих оздоровчих таборів були збудовані у період 50-70-х років ХХ століття.

На момент отримання статусу незалежності (1991 рік) в Україні функціонувало близько 2800 дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, куди приїжджало понад 2,3 млн. осіб щорічно.

Підсумовуючи результати дослідження організації оздоровлення дітей в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, доходимо таких висновків:

1. Питання оздоровлення дітей в Україні почали порушувати з кінця ХІХ століття.

2. Оздоровлення дітей не належало до питань державної опіки в цей період, тому цю місію взяли на себе прогресивні громадські організації, товариства, які надавали матеріальну та соціальну допомогу бідним верствам населення, проводили просвітницьку роботу тощо. Передумовами запровадження цієї роботи були кричуща бідність населення, неспроможність батьків дбати про власних дітей та негативні соціальні явища (бездоглядність, бродяжництво, проституція) як наслідки соціально-економічних та суспільно-політичних подій, що відбувались у країні.

3. Для проведення оздоровчих заходів створювались спеціальні заклади: табори, дитячі колонії, дачі, літні майданчики, клуби, розташовані в рекреаційних зонах. Гаряче харчування, заняття фізичними вправами, прогулянки, походи, рухливі ігри, організоване дозвілля, режим перебування, подекуди медична допомога були основними чинниками впливу на поліпшення самопочуття та здоров'я дітей і підлітків.

4. У 20-х роках ХХ століття процес оздоровлення дітей набуває політичного забарвлення і поряд з громадськими організаціями, товариствами, цією роботою починають цікавитись державні органи влади, комсомольська, піонерська, скаутська організації та

У третьому розділі розглянуто формування державної території УРСР, її складових адміністративних одиниць, закріплення нового територіального поділу України, виявлені завдання та першопричини реформ, а також механізми прийняття рішень стосовно адміністративно-територіальних змін. На основі численної кількості документів автор доходить висновку, що, попри ідеологічний тиск, тоталітарні методи керівництва, реформи АТУ у 1920-1930-х рр. обумовили такі позитивні результати, як наближення органів влади до населення, здешевлення апарату управління, створення умов для формування адміністративних центрів, організації території для розвитку економіки і культури.

В.І. Шабельніков вдало розкрив процес становлення і формування державного кордону України з усіма сусідніми країнами, починаючи з часткових змін українських кордонів на початку 1920-х рр., які передували масштабному адміністративно-територіальному перерозподілу земель на півночі і півдні сходу сучасної України, простежив зміни зовнішніх кордонів у наступні роки. Автор довів, що при всіх негативах перерозподілу прикордонних територій сусідніх республік, уточнення та взаємні передачі територій відігравали важливу роль в новому АТП України, перш за все, територія республіки і чисельність адміністративно-територіальних одиниць значно збільшилися, а вертикаль влади стала значно чіткішою.

Сильним місцем монографії є аналіз реформ 1930-х рр., які автор розглядає крізь призму посилення тоталітаризму, розуміння владою того, що без реформування й функціонування діючого АТУ було неможливо успішно здійснювати сталінський «стрибок» в індустріалізацію і колективізацію сільського господарства. Подальше укрупнення районів було визнано владою недоцільним. На думку автора до влади прийшло розуміння того, що двоступенева система управління була помилковою і не виправдала себе. Тому було прийнято рішення про створення ефективної моделі АТП з проміжною структурою управління між центром і районом. Такою ланкою стала область, у результаті чого в республіці у 1932 р. була створена нова система управління: центр-область-район.

У монографії констатується, що у 1930-х рр. в УРСР сформувався новий адміністративно-територіальний поділ, в якому основною ланкою стала область, а район зайняв характерну йому середню, зв'язуючу роль, яку він виконує і досі. Автор звертає увагу на те, що формування обласної ланки АТП включало реформи, пов'язані з утворенням нових і ліквідацією існуючих областей, перенесенням і розвитком їх адміністративних центрів, зміною територіальних меж та конфігурації територіальних одиниць і самої системи управління ними, уточненням правового статусу міст.

привели дослідника до необхідності розробки класифікації різноманітних писемних джерел.

Одним із дослідницьких пріоритетів В.І. Шабельнікова, безсумнівно, є приручення обсягів джерельного матеріалу по темі дослідження за рахунок введення до наукового обігу нових документів і матеріалів. Йдеться про широке використання архівних документів як центральних установ України, так і місцевих державних архівів (понад 110 посилань), деякі з яких введено до наукового обігу вперше. Більш як 40 посилань дослідник зробив на збірники законів і розпоряджень уряду УРСР, законів і указів ВУЦВК і Верховної Ради, починаючи з 1918 р. Цю різносторонню базу автор дослідження вміло поєднав із новим прочитанням опублікованих постанов партійних і радянських органів, історичної, географічної, економічної, етнополітичної літератури, що дасть можливість більш глибоко і всебічно вивчати уроки минулого у такій важливій сфері державного будівництва, як АТУ для їх практичного використання у сучасному житті.

У другому розділі здійснено всебічний аналіз малодослідженої сторінки історії адміністративно-територіальних змін у перші п'ять років після Лютневої революції 1917 р. на українській території, де було проголошено Радянську владу та утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР).

Грунтовний аналіз стану змін АТП дозволив автору довести, що серед подій української національно-демократичної революції центральне місце займала активна державотворча діяльність національних політичних сил, зокрема, доба Центральної Ради була характерна установленням контролю над більшою частиною України, проголошенням автономії УНР та її незалежності, доба Гетьманату увійшла в історію як спроба консервативних сил зберегти державність та встановити авторитарний режим, події часів Директорії були характерні відновленням Української державності, втратою державності через втручання зовнішніх сил, встановленням на більшій частині українських земель радянської влади у відповідності з існуючим АТП.

Автору вдалося показати, що на українських землях, керованих різними політичними силами, починаючи з Центральної Ради, АТП найбільше торкнувся таких ланок, як створення нових волостей, сільських рад, перенесення центрів адміністративних одиниць, переведення окремих населених пунктів до іншого підпорядкування. У розділі також проаналізовано і зовнішній фактор проблеми – перші спроби радянської влади розпочати процес урегулювання кордонів між республіками, який безпосередньо справляв вплив на зміни АТП в Україні. Дослідник акцентує увагу на тому, що переговори з сусідніми державами – Росією і Білорусією – з питань спірних територій мали локальний характер і завершилися не на користь України.

профспілки. Визначаються форми та зміст роботи, основною організаційною формою виступають табори та колонії.

5. Профспілкові організації беруть на себе функцію організаційно-фінансової підтримки оздоровлення дітей у країні, яке набуває масового характеру починаючи з 1933 року.

6. Завдяки активній участі та організаційно-фінансовій підтримці громадських організацій в Україні була створена система закладів оздоровлення та відпочинку для дітей.

РЕЗЮМЕ

В статті автором розглядаються передумови та організаційні форми оздоровительної роботи з дітьми в Україні кінця XIX першої треті XX століття. Досліджується вплив держави, суспільних організацій, в тому числі профспілок, на процеси становлення та розвитку системи закладів оздоровлення та відпочинку дітей в цей період.

Ключевые слова: оздоровлення, відпочинок, просвітительські товариства, дитячі колонії, оздоровительні заклади, піонерські отряди, профспілки.

SUMMARY

The author considers the prerequisites and organizational forms of children health work in Ukraine late 19th – first third of the 20th century. The author studies the impact of state and non-government organizations, including trade unions, on the formation and development of healthcare institutions and recreation for children within this time.

Keywords: recreation, leisure, educational associations, children's colonies, recreation facilities, pioneering groups, trade unions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березівська Л.Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 1998.
2. Денисюк О.М. Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця XIX – початку XX ст. у попередженні бродяжництва та бездоглядності дітей // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 129-136.
3. Задачи общества «Детский труд и отдых». – М.: Посредник, 1909. \2/, 8 с. Б-ка нового воспитания, образования и защиты детей под ред. И. Горбунова-Посадова. Вып. 28.
4. Крюков С.Н. Дети – граждане будущего. (Детские клубы и площадки). – М.: Изд. Московского союза потребителей, о-в, 1916 \2/, 24 с.
5. Приходько Г.І. Зміст рекреаційно-оздоровчої роботи у літніх дитячих колоніях України наприкінці XIX – на початку XX ст. //

- Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 7. – С. 79-82.
6. Реле О. Дети пролетариата : Эксплуатация детского труда. Дети фабричных работниц. Детская проституция. Жертвы „печенения о детях”. Дети-преступники. Детские самоубийства.
  7. Франко І. Наші народні школи і їх потреби // Збір. тв. – Т. 44. – Кн.1. – С. 47.
  8. Центральний державний архів Ф.707 Управління Київського учбового округу (250. – Оп. 229/1908. – Спр.86 ч.1. – Арк.160).
  9. Чумаченко І.П., Виговський В.М. Роль профспілок у розвитку охорони здоров'я, соціального забезпечення, масово-оздоровчої фізичної культури в Україні у 20-30 роках ХХ ст. // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2001. – № 2. – С. 41-48.

ББК Ф 66.3(4Укр)

Докашенко В.М.

ПРОФСПІЛКИ І ТОТАЛІТАРИЗМ: МІЖ ПРЕДМЕТОМ І ОБ'ЄКТОМ. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються деякі методологічні засади дослідження радянської моделі тоталітарних відносин. Авторське бачення предмета та об'єкта дослідження ґрунтується на ретельному вивченні такого важливого елементу політичної системи радянського тоталітаризму, як професійні спілки. Результатом цієї роботи автор вважає трансформацію їхніх функцій, що змінила первісне призначення масової організації, переорієнтувавши її із захисту інтересів трудівників на захист інтересів тоталітарної держави.

Як не дивно, але чим далі відходять пострадянські суспільства від сучасності, занурюючись у минувшину, тим актуальнішими стають проблеми дослідження різних аспектів функціонування тоталітаризму в його радянському різновиді. Вочевидь, що зараз настав час для неупередженого, наукового пояснення тих історичних процесів, що мали місце, здавалося б, ще в нещодавньому минулому. Пояснюється це, звичайно, комплексом чинників, не останнє місце серед яких займає суттєве зменшення політичного навантаження на цю історичну проблему. Сьогодні, практично, відлунали гасла політиків, ледь забарвлені історичною прозою буття, але які з успіхом видавались за історичну істину. Тому спокійнішими і виваженишими стали дослідження істориків, що опікуються проблемами тоталітарних відносин. У зв'язку з цим актуалізувалась і проблема методології дослідження історії тоталітаризму.

Зазначений період свідчать про актуальність і практичну значимість монографії. Вперше в історичній літературі зроблено дуже важливий крок на шляху масштабного дослідження основних змін АТУ України з використанням документів центральних і обласних архівів, періодичних видань, довідників, широкого кола наукових праць.

Наукова новизна роботи полягає у постановці і комплексній розробці теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі, з урахуванням соціально-економічних, політичних і національних особливостей держави на різних етапах її розвитку.

З нових концептуальних позицій розбудови української державності автору вдалося проаналізувати хід, складності й особливості найважливіших змін АТУ республіки, які проводилися у відповідності з трансформаціями суспільства і держави.

На основі джерельної бази розглядаються також фактори і процеси, що сприяли ініціюванню, підготовці та прийняттю рішень стосовно адміністративно-територіальних змін, показано значення АТУ України для вирішення радянських планів соціалістичного будівництва, аналізуються принципи, що були закладені в основу організації районів, округів, областей і сільрад, процеси удосконалення системи АТУ республіки на різних етапах означеного історичного періоду.

Усі ці позитивні сторони роботи дають можливість отримати повне уявлення про те, як складалася система АТУ України, які були її недоліки, як розвивалась радянська АТУ, її основні принципи і характерні ознаки.

Структура монографії не викликає сумніву. Вона достатньо логічна, оскільки відображає хід і розвиток АТУ в означений період. Йдеться про вступ, чотири розділи, висновки та наукові посилання. Усі розділи і висновки монографії, їх зміст відповідають концептуальним і методологічним засадам дослідження.

Перший розділ, традиційно присвячений обґрунтуванню стану наукової розробки теми, характеристиці джерельної бази, а також визначенню теоретико-методологічних засад та методів дослідження.

При з'ясуванні сучасного стану розробленості соціально-гуманітарними науками історії АТУ, національно-державного будівництва автором в якості основного був застосований проблемно-хронологічний метод, використання якого дозволило виділити основні етапи в розвитку вітчизняної історіографії даної наукової проблеми. Автор достатньо переконливо довів, що кожен із них має свою специфіку щодо методологічних підходів, більшої або меншої уваги до певних аспектів історії АТУ, інтерпретації та оцінки наведених фактів.

Системний підхід до опанування джерельної бази, який застосовувався В.І. Шабельніковим у процесі аналізу наукової проблеми,

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Стяжкіна О.В.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ШАБЕЛЬНИКОВ В. І. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І УРОКИ (1917 – червень 1941 рр.) : Монографія. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 306 с.

Питання адміністративно-територіального поділу як складової частини державного будівництва лише недавно опинилися у полі наукових зацікавлень істориків. Радянська історична наука не виявляла помітної уваги до проблем територіального поділу й управління адміністративними одиницями. Навіть у 26-томній праці «Історія міст і сіл Української РСР», насиченій великим фактичним матеріалом, прискіпливий читач майже не знайде достатнього обсягу інформації про поділи територій і їх переділи, не кажучи вже про систему управління на місцях на певному історичному етапі.

Суспільні науки, особливо історичні, і сьогодні не надто переймаються проблемами адміністративно-територіального простору. Адже досвід ХХ століття остаточно переконав людство у тому, що життєздатність держави, її цілісність безпосередньо залежать від характеру взаємодії влади й населення на всіх рівнях адміністративно-територіального управління.

Тому, саме територіальний поділ і система управління держави є головними чинниками, які визначають, чи стане та чи інша територіальна спільнота суб'єктом політичного життя.

У сучасному світі життєздатність держави залежить вже не стільки від ресурсів, скільки від якості політичного керівництва на всіх рівнях територіальної організації суспільства.

В умовах розбудови сучасної української держави керівництво країни неодноразово ініціювало початок адміністративно-територіальної, або адміністративної реформи. Це нагальна потреба часу, підґрунтя для майбутніх якісних змін у державі.

Нинішній етап державного будівництва вимагає створення такої системи управління регіональним і місцевим розвитком, яка б могла найбільш ефективно реалізувати економічний потенціал країни. Саме тому історична наука стоїть перед необхідністю дослідження й об'єктивного критичного аналізу змін в адміністративно-територіальному устрої, особливо у 1920-1930-х рр., коли були закладені основи сучасного територіального поділу.

Природно, що дослідження професора В.І. Шабельнікова і наукове узагальнення адміністративно-територіального устрою УРСР в

Актуалізацію проблеми загострила також практика розбудови нової держави. Вибудовуючись на тоталітарних уламках минулого, вона вимагає їх неупередженого, ґрунтовного вивчення. Отже актуальність питання криється не лише в історично-пізнавальній площині, а й є важливою з точки зору практики державотворення та його розвитку. Тільки врахування сумного досвіду минулого, його спокійний, виважений і неупереджений аналіз може допомогти уникнути помилок на новому етапі історичного розвитку. Зараз, при створенні та зміцненні нових політичних систем, ми повинні врахувати як слабкі, так і сильні сторони попередніх. Будьмо об'єктивними й визнаємо, що ця стара система мала як слабкі, так і сильні сторони, багато з яких ще чекають на свого дослідника.

І для їх пізнання потрібні не заклинання, замішані на політичних симпатіях чи антипатіях, що часто-густо, на жаль, мали місце при дослідженні цього кола питань, а струнка система поглядів, сформована фахівцями різних галузей суспільних наук. В іншому випадку, при аналізі тоталітаризму ми скотимось до тих же підходів, що мали місце з критикою так званих буржуазних фальсифікаторів за радянських часів. Їх так звана критика стала тоді правилом гарного тону. Але оскільки здійснювалась вона, хоч і масово, але настільки ж голосливо, то досягти позитивних результатів вона не мала щонайменших шансів. Тоді ми, з дозволу сказати, «каменя на камені» не залишали від тверджень наших ідеологічних опонентів, але при цьому жодної їхньої праці не те що в руках не тримали, а й в очі не бачили. Тому, розглядаючи багатокomплекcну систему тоталітарних відносин, нам треба врахувати цей смішний та, водночас, сумний досвід і зробити все можливе, щоб не повторювати його сьогодні.

Певною мірою цьому може сприяти такий підхід, за якого дослідником розглядаються не всі грані цієї політичної системи одночасно, а зміщуються акценти у бік тієї складової, яка за своїм походженням і первісним призначенням є запозиченням іншої політичної системи. Ради, комсомол та інші похідні від нього молодіжні організації були продуктом суто тоталітарної системи. У той же час, такий важливий атрибут, як професійні спілки, був, безперечно, винаходом іншої політичної системи, буржуазної, що поставала антиподом системі радянського тоталітаризму.

З цієї точки зору вивчення історії професійних спілок дає можливість глибше проникнути в сутність тоталітарних відносин. Механізм цього досить легко пояснити. Радянська політична система, тоталітарна за природою, включила до свого складу ланку, притаманну іншій політичній системі, яка активно сповідувала демократичні цінності. Це означає, що профспілки, які виступали цією ланкою, об'єктивно несли у своїй первісній сутності ті начала, які колись заклала їй метрополія – демократичні.

Однак використати їх у первісному вигляді політична система, круто замінена на тоталітаризмі, не могла. Вона повинна була пристосувати цю масову громадську організацію під свої методологічні засади. Отже, перед дослідником постають практично дві незвідані іпостасі. Перша: що приваблювало у профспілках радянську політичну систему. І друга: який механізм трансформації профспілок вона вибудувала. Відповіді на ці питання, власне, й повинні розкрити природу радянської моделі тоталітаризму. Адже здавалося б, що профспілки, які первісно покликані уособлювати демократичність політичних відносин, абсолютно несумісні з тоталітарними режимами, що в своїй основі первісно заперечують будь-які демократичні начала.

Зазначене вище підводить нас до наступного методологічного кроку: визначення предмета і об'єкта, а також взаємозв'язку останнього з суб'єктом дослідження. Отже, якщо суб'єкт – носій предметно-практичної діяльності, в тому числі й пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт, то він повинен протистояти об'єкту [1, с.1171, 830]. Предмет – категорія, що визначає певну цілісність у світі об'єкта [2, с. 525]. Це означає, що суб'єкт також протистоїть і предмету.

Таким чином, якщо суб'єкт – це дослідник, тоді об'єктом, у нашому випадку, виступить політична система тоталітаризму, а предметом дослідження стануть професійні спілки. І об'єкт і предмет дослідження протистоять суб'єкту, і це зрозуміло. Але у зв'язку з цим постає питання про характер зв'язку між об'єктом і предметом дослідження. Чи можуть вони бути неорганічними? І логіка, і практика свідчать, що ні. Якщо предмет протистоятиме об'єкту дослідження, то останній або відторгне його, або трансформує його в своє органічне ціле.

У цьому випадку даний висновок підтверджує наше припущення щодо можливості трансформації буржуазних профспілок у профспілки тоталітарні. Чим глибшим буде протистояння між буржуазною моделлю профспілок і характером політичної системи, тим більше зусиль остання витратить для їх пристосування для своїх потреб. Але останнє, водночас, даватиме досліднику більше матеріалу для аналізу й аргументованих висновків. Таким чином, суб'єкт первісно зацікавлений у наявності дисгармонії між предметом дослідження та його об'єктом, адже саме в цій, здавалося б, непримиренній суперечності якраз і криється найбільш ефективний механізм наукової розробки проблеми радянської моделі тоталітаризму.

Логіка проста. Оголошуючи діяльність обрання професійних спілок предметом дослідження, ми, тим самим, політичну систему тоталітаризму автоматично перетворюємо на його об'єкт. Отже, виходимо з того, що чим повніше і ретельніше розглядається предмет, тим повнішими і сміливішими будуть наші знання про його об'єкт. Ми

- рації профспілок України // Федерація професійних спілок України. Документи і матеріали (1997-2002). – К., 2002. – Т. 1. – С. 216
9. Рак В. Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України // Федерація профспілок України. Від з'їзду до з'їзду. 1997-2002. – К.: Профінформ, 2002. – Ч. III. – С. 4.
  10. Лесюк Г. АПСВ: орбіта наукових досліджень // Профспілки України. – 2001. – № 1. – С. 87.
  11. Там же. – С. 88.
  12. Постанова Президії ФПУ від 16.09.2010 г. № П-42-4. Інформація про підсумки навчання профспілкових працівників і активістів у 2009-2011 навчальному році та завдання на 2010-2011 навчальний рік // Поточний архів Донецької облпрофради. – Папка-08. – С. 37.
  13. Дубровський М. Харківський соціально-економічний інститут // Федерація профспілок України. Від з'їзду до з'їзду. 1997-2002. – К.: Профінформ, 2002. – Ч. III. – С. 20.
  14. Чорнорот П. Кадри сьогодні вирішують, можливо, й не все, але від них залежить дуже багато // Вісник ФПУ. – 2001. – № 2. – С. 23-24.
  15. Система навчання профспілкових кадрів та активу вдосконалюється // Вісник ФПУ. – 2000. – № 12. – С. 22.
  16. Мясніков В. З думкою про перспективу. Підготовка профспілкових кадрів та активу на Житомирщині // Профспілки України. – 2003. – № 6. – С. 48-50.
  17. Адріанова В. Навчально-методичний центр Федерації незалежних профспілок Криму // Федерація профспілок України. Від з'їзду до з'їзду. 1997-2002. – К.: Профінформ, 2002. – Ч. II. – С. 61-62.
  18. Постановление президиума Донецкого облсовпрофа от 19.02.1997 №П-17-3. О задачах профобъединения по усилению работы по подготовке кадров // Текущий архив Донецкого облсовпрофа. – Папка-03. – С. 1.
  19. Распоряжение председателя Донецького облсовпрофа от 31.08.1999 №10-к. Об изменении в штатном расписании аппарата облсовпрофа и кадрах // Текущий архив Донецкого облсовпрофа. – Папка-04. – С. 1.
  20. Постановление президиума Донецкого облсовпрофа от 18.08.2010 №П-6-1. Об итогах обучения профсоюзных кадров и актива в 2009-2010 учебном году, плане учебы на 2010-2011 учебный год // Текущий архив Донецкого облсовпрофа. – Папка-03. – С. 1.
  21. Постанова Президії ФПУ від 16.09.2010 г. № П-42-4. Інформація про підсумки навчання профспілкових працівників і активістів у 2009 – 2010 навчальному році та завдання на 2010-2011 навчальний рік. // Поточний архів Донецької облпрофради. – Папка-08. – С. 39.
  22. Федерація профспілок України. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 615 с.

лах и профтехучилищах, используя опыт киевских профсоюзов по проведению профсоюзных уроков;

– в областях Украины создавать Фонды профсоюзного образования, добиваться целевого использования средств, предназначенных на профсоюзное обучение.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлено проблеми становлення й розвитку профспілкової освіти в Україні протягом 1991-2010 рр. Автор узагальнює форми діяльності навчальних закладів ФПУ та її членських організацій.

Ключові слова: профспілки, ФПУ, незалежність, профспілкова освіта, трудові відносини.

SUMMARY

The article touches upon the problems of becoming and development of trade-union formation in Ukraine in 1991-2010 years. Forms of activity of FPU educational institutions and its member organizations are generalized.

Key words: trade-union, FPU, trade-union education, independence, trade relationships.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Федерация професійних спілок України. Документи і матеріали (1992-1997). – К., 1997. – Т. 2. – 340 с.
2. Федерация професійних спілок України. Документи і матеріали (1997-2002). – К., 2002. – Т. 1. – 283 с.
3. Федерация профспілок України. Від з'їзду до з'їзду. 1997-2002. – К.: Профінформ, 2002. – Ч. III. – 87 с.
4. Федерация профспілок України. Нариси історії професійних спілок України. – К., – 2002. – 729 с.
5. Дубровський М. Становлення і розвиток профспілкової освіти України // Профспілки України. – 1996. – № 3. – С. 28.
6. Нейко О. Вопросы подготовки профсоюзных работников и профсоюзных активистов к информационно-разъяснительной работе в трудовых коллективах Донецкой области в первом десятилетии XXI столетия // Збірник наукових праць, присвячений ювілею Віктора Миколайовича Докашенко. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2008. – 348 с.
7. Про систему профспілкового навчання і угода підготовки і перепідготовки профкадрів, розвиток профспілкової науки // Федерация професійних спілок України. Документи і матеріали (1992-1997). – К., 2002. – Т. 2. – С. 108.
8. Постанова Президії Ради ФПУ від 11.02.99. Концепція щодо роботи з профспілковими кадрами та активом членських організацій Феде-

також враховуємо ту обставину, що глибина дослідження предмета значною мірою залежить від наявності й обсягу первісної суперечності між предметом і об'єктом.

Чим більша буде первісна суперечність між предметом і об'єктом, тим більше аспектів, деталей закономірностей, необхідно вивчити досліднику. Останнє ж, у свою чергу, повніше та масштабніше характеризуватиме його об'єкт. Більшу суперечність між предметом і об'єктом, ніж ту, що представлена нами, навіть уявити важко. Тому профспілки і тоталітаризм, з нашої точки зору, ідеально підходять для розгляду проблеми тоталітарних відносин. Із зазначеного випливає, що чим глибша первісна суперечність між предметом і об'єктом, тим глибшим буде взаємозв'язок між ними в ході самого дослідження, а в результаті висновки про об'єкт дослідження будуть значно повнішими і масштабнішими. Таким чином, за рахунок первісної глибини суперечності між предметом і об'єктом дослідження досягається підвищення його загальної ефективності.

Але такий підхід вимагає досить ретельного вибору предмета. Перше, у сфері його діяльності повинна була бути задіяною значна частина населення країни і, по-друге, сам він повинен мати високий рівень функціональності. У нашому випадку діяльність професійних спілок якраз і відповідає цим вимогам. Так, якщо з усієї маси аргументів, що підтверджують доцільність обрання профспілок предметом вивчення тоталітарних відносин в Україні, виокремити хоча б три, скажімо, їх чисельний склад, кількість напрямків діяльності за статутом і засадничі принципи функціонування, то вже цього буде достатньо, щоб підтвердити логічність зробленого нами вибору.

Зокрема, за нашими підрахунками, у 1952 р. в Українській РСР чисельність робітників складала 6,1 млн. осіб, з них 91,9% були членами професійних спілок. У 1963 р., уже більше як через 10 років, кількість робітників дорівнювала 11,1 млн. осіб, а відсоток членів профспілок серед них складав 95,8% [3, с.160]. Отже, практично все робітництво Радянської України було в тій чи іншій мірі задіяне в роботі цієї громадської організації.

Те ж саме можна сказати про завдання, що стояли перед цією наймасовішою організацією. Для того, щоб наші аргументи були переконливішими і набули матеріалізованого вигляду, нами підрахована кількість тих завдань, які ставили перед собою радянські профспілки в період «відлиги» за своїми статутами, прийнятими у це десятиріччя. У преамбулах до різних варіантів цього основоположного документу профспілок, у редакціях, відповідно, 1954, 1959 та 1963 років., наводиться повний перелік цих завдань. Звичайно, не без зауваги про можливу похибку в підрахунках, у статуті 1954 р. ми налічили їх 35 [4, с.4-6], у статуті 1959 р. – 51 [5, с.6-9], а в останньому статуті “відлиги” – 48 [6, с.4-7].

Таким чином, чисельний склад професійних спілок України, і задекларовані ними напрямки основної діяльності, засвідчують, що ця масова громадська організація охоплювала переважну більшість робітництва (профспілкового членство у колгоспах було вкрай низьким, що є предметом окремого дослідження) і до того ж мала надзвичайно високий рівень статутних повноважень. Врахуймо також ту обставину, що обидва виокремлені нами чинники в кількісному вираженні мали стійку тенденцію до зростання впродовж усієї «відлиги».

Іншими словами, діяльність професійних спілок, як предмет дослідження, повністю відповідає тим критеріям, що висувалися нами вище: вони охоплювали абсолютну більшість робітничого класу, що за радянською методологією вважався основною рушійною силою суспільства, і мали високий рівень статутної функціональності. Разом узяті, все це однозначно виправдовує їх вибір як предмета так і об'єкта дослідження через який можна ефективно простежити об'єкт дослідження – функціонування радянської моделі тоталітаризму.

Інший, не менш важливий методологічний елемент, який випливає з попереднього, – це сам підхід до вивчення профспілок. З нашої точки зору, найбільш оптимальним його варіантом є дослідження профспілок через їх функції. Тобто, нами пропонується своєрідне дроблення предмета. Сам же дослідник повинен обрати його оптимальний розмір в залежності від типу дослідження. У зв'язку з цим, очевидно, немає потреби дискутувати з авторами багатьох видань радянського періоду щодо кількісного складу функцій цієї громадської організації.

Усі вони, з більшою чи меншою часткою виправданості, посилаються на В.І. Леніна, приписуючи йому розробку цілісної концепції формування і функціонування професійних спілок в умовах соціалізму. Хоча, з нашої точки зору, як така система В.І. Леніним розроблена не була. Не вдаючись до деталей, зараз ми лише зазначимо, що автор особисто бачить у В.І. Леніна лише окремі ідеї, штрихи майбутнього профспілкового руху, максимально налаштовані на період утвердження влади більшовиків. Це вже потім, багато років поспіль, пристосовуючи окремі ленінські ідеї до того чи іншого етапу розвитку тоталітарних відносин, партійні ідеологи сформували досить чітку систему поглядів на діяльність цієї громадської організації, для переконливості видаючи її за цілісну ленінську концепцію. Однак, тут ми вже втручаємося в іншу сферу вивчення профспілкової проблематики, що потребує окремого дослідження.

У цій же статті, посилаючись на радянських дослідників проблеми, ми лише назвемо функції, інкорновані профспілкам радянською ідеологією. Це функції управління, захисту та виховання [7]. У зв'язку з цим, нами при виборі дослідження обиралась одна із зазначених функцій, яка розглядалась потім у хронологічній динаміці.

Продолжается сотрудничество с объединением федерации датских разнорабочих «ЗФ». При их поддержке были проведены два семинара-тренинга для руководителей и специалистов членских организаций ФПУ.

Анализ имеющихся документов и других источников указывает на то, что в течение прошедших десятилетий Федерация профессиональных союзов Украины последовательно ведет работу по созданию целостной системы профсоюзного обучения, повышения его эффективности, применения инновационных форм и методов подготовки профсоюзных работников, активистов, членов профсоюзов.

Вместе с тем в системе профсоюзного обучения сохраняется множество проблем, требующих решения.

Большинство членских организаций еще не достигли 5-процентного уровня финансирования обучения, как это предусмотрено Программой действий ФПУ на 2006-2011 года.

Не всегда эффективно используется членскими организациями материально-техническая база научно-методических центров профсоюзов. Как следствие, учебные и учебно-методические центры вынуждены искать различные пути получения прибыли за счет сторонней деятельности, что негативно сказывается на обучении.

Особенно острой и до конца не решенной проблемой остается проведение учебы в первичных профсоюзных организациях, ее методическое обеспечение.

С тем, чтобы профсоюзная учеба становилась более эффективной и приближала профсоюзные организации к достижению поставленной цели – сформировать новый тип профсоюзного лидера, используя при этом возможности профсоюзного образования, представляется возможным сформулировать некоторые предложения, которые, по мнению автора, могли бы представлять интерес для профессиональных профсоюзных работников:

- Академии труда и социальных отношений и Харьковскому социально-экономическому институту, учебно-методическим центрам региональных профобъединений, их научно-методическим советам организовывать и проводить научные исследования по актуальным вопросам профсоюзного движения, проблемам профсоюзного образования, его развития, совершенствования и повышения эффективности;

- изучить и обобщить накопленный в Донецкой области опыт по развитию и расширению системы профсоюзного образования через подготовку организаторов профсоюзного обучения, руководителей, консультантов, самообучающихся организаций профсоюзов;

- расширить информационную работу по разъяснению роли профсоюзов в общественно

- политической структуре украинского общества, в трудовых коллективах, студенческих аудиториях, общеобразовательных шко-

По-прежнему на формировании позитивного имиджа профсоюзов продолжает негативно сказываться недостаточное информирование общественности об их деятельности. В результате пассивной информационной политики профсоюзное движение остается в значительной мере закрытым для населения страны. С тем, чтобы изменить эту ситуацию к лучшему, учебно-методическими центрами Вольнской и Черниговской областей разработаны презентационные материалы «Профсоюзная азбука», «Профессиональные союзы: история, стратегия, перспективы», которые представляют всестороннюю информацию о профсоюзах, их деятельности.

В Вольнской, Киевской, Одесской, Ровенской, Закарпатской, Запорожской, Николаевской, Полтавской, Херсонской областях, АР Крым эта задача решается через оказание консультационной помощи профсоюзному активу. С марта 2010 года в Николаевском областном совете работает «горячая телефонная линия» по разъяснению норм и положений трудового законодательства, ежедневно ведутся индивидуальные юридические консультации [21].

Привлекая внимание молодежи к профсоюзам, их роли и месте в общественно-политической структуре украинского общества, Киевская городская организация профсоюза работников образования и науки проводит в общеобразовательных школах профсоюзные уроки.

В сложных условиях действуют региональные профобъединения, которые не имеют учебно-методических центров: обучение здесь проводится профактивом на краткосрочных семинарах, а также обкомами и облсоветами. Совет профсоюзов Ивано-Франковской области, Федерации профсоюзов Кировоградской и Одесской областей, Николаевский, Полтавский, Сумской, Черновицкий областные советы профсоюзов [22].

С целью обмена опытом работы, повышения квалификации профсоюзных работников отраслевых профсоюзов проводятся общие семинары с международными профсоюзами соответствующих отраслей.

Так, в 2009-2010 учебном году начал реализовываться двухгодичный Международный проект по органайзингу и профсоюзной модернизации, который проводится усилиями шести глобальных профсоюзных федераций: Международной федерации работников строительной и деревообрабатывающей промышленности (BWI), Международной федерации профсоюзов работников энергетики, химической и горнодобывающей промышленности (NCEM), Международной федерации металлистов (ITF), Международного союза работников пищевой и табачной промышленности, сельского хозяйства, гостиничного и табачного обслуживания, общественного питания и смежных отраслей (IUF) и Международной профсоюзной сети (UNI) при поддержке голландского многоотраслевого профсоюза Bondgenoten и профсоюзного центра FNV.

Спроби уникнути зазначених підходів призводять до гірших результатів, принаймні, у ньому суттєво губиться об'єкт дослідження.

Як приклад можна навести одне з перших (що, власне, певною мірою й виправдує авторські підходи) узагальнювальних досліджень періоду незалежності України – «Нариси історії професійних спілок України» [8], що вийшло друком у 2002 р. і одним із рецензентів якого мав честь бути автор цих рядків. Викладаючи матеріал у хронологічній послідовності та подаючи багато цікавих і різноманітних фактів, однак, не виокремлюючи при цьому функції профспілок, автори поступово втратили об'єкт дослідження. Із вдало дібраного матеріалу і професійно поданих фактів абсолютно не впливає, що ж саме призвело до метаморфози професійних спілок, як змінювалась їхня сутність на різних етапах розвою радянської моделі тоталітаризму. Врешті, що саме стало причиною негативних процесів у профспілковому середовищі.

Загубилася також і мета дослідження. Адже її квінтесенцією при вивченні історії профспілок очевидно були причини, що призвели до їх суттєвої метаморфози, настільки суттєвої, що вони втратили практично всі основні риси захисту інтересів широких верств трудящих.

Значно логічніше, з нашої точки зору, було б подати матеріал у розрізі функціональної діяльності радянських спілок, адже не суть важливо, про що саме йшлося на тому чи іншому їхньому з'їзді. Важливо інше. По-перше, як його рішення вплинули на діяльність професійних спілок республіки. По-друге, це рішення було самостійним, суто профспілковим, чи, можливо, нав'язаним іззовні. І, по-третє, в чиїх інтересах воно приймалося. В інтересах радянських тред'юніонів, чи в інтересах держави та партії влади. Без відповіді на ці питання знайти якісь точки дотику між предметом та об'єктом практично неможливо.

Аналізуючи з методологічної точки зору позицію авторів Нарисів, можна дійти висновку, що при розробці концепції праці ними не було враховано також наявності суперечності між предметом та об'єктом дослідження і, по-друге, не деталізувався сам предмет пошуку. Деталізуючи останній на дослідження функцій профспілок, потім на окремі напрямки їхньої роботи, зокрема, наприклад, на організацію соціалістичного змагання, нормування праці чи організаційну роботу тощо, вдалося б вибудувати струнку систему поглядів як на походження тієї чи іншої проблеми, так і на способи її вирішення.

Деталізація предмета дослідження, яка може продовжуватися практично нескінченно, не послаблює зв'язок з об'єктом, а лише посилює його. Однак, цей підхід може бути ефективним тільки за умови точного визначення та врахування особливостей етапів розвитку тоталітаризму. Предмет дослідження не є поняттям сталим. Він постійно перебуває в процесі закономірного розвитку, при чому для

нас, як для дослідників, не важливо, в якому напрямку він рухається, в напрямку позитиву чи негативу.

Зміни первинної сутності предмета дослідження відбуваються внаслідок певних змін його об'єкта. Тому для нас дуже важливо чітко визначити деталі розвитку предмета і знайти їм аналог у метаморфозі самого об'єкта. З нашої точки зору, об'єкт є визначальним. Він формує предмет і напрямки його розвитку відповідно до своїх потреб. Він також здатний принципово змінити предмет. За своєю суттю, предмет дослідження є вторинним по відношенню до об'єкта. Але предмет теж не є категорією пасивною, тим більше другорядною. Він забезпечує вимоги об'єкта і, таким чином, визначає такий напрямок його розвитку, який був запрограмований. У нашому прикладі об'єкт (система тоталітарних відносин) формує предмет (діяльність професійних спілок). Радянська модель тоталітаризму в різний спосіб підлаштовувала цю громадську організацію для своїх потреб.

Водночас, і об'єкт не є поняттям сталим, бо не є сталим світ, в якому ми живемо. Він постійно змінюється, зумовлюючи відповідні зміни і в тому, що згодом стане предметом нашого дослідження. Тому, на нашу думку, варто спочатку визначитися з періодизацією того явища, що постане об'єктом. У подальшому це дасть можливість знайти спільні й окремі риси досліджуваного явища в ході його розвитку і співвіднести їх безпосередньо з предметом.

Якщо взяти радянську модель тоталітаризму в поствоєнному світі, то тут, очевидно, можна виокремити завершальний етап сталінізму (до 1953 р), «відлигу» (1954-1964 рр.), період, умовно названий періодом стагнації (1964-1985 рр.) та період так званої перебудови, який хронологічно виходить на розвал Радянського Союзу.

На перший погляд, може скластися враження, що всі названі періоди розвитку пов'язані виключно зі зміною того чи іншого вождя. Насправді ж появу чергового вождя ми розглядаємо вже як наслідок тих невідворотних процесів, що мали місце в суспільстві на тому чи іншому історичному етапі розвитку. Тому поява біля керма держави, скажімо, М.С. Хрущова ми пояснюємо комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Зокрема, перемогою у другій світовій війні демократичних начал розвитку людства над тоталітарними. Останнє, у свою чергу, викликало потребу ретельнішого маскуванню сутності внутрішньої та зовнішньої політики радянської держави, для чого необхідним було її оновлення. Це ж легше й переконливіше було зробити новій команді владників, яка більшою чи меншою мірою відмежовувалась від попередньої.

Тобто, наша думка зводиться до того, що після Другої світової війни сам хід історичного розвитку зумовив необхідність лібералізації. І якби не було цих об'єктивних умов, країна ще довго розвивалася б за сталінською моделлю. З цього випливає, що М.С. Хрущов

приятій, организаций и учреждений области, координационными советами первичных профорганизаций в городах и районах области, научно-исследовательскими институтами, высшими и другими учебными заведениями, структурными подразделениями облгосадминистрации и местными органами самоуправления.

К 1 июля 2010 г. завершилась реализация пилотного проекта по подготовке организаторов профсоюзного движения, руководителей самообучающихся организаций профсоюзов, начатого в октябре 2005 года. Эти школы были укомплектованы слушателями из числа членов выборных профсоюзных органов различного уровня, которых рекомендовали 17 отраслевых комитетов профсоюзов. Учебная работа велась в 4-х географических зонах области: центральной – Донецке, северной – Краматорске, южной – Мариуполе, восточной – Харцызске.

В настоящее время выпускники этих школ формируют самообучающиеся организации профсоюзов, что позволит, во-первых расширить систему профсоюзного образования, включив в нее эти новые структурные формирования – первичные профорганизации, во-вторых, вовлечь в процесс обучения большее число профсоюзных активистов и членов профсоюзов, обеспечив доступность профсоюзного образования членам профсоюзов [20].

Опыт, приобретенный в ходе реализации второго пилотного проекта, а именно подготовка идеологов профсоюзного движения в школах профактива, позволил в истекшем учебном году расширить в области сеть таких школ, которые формировались из числа членов профсоюзов и низового профсоюзного актива, пользующегося доверием в трудовых коллективах и осознанно принявших решение получить специальную подготовку и участвовать в этой работе. Последняя ориентирована на решение трех взаимосвязанных задач: подготовку профсоюзных пропагандистов, необходимых методических, информационно-справочных материалов и проведение конкретных мероприятий в трудовых коллективах и по месту жительства членов профсоюзов.

В 2009-2010 учебном году школы профсоюзного актива, где готовятся члены профсоюзов к информационно-разъяснительной работе, были созданы и работали в ОАО «Азовмаш», АО «НКМЗ», Горловском автодорожном техникуме, Дружковском машиностроительном заводе.

В последние годы в регионах страны эффективной формой обучения стали выездные занятия в города и районы с привлечением руководителей и специалистов органов местного самоуправления, представителей государственных и общественных организаций. Плодотворную работу в этом направлении осуществляют профсоюзные объединения Волынской, Запорожской, Луганской, Ровенской, Полтавской, Херсонской, Черниговской, Тернопольской областей.

правлен в комиссию по подготовке проекта Программы действий ФПУ.

Учебный процесс обеспечивается лекторской группой Учебного центра. Если в 1997-1998 учебном году она насчитывала 15 человек, то к 2009-2010 учебному году она значительно увеличилась. В ней сегодня работают около 100 человек.

С 2000 года Учебный центр ежемесячно выпускает «Библиотеку профсоюзного лидера». За эти годы подготовлено и издано свыше 100 сборников, общий тираж которых превысил 50 тыс. экземпляров.

Предпринятые организационные меры позволили значительно увеличить количество слушателей и число категорий профсоюзных работников и активистов, ежегодно проходящих обучение в области: от 1,5 тысячи (26 учебных занятий) в 1997-1998 учебном году до 6 тысяч (152 учебных занятия) в 2009-2010 учебном году.

В целом же в становлении и развитии профсоюзного образования в Донецкой области можно было бы, как показали результаты исследования, выделить 2 этапа.

Первый этап приходится на 1997-2005 годы. Именно в эти годы восстанавливается система профсоюзного образования в области, определяются новые формы и методы учебы, нарабатывается опыт преподавательской, методической, информационной работы.

Начало второго этапа развития системы профсоюзного образования области было положено XXI областной отчетно-выборной конференцией, проходившей в 2005 г. На ней определялись пути последующего развития профсоюзной учебы в области. Ее концептуальное видение разрабатывалось Учебным центром облсовпрофа, его научно-методическим советом.

Практическая реализация основных положений этой концепции была начата в том же году, развита и дополнена XXII отчетно-выборной конференцией в октябре 2009 г.

Так, Учебным центром и его структурными подразделениями: научно-методическим советом, лекторской группой, редакционной коллегией «Библиотеки профсоюзного лидера», музеем истории профсоюзного движения Донецкого края – вносились необходимые изменения в организационное, методическое, информационное обеспечение учебного процесса.

Одновременно апробировались новые методы и подходы к формированию учебного процесса в Зональных школах профсоюзного движения и в школах профсоюзного актива. Особое внимание в 2009 году было сосредоточено на вопросах развития и совершенствования ныне действующей системы профсоюзного образования области, внесению в нее существенных изменений и дополнений.

Сохранялась практика взаимодействия Учебного центра с обкомами, облсовета, теркомами профсоюзов, профкомами пред-

був лише формальним глашатаєм ідей лібералізації. І якби на той час М.С. Хрущова як фізичної особи не було, була б інша, яка б неодмінно привела лібералізацію на зміну жорсткому сталінському режиму. В іншому випадку внаслідок впливів нових чинників, що виникли у повоєнному світі, подальше утримання політичної системи в межах сталінської методології створювало б для неї самої реальну загрозу повної дискретитації, а потім і загибелі. Саме через ці обставини і включились захисні механізми тоталітаризму, які трансформували його класичний сталінський різновид у хрущовський лібералізм, тим самим пристосовуючи цю політичну систему до умов повоєнного світу і, тим самим, зберігаючи її від загибелі.

За аналогією розвивалися події і в 1964 р., коли відбулася зміна М.С. Хрущова. Унаслідок невважених рішень, суперечливої шараханіни у сфері внутрішньої та зовнішньої політики, погіршенням соціального становища населення знову була викликана загроза для політичної системи тоталітаризму. Однак вона тут же була усунена за допомогою зміни політичного лідера. Миттєво зреагувала система і в 1985 р., коли виникла нова загроза через незворотні стагнаційні процеси, що виникли в країні. У результаті її усунення постала горбачовська «перебудова».

Зазначений механізм метаморфоз політичної системи тоталітаризму засвідчує, що роль вождя у її трансформаціях вирішальної ролі не відіграє. Його постать є похідною і залежить від системи політичних, економічних та соціальних чинників, що зумовлюють видозміну системи. Якщо остання знаходиться у критичному стані, то його смерть стане лише сприятливим чинником для нової трансформації політичної системи. Якщо ж вона перебуває на етапі піднесення, то на політичну арену вийде новий вождь, який обстоює приблизно таку ж систему поглядів, що й його попередник.

Цей підхід для дослідників профспілкового руху є вкрай принциповим, оскільки вимагає простеження ходу їхнього розвитку у призмі не суб'єктивних, а об'єктивних чинників. Саме це вимагає від дослідника не простої констатації фактів, а наукового пояснення причин їх появи. У зв'язку з цим дослідник змушений перейти від сухого перелічення фактів і подій з певним власним коментарем до глибокої аналітичної роботи з історичним матеріалом.

Отже, з нашої точки зору, при вивченні профспілок як предмета і політичної системи тоталітаризму у її радянській модифікації як об'єкта дослідження, врахування періодизації виступає важливою, якщо не обов'язковою умовою вивчення проблеми. Не називаючи конкретних прізвищ зазначимо, що спроби ігнорування названих підходів суттєво позначаються на якості виконаного дослідження.

Прикладом цього може слугувати один з авторських підручників з історії України, в якому зазначені періоди не виокремлюються, а

тема формулюється як одне ціле. Як наслідок, читачеві описані вище процеси видаються ланцюгом випадкових подій, пов'язаних виключно з іменем того чи іншого вождя та його особистими рисами. За цих обставин в учнів складається враження, що хід історичного дійства є результатом не складної системи впливів та взаємопливів різноманітних чинників, в яких відображаються об'єктивні процеси, а результатом волі окремо взятої людини. Отже, спроба уникнути в історіописанні цього важливого методологічного підходу підводить до ще більшої методологічної хиби вже у тих, хто вивчає історію як навчальний предмет, до переоцінки окремо взятої особи в ході історичного розвою.

Означені вище підходи, при дослідженні такого складного предмету, яким є тоталітарні профспілки, на загальному тлі надзвичайної суперечливості об'єкта, яким є радянська модель тоталітаризму, потребують ґрунтовної джерельної бази. Однак, на жаль, попередня політична система примудрилася залишити майбутнім дослідникам хоч і надзвичайно багату, але складну й суперечливу джерельну базу. Чисельний бік питання, звичайно, може порадувати будь-якого дослідника. Вона дійсно багата й різнобічна. Документи профспілкових організацій від їх первинної ланки й аж до Центральних комітетів профспілок і Укрпрофради зараз зберігаються в одному центральному (Центральний державний архів органів державної влади і управління України), 25 державних обласних та 1 міському державному архіві. У такій же кількості архівів представлені документи КПРС, тієї політичної сили, яку профспілки визнали керівною та спрямовуючою.

Однак, при всьому дослідницькому багатстві, якісна сторона цього скарбу, на жаль, має надзвичайно низький рівень достовірності. Замішана на подвійній моралі, радянська тоталітарна модель наситила нею всі сфери діяльності масової організації трудящих, що, звичайно ж, наклало свій відбиток на її документальну базу.

У зв'язку з цим, перед дослідником гостро постає питання з'ясування ступеня достовірності даних, що містяться в документах. Останнє знову підводить дослідника до методології, оскільки зазначене вище актуалізує проблему методів дослідження. При вивченні проблеми, крім традиційно історичних методів дослідження і з'ясування достовірності документів з допомогою їх зіставлення і додаткового аналізу, яким активно користуються у таких випадках історики, постає необхідність досить широкого використання методів, характерних для політології та соціології. Зокрема, у нашій практиці повсякчас використовується анкетне опитування, контент-аналіз, соціобібліометричний аналіз документів тощо. Останній, наприклад, дозволяє досить точно визначити тенденції розвитку того чи іншого явища та з'ясувати латентний зміст документа, що повністю виправдовує його використання в працях історичного характеру.

трудовых споров. Для этой же категории слушателей Учебно-методический центр перед началом каждой колдоговорной компании проводит целевые семинары, что позволяет выработать общие подходы и эффективные механизмы регулирования социально-трудовых отношений на местах. Работники Центра дополняют учебные программы тренингами и деловыми играми.

Всего в 2002-2003 учебном году в области прошли обучение 5124 члена профсоюзов, в том числе: председатели райкомов, горкомов – 128, профкомов – 1296, председатели цехкомов – 126 [16]. Примерно такое же число профсоюзных активистов обучается в центре и в настоящее время.

С 1997 по 2002 г. профсоюзной учебой на базе Учебно-методического центра Федерации независимых профсоюзов Крыма было обучено около 30 тыс. профсоюзных работников [17].

В течение 13 лет работает Учебный центр Донецкого облсовпрофа. Он был создан по решению президиума в соответствии с предложениями XIX межсоюзной отчетно-выборной конференции 19 февраля 1997 года [18]. Затем, в 1999 году, Центр подготовки и переподготовки профсоюзных кадров и актива, как он тогда назывался, был выделен из состава отдела организационной работы облсовпрофа в самостоятельное структурное подразделение и переименован в Учебный центр [19].

Практика показала, что Учебный центр верно определил основные направления своей деятельности, избрав путь формирования своих структурных подразделений, действующих на общественных началах, вовлекая в учебный процесс не только профсоюзных работников, но и ученых, профессорско-преподавательский состав, специалистов, руководителей служб и подразделений органов государственной власти и местного самоуправления.

Так, в составе Учебного центра сегодня работает научно-методический совет в количестве 17 человек. В нем 9 профсоюзных работников, 1 академик НАН Украины, 4 доктора наук, 3 кандидата наук. За эти годы при непосредственном участии совета были подготовлены и проведены: научно-практическая конференция «Стратегия и тактика профсоюзов в современных условиях», посвященная 80-летию образования регионального объединения профсоюзов Донбасса (2000 г.), Международная научно-практическая конференция «Профсоюзы и проблемы духовности» (2003 г.), Международный круглый стол «Современное профсоюзное движение: идеология, кадры, образование» (2007 г.). К IV съезду ФПУ советом был разработан донецкий вариант программы деятельности Федерации профсоюзов Украины в условиях трансформации социально-экономической жизни страны на 2002-2007 годы, который был рассмотрен и утвержден на пленуме облсовпрофа, а затем на-

Украины стала подготовка, переподготовка и повышение квалификации туристско-экскурсионных кадров.

В реализации поставленных задач ведущую роль играют 12 учебно-методических центров при региональных межсоюзных профобъединениях Вольнской, Винницкой, Днепропетровской, Житомирской, Закарпатской, Запорожской, Львовской, Хмельницкой, Черниговской областей и Автономной Республики Крым. При Донецком и Луганском областных советах профсоюзов созданы и работают учебные центры.

С декабря 1994 года со статусом коллективного предприятия действовал Учебно-методический центр Совета Федерации профорганизаций Черниговской области, а с 10 декабря 1998 года – как предприятие «Учебно-методический центр», самостоятельно осуществляющий финансово-хозяйственную деятельность.

Совместно с отраслевыми организациями профсоюзов Учебно-методический центр Федерации профсоюзных организаций Черниговской области ведет обучение рядовых членов профсоюзов на базе ведущих первичных организаций. Цель такой учебы заключается не только в том, чтобы информировать о деятельности профсоюзных органов всех уровней, но и повышать имидж профсоюзов и усиливать мотивацию профсоюзного членства. Позитивный опыт работы этого учебного заведения внедрен во многих районах и городах других областей.

В области из года в год увеличивается количество слушателей (1993/94 – 1007, 1994/95 – 1236, 1995/96 – 1568, 1996/97 – 1896, 1998/99 – 5974). На протяжении 1999-2000 учебного года повысили свою квалификацию 9426 лиц, в том числе 1147 специалистов народного хозяйства, 8289 кадровых профработников и активистов [14]. Тенденция увеличения числа обучаемых сохранилась и в последующие годы.

В июне 2000 года на семинаре руководителей высших учебных заведений профсоюзов, учебно-методических центров в Чернигове была создана Ассоциация учебных заведений профсоюзов, избран координационный совет во главе с директором учебно-методического центра профсоюзов Черниговской области И.Дорожкиной. В основу деятельности Ассоциации положено: формирование общих подходов к организации профсоюзной учебы, создание единой компьютерной сети, разработка стандартов работы учебно-методических центров [15].

В Житомирской области в эти годы стал работать постоянно действующий семинар, где обучаются председатели областных комитетов и советов, работники аппарата регионального профобъединения. Ими изучаются вопросы социально-экономического развития области, трудового законодательства, профсоюзного строительства, охраны труда, социального партнерства, разрешения коллективных

Паралельно значимо, що здійснення методів дослідження, при-таманних суміжним наукам, зумовлює не лише низький рівень достовірності документів. Цього також вимагає сама проблематика досліджень профспілкової тематики, яка балансує на грані історії, політології, соціології, юриспруденції і, навіть, гігієни праці та охорони здоров'я, що витікає із надзвичайно широкої функціональної завантаженості цієї масової організації. Усе разом узятє вимагає від дослідника профспілкового руху не лише відповідних навичок дослідження, а й володіння різнобічним дослідницьким інструментарієм.

Нами наведено лише незначну частину тих методологічних основ, які використовуються для дослідження професійних спілок епохи тоталітаризму. У своїй сукупності вони дозволили нам зробити надзвичайно важливі методологічні висновки щодо трансформації функцій професійних спілок, які використовувались радянською пропагандою як доказ розмаху демократичності радянської політичної системи.

Як на наш погляд, нам вдалося знайти переконливі аргументи на користь того, що насправді ця наймасовіша громадська організація спрямовувала свої зусилля на виконання латентної місії. Вона полягала не в захисті інтересів трудівників, а тієї політичної системи, що її випестила. Ми намагаємося довести, що в реальному житті професійні спілки виконували наступні функції: функцію підвищення інтенсивності праці трудящих, функцію ідеологізації суспільства та функцію всеосяжного контролю над широкими верствами профспілкового членства. Однак розкриття механізму цієї метаморфози є темою окремого обговорення.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые методологические основы исследования советской модели тоталитарных отношений. Авторское видение предмета и объекта исследования основывается на тщательном изучении такого важного элемента политической системы советского тоталитаризма, как профсоюзы. Результатом этой работы автор считает трансформацию их функций, что изменило первичное назначение массовой организации, переориентировал ее из защиты интересов трудящихся на защиту интересов тоталитарного государства.

Ключевые слова: профсоюзы, тоталитаризм, трудящиеся, массовая организация, методология.

SUMMARY

Some methodological means of research of the Soviet model of totalitarian relations are studied in the article. Author's understanding of the subject and object under research grounds on the thorough study of such an important element of the Soviet totalitarian political system as

trade unions. Author considers the result of this work the transformation of their functions which have changed the primary role of mass organization and reoriented it from the protection of toilers to the protection of the interests of the totalitarian state.

Keywords: trade union, totalitarianism, toilers, mass organization, methodology.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Новый энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2006. – 1456 с.: ил.
2. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов – М. : Сов.энциклопедия, 1983. – 840 с.
3. Докашенко В.М. Профспілкові членство у політичному вимірі (середина 50-х – середина 60-х рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. Науковий журнал. – 2005. – №2. – С. 23-29
4. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. – М. : Профиздат, 1955. – 31 с.
5. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – 47 с.
6. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР. – М. : Профиздат, 1963. – 49 с.
7. Алексеев Г.П., Щеглов Г.В. Марксистско-ленинское учение о профсоюзах. – М. : Профиздат, 1981. – 184 с.
8. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Головний редактор О.М. Стоян; керівник авторського колективу О.П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.

ББК Т63.3(4 УКР)5

*Євсєєнко С.А.,
Євсєєнко О.С.*

РОБІТНИЧИЙ РУХ У ГРУДНІ 1905 РОКУ НА ДОНБАСІ

Стаття присвячена робітничому руху на території Донбасу в грудні 1905 року. Автори на великому фактичному матеріалі розглядають багатограний і суперечливий на події грудень 1905 року через призму робітничого руху на промислових підприємствах Донбасу, аналізують його розвиток і значення в організації збройного опору армійським підрозділам.

Минуло сто п'ять років від збройного повстання робітників на підприємствах Донеччини. Проте ні за радянських часів, ні в сучасній істо-

и социально-экономических прав трудящихся, использования новых информационных технологий), получили свидетельство государственного образца о повышении квалификации [9].

Научно-исследовательская работа Академии, где на 1 января 2001 года уже насчитывалось 147 человек, в том числе 1 член-корреспондент Национальной академии наук, 13 докторов наук, 70 кандидатов наук, 64 доцента) [10] стала важным средством достижения целей, предусмотренных Уставом. Ее важным компонентом является выполнение научно-исследовательских работ по заказам учредителя Академии – Федерации профсоюзов Украины, которые осуществлялись творческими коллективами кафедр и факультетов.

В течение 2000-2001 гг. преподавателями Академии и сотрудниками ФПУ были подготовлены 19 методических пособий. В 2004 году, к примеру, были изданы такие учебно-методические пособия: «Современная Украина: исторические, экономические и духовно-культурные аспекты становления и развития», «Охрана труда», «Человеческий фактор в маркетинговом управлении как главная составляющая конкурентоспособности предприятий и организаций».

В последние годы Академия все чаще стала консультироваться с профсоюзными организациями, ориентироваться на практику профсоюзной работы, учитывать предложения учебных и учебно-методических центров, обучающих профсоюзных работников и активистов на местах [11].

Так, в 2009-2010 годах были подготовлены методические разработки «Справочник организатора протестных акций профсоюзов» и «Методические рекомендации участникам социального диалога от профсоюзной стороны» [12].

В 1997 году в структуре Харьковского социально-экономического института по решению Президиума Федерации профсоюзов Украины, так же как и в Академии, создается факультет повышения квалификации профсоюзных кадров.

За 5 лет (1997-2002) на этом факультете прошли переподготовку 11529 профактивистов, для них было подготовлено свыше 60 методических рекомендаций. В эти годы членами лекторской группы факультета впервые для 2623 работников бухгалтерий, отделов кадров, районных дирекций Фонда социального страхования по временной потери трудоспособности были проведены специальные семинары [13].

В институте созданы тематические кабинеты: профсоюзной работы, социальной защиты трудящихся, социального страхования, в которых проводятся консультации для всех категорий профактива, оказывается методическая помощь.

Основными направлениями деятельности еще одного высшего учебного заведения – Института туризма Федерации профсоюзов

профсоюзной учебы, подготовки и переподготовки профкадров, развития профсоюзной науки». В нем, в частности, отмечалось, что для эффективного функционирования профсоюзов в новых условиях, реализации их целей необходимы проведение собственной кадровой политики, создание соответствующей системы профсоюзного образования, развитие профсоюзной науки [7].

В принятом итоговом документе определялись основные положения, принципы, структура системы профсоюзной учебы, в которой выделялись национальный, областные (Киевский городской), районные уровни, а также уровень первичной профсоюзной организации.

Вместе с тем, предпринятые ФПУ меры лишь частично обеспечивали решение назревших кадровых вопросов. Предстояла сложная и большая работа с тем, чтобы ориентировать весь кадровый потенциал, а это сотни тысяч профсоюзных активистов, на новую модель деятельности, подготовку профсоюзных лидеров нового типа, для чего требовалось существенно изменить и улучшить их учебу.

На такие перемены нацеливала «Концепция работы с профсоюзными кадрами и активом членских организаций Федерации профсоюзов Украины», которая в целом была одобрена Президиумом Совета ФПУ, а затем в апреле 2001 г. утверждена на шестом заседании совета ФПУ [8].

Одним из важнейших условий успешной организации профсоюзной учебы, говорилось в ней, должно стать создание единой системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации профсоюзных работников и активистов.

Именно эти решения ФПУ сыграли решающую роль в становлении и дальнейшем развитии профсоюзной учебы в стране.

Уже в 1994 году Академия труда и социальных отношений, высшее учебное заведение профсоюзов, получает государственную лицензию на право образовательной деятельности. Такую же лицензию в 1995 году получил еще один вуз профсоюзов – Харьковский социально-экономический институт.

Важную роль в обучении профсоюзных работников играл образованный в 1996 году в Академии факультет переподготовки и повышения квалификации профсоюзных кадров. Ежегодно на факультете обучалось около 1100 профсоюзных специалистов, а за 1996-2001 гг. им была организована учеба 194 групп слушателей, повышена квалификация 9490 членов профсоюзов, из которых 5365 человек – профсоюзные специалисты и активисты.

Начиная с 2000 учебного года все слушатели, успешно освоившие учебную программу общим объемом 72 аудиторных часа по одному из пяти лицензированных направлений (социальная работа, правовая работа и охрана труда, экономика предприятий, защита трудовых

рiографiї згаданi подiї не були об'єктом глибокого вивчення. Не знайдемо ми й окремої наукової розвідки з цього питання. Частково досліджували проблему С. Анiсiмов, М. Вольський, Т. Харечко у 20-ї рр.. ХХ ст., К. Єршов у 1930 р., П. Свєжинський у 40-ї рр., Ф. Лось, П. Шморгун, П. Варгатюк, О.М. Максимов та інші автори в 50-90-ї рр. [1]. Тому автори поданої статтi, відчуваючи гостру необхідність подолати існуючі стереотипи, поставили за мету правдиво й об'єктивно зобразити події 105-літньої давності у світі різних форм робітничого руху в Донбасі, від страйків до збройних сутичок із військами, без прикрас і перекручень.

Практична значимість нашого матеріалу полягає в тому, що він може бути використаний під час підготовки лекцій та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, посібників і підручників з історії України, краєзнавчій і науковій роботі.

Робітничий рух грудня 1905 року в Донбасі можна умовно поділити на декілька складових:

- мітинги та страйки, які охопили всю лінію Катерининської залізниці та прилеглі до неї великі, середні й дрібні промислові підприємства різних галузей;
- створення страйкових комітетів і рад як органів самоврядування;
- організація бойових дружин і загонів самозахисту;
- роззброєння загонів регулярних військ, які привели до збройних сутичок в Авдіївці, Ясинуватій і Горлівці;
- створення перших профспілкових органів, до професійного руху приєдналися майже всі категорії промислових робітників Донецького району.

Так, уже 8 грудня 1905 року Катеринославським бойовим страйковим комітетом було проголошено про початок загального всеросійського страйку на залізниці. Цього дня по всій лінії Катерининської залізниці в Донбасі було надіслано телеграму із закликом підтримати його. Тоді ж страйк підтримали близько 700 робітників Кадівського металургійного заводу поблизу станції Алмазна [2, 111]. А 9 грудня залізничники ст. Горлівка запросили робітників заводу до страйку. Бахмутський поліцейський справник Федоренко сповіщав губернатора про те, що «...робітники залишили роботу, пішли на сходку. Ввечері буде друга сходка. у Дебальцевому також сходки» [2, 112].

Увечері 9 грудня 1905 року службовці, робітники й селяни Горлівського району надіслали Катеринославському БСК телеграму про приєднання до загального страйку: «...по общему согласию станционных служащих, заводских, рудничных рабочих, мастеров, всех крестьян Горловского района в числе 5 000 чел. решили осуществить всеобщую забастовку, дабы поддержать наших передовых борцов за свободу всего народа, дав клятву пасть костями или выйти победителями...» [2, 114-115].

На станціях Катерининської залізниці ще під час жовтневого страйку стихійно створювалися Ради робітничих депутатів та страйкові комітети, які перебирають керівництво ними на себе і до складу яких входять робітники промислових підприємств, розташованих поруч. Так, Ради були створені в Єнакієвому, Алчевську, Юзівці та Маріуполі, розпорядчі й страйкові комітети – в Горлівці, Дебальцевому, але більшість з них так і не встигли «...організаційно оформитися, не мали постійних виконавчих органів» [6, 123]. Їх роль виконували розпорядчі комітети та загальні збори великих підприємств. Саме ці революційні органи взяли активну участь у створенні загонів самооборони і бойових дружин.

Так, бойові дружини робітників було створено в Гришино, Авдіївці, Єнакієвому, Алчевську, Дебальцевому, Харцизьку, Ясинуватій, які взяли активну участь у грудневих подіях і Горлівському бою.

Раніше за всіх виникла бойова дружина на ст. Гришино [4, 37]. Після жовтневого політичного страйку, під впливом чуток про нові чорносотенні погроми було поставлено питання про необхідність організації робітничої самооборони. Було обрано комітет самооборони, в який увійшли найбільш авторитетні серед робітників керівники [4, 37]. Цей комітет розробив Статут і інструкцію загону самооборони, в якій було вписано, хто може входити до загону, функції керівних органів, шляхи організації озброєння, розподілу й збереження зброї, дії під час нападу й таке інше [5, 10]. Статут і інструкція були роздруковані й роздані [4, 10]. На загальних зборах членів самооборони 30 листопада 1905 р. головою було обрано інженера Федора Полякова (він же голова розпорядчого комітету), начальником – Олександра Щепкіна, а його помічниками – З.О. Колосова, В. Гутовського і О. Житомирського [4, 76].

12 грудня за ініціативою есерів Прохора Дейнеги і Степана Єфімова було організовано особливий загін, який назвали «бойовою дружиною» [4, 82]. Паралельно з ним існувала й самооборона, начальником якої було призначено замість усуненого О. Щепкіна більшовика З. Колосова, а на його місце – помічника Василя Садовникова, це притому, що обидва вони були в складі бойової дружини та підпорядковувалися її командирі – П.С. Дейнезі.

Виконуючи розпорядження катеринославського губернатора, яке було надано бахмутському справнику Федоренку: «...занять станції, телеграфу Гришино, Авдеевки, не допускать делегатских поездов», 13 грудня 1905 року до Авдіївки було направлено загін драгунів для розгрому розпорядчого комітету й захоплення вузлової станції й залізничного телеграфу [7, 27]. Але патрулі бойової дружини авдіївців зуміли вчасно помітити наближення драгунів на підступах до станції й організувати збройний опір. Драгуни змушені були відступити у степ. Наздогін їм дружинники зробили кілька пострілів. За матеріа-

В сборнике документов, где отражается деятельность ФПУ в период между III и IV съездами (1997-2002 гг.), в частности, в разделе «Профсоюзы как организация», содержатся постановления Совета Президиума ФПУ, которые раскрывают последовательную деятельность профцентра, предпринятые меры по совершенствованию и развитию системы обучения профсоюзов в стране [2].

В 2002 году ФПУ впервые издан сборник, в котором был опубликован отчет о работе Федерации профсоюзов Украины между III и IV съездами. В третьей части представленных материалов содержатся отчеты высших учебных заведений ФПУ, учебно-методических центров региональных профсоюзных объединений, которые имеют особое значение в изучении деятельности учебных структурных подразделений профобъединения, организации ими учебного процесса, его информационного, методического и научного обеспечения [3].

Значительный интерес для исследования представляют «Очерки истории профессиональных союзов Украины». Этот коллективный научный труд состоит из 9 очерков – со времени образования профсоюзов до наших дней. В последнем разделе размещается информация о деятельности ФПУ, ее членских организаций, их учебных заведений в течение 1993-2001 годов [4].

Первое специальное исследование, в котором была сделана попытка обобщить действия профсоюзов в образовательной сфере, было предпринято в 1996 году. В работе Дубровского М.Л. рассматривалось становление (1920-1940 гг.), развитие (1945-1990 гг.), и состояние (первая половина 90-х годов) системы обучения и повышения квалификации профсоюзных кадров [5].

Эти исследования продолжили практические работники учебных центров региональных профобъединений. Так, в статье «Вопросы подготовки профсоюзных работников и профсоюзных активистов к информационно-разъяснительной работе в трудовых коллективах Донецкой области в первом десятилетии XXI столетия» специалист Учебного центра Нейко О.В. обобщает опыт этой работы, проводимой обучающим подразделением облсовпрофаи отраслевыми профсоюзами [6].

В последние годы в профсоюзных средствах массовой информации все чаще стали публиковаться статьи руководителей и специалистов профобъединений, руководителей учебных заведений профсоюзов, в которых рассказывается об их практической деятельности в образовательной сфере. Их изучение позволяет на конкретных примерах и фактах раскрыть проблемы, связанные со становлением и развитием профсоюзного образования в Украине.

Анализ источников свидетельствует о том, что начало восстановления этой системы приходится на 1993 год. Тогда I конгресс Федерации профсоюзов Украины одобрил соглашение «О системе

Что же касается источников, то архивные документы, научные статьи, публикации в средствах массовой информации, интернет-издания открыты, доступны и, конечно же, могут исследоваться. Несмотря на это, специальные научные разработки по проблемам профсоюзного образования, глубоко и всесторонне раскрывающие эту деятельность профсоюзов, на протяжении двух последних десятилетий в Украине отсутствуют. В результате можно говорить только о фрагментарности изучения этого периода в истории профсоюзного движения.

В то же время изучение этого вопроса имеет, по мнению автора, ключевое значение в понимании процессов, которые происходили в прошедшие десятилетия в профсоюзном движении, кадровой работе, в реализации профсоюзами защитных функций, так как без опытных, всесторонне подготовленных профсоюзных работников и активистов отстаивать права и гарантии членов профсоюзов квалифицированно невозможно.

Исходя из этого, в данном исследовании делается попытка объективно оценить процессы становления и состояния профсоюзного образования в Украине, проанализировать деятельность Федерации профсоюзов Украины, ее членских организаций в этом стратегическом и приоритетном направлении, написать историю их учебной деятельности, сформировать, что особенно важно, на этой основе некоторые предложения профсоюзным организациям, которые имели бы для них практическое значение.

Наибольший интерес в исследовании данного вопроса представляют документы, которые хранятся в текущих архивах Федерации профсоюзов Украины, отраслевых профсоюзов, региональных профсоюзных объединений. Это постановления съездов, конгрессов, советов, пленумов и президиумов, отчеты, справки, информации, методические материалы. Анализ этих источников позволяет проследить деятельность национального профсоюзного центра – от ФПУ до первичных организаций по реализации программных установок, достижения поставленных целей в сфере профсоюзного образования.

1) Важным источником в изучении деятельности Федерации профсоюзов Украины, ее членских организаций по становлению профсоюзного образования в Украине в течение 1991-1997 гг. является сборник «Федерация профсоюзов Украины. Документы и материалы». Отдельно следует выделить блок документов о работе и внутренней политике профсоюзов, в основу которой положены федеративный принцип взаимоотношений и демократизация профсоюзной жизни. 2) В нем размещены материалы, которые раскрывают позицию ФПУ, мероприятия, направленные на формирование основных направлений работы по обновлению системы профсоюзного образования в Украине [1].

лами Обвинувального акту їх було аж 50 [8, 53-54]. Але стріляли дружинники, мабуть, у повітря, тому що ніхто не постраждав, тільки за нез'ясованих обставин було поранено коня. Драгуни, відступаючи, не відповідали, а авдіівці, у свою чергу, їх не переслідували [8, 54].

Цей випадок авдіівців насторожив, всім здавалося, що драгуни повернуться з підкріпленням. Авдіівський комітет попросив збройної допомоги у гришинців. Останні, на чолі з Прохором Дейнегою, прибули швидко. Дізнавшись про приїзд до Авдіівки гришинської дружини, туди відправились Ясинуватський комітет і загін самооборони з проханням допомогти в роззброєнні 12-ї роти 280-го піхотного Балаклавського полку [8, 44].

Рота прибула до Ясинуваті на другий день після початку страйку ще в жовтні 1905 р. А 13 грудня 1905 р. капітан Карамішев увів на станції воєнний стан і режим посиленої охорони, заборонив проводити збори та мітинги, наказавши, щоб розпорядчий комітет передав владу колишній адміністрації. Це викликало обурення з боку революційно налаштованих робітників, що зібралися на мітинг, який Карамішев з ротою солдат розігнав прикладами.

В Авдіівці вирішили їхати та спільними силами роззброїти 12-ту роту. Дружинники в 4-х вагонах близько 16⁰⁰ виїхали в Ясинувату. Під'їхавши до станції, зупинилися на семафорі й направили розвідку, яка, повернувшись, доповіла, що рота на продовольчому пункті, де була розквартирована, спить. Вирішили діяти негайно. Паровоз із вагонами підійшов до станції, дружинники роззброїли вартових біля станційної каси, при вході до станції та телеграфу. У цей час підійшов ще один паровоз із дружинниками Дебальцевого й Мушкетового [9, 192].

Керування цією операцією взяв на себе П. Дейнега. Один паровоз заднім ходом проїхав з півверсти від ст. Ясинувата до продовольчого пункту, який оточили дружинники. П.С. Дейнега і чоловік 20 повстанців підійшли до будинку, в якому мешкав Карамішев, увійшли, розбудили його, попередньо роззброївши, і запропонували здатися. А далі в матеріалах слідства доведено, що капітана Карамішева було застрелено 2 пострілами з близької відстані, першим вистрілив сам П. Дейнега, другим – Герш Завадський, якому тоді виповнилося тільки 15 років. На постріли солдати прокинулися, але із 50 чоловік на двір вибігло тільки 5-6, які почали хаотично стріляти, але, коли дізналися в чому справа, – стрілянину припинили. У солдатів було відібрано 53 гвинтівки [8, 234-235]. У цій перестрілці було поранено 2 особи (фельдшер Васильєв і рядовий Фольтеніст) [17, 42]. Під час цієї операції вже мертвого капітана Карамішева дружинники пограбували, забравши гаманець із 12,9 крб., браунінг, шапку й пальто [13, 41]. Частина вкрадених грошей у розмірі 7,14 крб. під час слідства було повернено дорожнім майстром ст. Ясинувата Сухановим [17, 41].

Кульмінацією в захопленні революціонерами лінії Катерининської залізниці, як ми пам'ятаємо, було військове зіткнення між озброєними робітничими дружинами і військами в Горлівці.

Так, приводом для збройного зіткнення з військами в Горлівці стали події на місцевому машинобудівному заводі. 1 грудня 1905 року його керівництво заявило, що у зв'язку з кризою збуту готової продукції робочий день буде скорочено з 10 годин до 6 з відповідним скороченням заробітної плати. 16 грудня 1905 р. делегація робітників зробила спробу вступити в переговори з директором Л. Лоестом [10, 84]. Робітників очолив професійний революціонер О.М. Зубарев, який прибув за завданням меншовицького Ростовського комітету РСДРП в Горлівку з енакієвського Петровського заводу [13, 149]. Як стверджує Обвинувальний акт, саме він відіграв головну і, на нашу думку, найтрагічнішу роль у всіх горлівських подіях [14, 50]. Але Лоест відмовився вести переговори. Тоді робітники захопили контору й намагалися примусити директора погодитися на їхні умови. За одними свідченнями, було запропоновано при 10-годинному робочому дні отримувати заробітну платню як за 6 годин, а за інші 4 години завод повинен доплатити кожному робітникові згодом, коли підприємство буде працювати нормально. За іншими даними, робітники намагалися завадити скороченню штату на 60%.

До заводської контори було викликано збірний військовий загін, який тільки що прибув до Горлівки й складався з неповної 5-ї роти 136-го Таганрозького піхотного полку, посиленої солдатами із 135-го Керч-Єнікальського полку й ескадром драгунів 23-го Вознесенського драгунського полку, що розташувався в Горлівці в казармах на вулиці Садовій. Прибули сюди й усі наявні сили земської поліції на чолі з приставом О. Немировським. Вони отримали наказ заарештувати керівників виступу, які захопили будинок заводоуправління. Але робітники відмовилися видати О. Зубарєва-Кузнєцова. Більше того, при спробі його арешту околочний наглядач Ткаченко й городовий Запорожан були збиті з ніг, а керівник його особистої «охорони» – Г. Євтушенко й троє інших робітників почали стріляти з револьверів по приставу О.Немировському, капітанах Угриновичу, Корнєєву та солдатах, які були на відстані 3-4 кроків [18, 281]. Через щасливий збіг обставин ніхто не загинув і не був поранений, тільки одна куля, зрекошетивши від пряжки портупей і гудзика, застрягла в підкладці пальта капітана Угриновича [19, 340]. О. Зубарев, скориставшись замішанням, зробив спробу втекти. Тоді частина солдатів відкрила вогонь. Вони зробили два залпи: перший у повітря, а другий по О. Зубарєву, який намагався сховатися в юрбі, і це йому вдалося [18, 59].

Цим залпом зразу було вбито 10 осіб, серед яких, окрім дорослих робітників, були і підлітки Кирило Северин і Сергій Тоткало. А Ганна Каменецька і ще двоє 17-літніх юнаків – М. Гриньов і

которые давали в прежней системе обучения профсоюзов, связанных с изменением привычных условий работы;

- перестройка финансово-экономических основ профсоюзной деятельности лишала профсоюзные органы возможности дальнейшего содержания своих учебных структур;
- отраслевые профсоюзы обучение своих работников и активистов заменили на информирование по отдельным направлениям профсоюзной работы.

Понятно, что условия жизни требовали переосмысления, изменений устоявших взглядов и привычных форм и методов работы профсоюзных лидеров. Но над многими из них давлел груз прошлого, а их действия не всегда соответствовали вызовам времени, так как они сохраняли старые профессиональные ориентации и технологии управления.

Чтобы осуществить переориентацию профсоюзов на их новую социальную роль, эффективную подготовку профсоюзных лидеров, специалистов, активистов, Федерацией профсоюзов в программных документах были сформулированы основы кадровой политики в условиях рыночной экономики. В них определялось также место и роль профсоюзного образования, задачи по реформированию учебного процесса и его содержания, реорганизации сохранившихся учебных заведений, определению новых подходов к организации учебной работы в отраслевых профсоюзах и региональных профобъединениях Украины.

Результаты деятельности профсоюзных организаций в 90-е и в последующие годы, направленной на смягчение последствий проводимых реформ, подтвердили правильный выбор ориентиров, на которые им удалось выйти. Профсоюзные работники и активисты сумели определить свое место в этот сложный период истории Украины и профсоюзного движения.

Тем не менее, в рамках национального профобъединения до сих пор сохраняется множество проблем, требующих принятия неотложных мер по их решению.

Происходит, в частности, старение кадров, медленно ведется их омоложение, во многих профсоюзных органах отсутствует преемственность, что, как правило, ведет к снижению уровня мотивации к обучению. Не все профсоюзные работники и активисты, на что указывают результаты социологических исследований, обладают фундаментальной потребностью в познании, применении полученных знаний в практической работе.

До сих пор не удалось создать целостную систему профсоюзного образования, обеспечить многоуровневое непрерывное обучение профсоюзных работников и учебы и преподавателей, восстановить деятельность школ профсоюзного актива.

7. Наказ Фонду державного майна від 08.09.1992 р. № 371 «Про затвердження положення про комісії з приватизації».
8. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Фонд 6768 – Донецька обласна державна адміністрація. Комітет з приватизації і управління комунальним майном. – Оп. 1, од. зб. 94 – Листування з організаціями, підприємствами. – Арк. 119.
9. Там само. – Арк. 125.
10. Закон України « Про приватизацію майна державних підприємств». – Ст. 122.
11. ДАДО. – Ф. 6768, оп. 1, од. зб. 93, арк. 4.

ББК 66.72(4УКР)

Овинникова Р.В.

ПРОФСОЮЗНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УКРАИНЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI СТОЛЕТИЙ

В статье рассматриваются проблемы становления и развития профсоюзного образования в Украине в 1991-2010 гг. Обобщены формы деятельности учебных заведений ФПУ и ее членских организаций.

С первых дней независимости Украины, профсоюзы были поставлены перед фактом коренных изменений во всех сферах жизни украинского общества. Страна переживала ломку привычного устройства жизни, социальных стандартов, духовных, моральных и нравственных ценностей. Стремительно менялись государственные институты, вся общественно-политическая структура общества.

В процессе реформирования экономики изменялись и формы собственности. В результате массовой приватизации сформировались два принципиально новых субъекта социально-трудовых отношений – работодатели и наемные работники, каждому из которых присущи свои интересы и нормы поведения.

Все это требовало от украинских профсоюзов занять твердую и принципиальную позицию в деле защиты конституционных, экономических, социальных прав и гарантий трудящихся.

Реализовать эти намерения можно было только при наличии знаний и навыков, которые позволили бы профсоюзным работникам в новых условиях эффективно защитить права и интересы человека труда.

Однако в начале 90-х годов прежняя система профсоюзного образования прекратила свое существование. Это было обусловлено целым рядом факторов:

- большая часть профсоюзных руководителей перестала видеть какое-либо практическое значение в навыках и знаниях,

Ф. Маслов померли від отриманих поранень через добу. У такий спосіб ми можемо впевнено стверджувати, що всього 16 грудня в Горлівці загинуло 13 чоловік [16, 229-230].

Кулею було поранено в ліву руку вище ліктія й самого О.М. Зубарева-Кузнецова. Ввечері того ж дня йому її ампутували горлівські лікарі О. Шошников і С. Клінгенберг (але ніяк не відрубали драгуни, як написано на одному з пам'ятників у м. Горлівка на вулиці Катеринича).

Після цього А. Гречнев і І. Снежко, щоб помститись військам, прикриваючись ім'ям страйкового комітету станції Горлівка, не тільки не зібравши членів комітету, але навіть нікого не сповістивши, склали текст телеграм до дружин Єнакієвого й Гришина з проханням про допомогу: «Бойовій дружині. Ми всі без зброї, вимагаємо негайної допомоги з усіх боків. Комітет» [2, 121]. Її передав телеграфіст Осипович. Про це вони преспокоїно розповіли по черзі, прийшовши на обід до Воевуцького, в будинку якого столувалися приватними обідами, 16 грудня, після подій біля прохідної заводу. Вони не могли розповісти Воевуцькому, як відбувалися події, бо не були там, сказавши, що солдати побили багато народу, який ішов у їдальню на обід. На слова Воевуцького, що вони не мали права цього робити (відправляти телеграми без згоди комітету), А. Гречнев відповів, що так вони помстяться військам, а І. Снежко обізвав його провокатором і сказав, що це не його справа, а всі дружини згодні. Свідчення про це містяться в матеріалах справи та Обвинувальному акті [17, 94].

Це ще раз підтверджує думку К.Г. Єршова про те, що перемоги в Ясинуватій й Авдіївці давали привід розраховувати на легке роззброєння солдатів і в Горлівці, щоб покарати їх за постріли вранці 16 грудня 1905 року біля прохідної машзаводу. Цю думку підтверджує й ще один із гришинських робітників П., який ще в 1908 році писав: «Спогад про успіх у Ясинуватій значно зашкодив Горлівській справі. Усі рвалися в бій, але в схованках душі жевріла надія, що серйозної справи не буде й усе закінчиться якщо не здачею, то швидким відступом військ. Тому не було зроблено належних приготувань, не вироблено ніякого бойового плану... До чого, думалося, приймати такі різкі заходи, за яких проллється кров людська, коли війська, побачивши наші сили, відступлять...» [14, 62]. Але цього разу вийшло не так.

До 20 години 16 грудня в Горлівку прибули дружини з таких станцій:

1. Алчевськ,
2. Дебальцеве,
3. Єнакієве,
4. Харцизьк,
5. Ясинувата.

Розташувалися вони в приміщеннях вокзалу станції Горлівка. Вночі, побачивши там повну анархію й безлад, відсутність будь-якого керівництва, фельдшер М.І. Гриценко, який очолював Ясинуватську дружину, разом з нею повернувся додому. Він був упевнений в успішному завершенні майбутньої сутички.

Ранком 17 грудня до прибулих нарешті приєдналися краще озброєні бойові дружини з Гришина й Авдіївки. Вони приїхали одним потягом, який складався із санітарного і 4-х класних вагонів. Таким чином, за тими даними, які ми маємо, видно, що в Горлівку прибуло 7 бойових дружин. Після від'їзду Ясинуватської дружини в Горлівці залишилося 6 загонів. У журналі «Напередодні» ще в 1906 році повідомлялося, що в Горлівку прибуло 6 загонів, загальна кількість яких становила майже одну тисячу чоловік [19, 137].

У Горлівку, за повідомленням прокурора Катеринославського окружного суду Ганнота, прибуло 9 потягів з бойовими загонами [11, 345].

Досліджуючи рапорт генерала Сандецького й матеріали Обвинувального акту, можна встановити, що в Горлівку й справді прибуло 9 потягів, по 5 вагонів у кожному, з яких один повернувся до Ясинуваті. Звичайно, у 8 потягах, чи, іншими словами, 30 вагонах не могли приїхати 4 тис. дружинників, як повідомляв Федоренко. Правда, необхідно врахувати, що в Горлівці зібралися шахтарі із прилеглих шахт, селяни, а також горлівчани, які не мали зброї і не входили в загін самооборони. Більшість із них залишилися на станції Горлівка і ніякої участі в подіях не брали. Але навіть з урахуванням усієї цієї маси загальна кількість тих, що зібралися, навряд чи могла досягти 4 тисяч осіб. Правильним було б вважати, що в Горлівку прибуло близько тисячі дружинників, із яких 200 осіб були озброєні рушницями центрального бою, 200 – мисливськими рушницями, 100 – гвинтівками, а 500 – револьверами [6, 54]. Робітникам протистояли 114 солдатів і 90 драгунів [2, 136].

Дані радянських істориків про «міфічний» штаб повстання, створений вночі 16 грудня 1905 року, підтвердження не знайшли. На ранок 17 грудня з прибулих дружинників наспіх були сформовані три загони, які очолили: робітник І. Мазанов з Єнакієва, учитель А. Гречнев і штейгер П. Гуртовий із Горлівки. У резерві, на станції, залишилися керівники Гришинської та Авдіївської дружин Прохор Дейнега та Анатолій Новиков.

Перший загін, озброєний переважно гвинтівками, захопив надшахтні споруди рудника № 1, естакаду й відвали породи терикону, два інших, озброєні мисливськими гвинтівками та револьверами, пройшовши вулицею Садовою до казарм, де розташувалися солдати й драгуни, сховалися в прилеглих до них подвір'ях. Були серед них і дружинники із саморобними піками.

социально-экономического положения трудящихся. На основе проведенного анализа, автор пришел к выводу о необходимости активизации деятельности профсоюзов по защите прав трудящихся путем усиления законодательной инициативы последних.

Ключевые слова: приватизация, профсоюз, реформация, нормативно-правовой акт.

SUMMARY

In this article the author studies the trade unions' participation in the course of the property relations reforming in the context of deterioration of workers' socioeconomic situation. On the basis of the analysis the author comes to the conclusion that the trade unions should intensify their advocacy of workers by strengthening their legislative initiative.

Key words: privatization, trade union, reformation, normative legal document.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Добровольська Г.О. Професійні спілки за умов утвердження незалежності держави (1990 – 2002 рр.): Монографія / Ганна Добровольська. – Донецьк: ДонНУ. – 286 с.; Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України [Головний редактор О.М. Стоян; керівник авторського колективу О.П. Реєнт. – К.: ФПУ, 2002. – 732 с.; Євсюкова Н.В. Політична діяльність профспілок України в період її незалежності (1991-2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»: Н.В. Євсюкова. – Донецьк, 2006. – 20 с.; Нікіфоров В.Ю. Захист профспілками соціально-трудова прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект): дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.09 / Веніамін Юрійович Нікіфоров. – Харків, 2005. – 187 с.
2. Скворцов Н.Н. Практические рекомендации по разгосударствлению собственности и приватизации предприятий / Н.Н. Скворцов. – Донецкий центр научно-технической и экономической информации. – К., 1991. – С. 88.
3. Статут Професійних Спілок України // Профспілкова газета. – 1992. – №4.
4. Програма економічних реформ і профспілки України // Урядовий кур'єр. – 1992. – № 17. – С. 6.
5. Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст.348.
6. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 36. – Ст. 524.

Критерієм відношення до приватизації можна вважати відповіді на питання, запропоноване опитуваним в наступній редакції: «Якими, на вашу думку, будуть основні соціально-економічні наслідки приватизації через 2-3 роки»? Надії на поліпшення стану своєї сім'ї і більшості населення живлять 20% респондентів, 23% – не чекають змін, 26% – передбачають погіршення, 30% – не змогли визначити позицію. Незначний оптимізм в оцінці найближчих наслідків приватизації спостерігається і по відношенню до перспектив соціально-економічного стану країни: в поліпшення вірять 27% респондентів, майже стільки ж не передбачають ніяких змін, 17% – побоюються погіршення». Це дослідження охопило ще один важливий аспект не досконалої політики держави під час проведення приватизації, що врешті призвело до необізнаності у питаннях приватизації та роздержавлення, мова йде про інформування населення щодо питань приватизації: «Ті що мають чітке уявлення про те, як вона повинна здійснюватися, складає 15,5% учасників обстеження, дві третини оцінюють свої знання як дуже приблизні, а 18% призначаються в повній непроінформованості. Основним джерелом інформації про процеси приватизації для більшості є засоби масової інформації (про це заявили 63% респондентів), друзі і знайомі (42%), законодавчі і нормативні акти (11%), спеціальні бюлетені Фонду державного майна (2,5%)» [11]. Наведений приклад, ще раз засвідчує, що проведення державою приватизації в радикальний спосіб в умовах відсторонення представників трудящих, позбавило більшість населення реалізації своїх прав та гарантій в умовах реформування власності.

Взявши до уваги все вище розглянуте, можна дійти висновку, що висунута гіпотеза на початку роботи знайшла своє підтвердження. Перш за все, це обумовлене рядом чинників, які мали як соціальне так і економічне значення. На наш погляд, загострення економічного становища в країні було обумовлено неможливістю проведення вдалої приватизації та роздержавлення державного майна, особливо в ті строки, що були задекларовані державою, оскільки реформування відносин власності потребувало виважених, поступових рішень та дій. Проведення швидкої приватизації призвело до погіршення соціально-економічного становища трудящих, які, не маючи досвіду дій в умовах ринкових відносин, в повній інформаційній необізнаності залишились позбавленими представницького органу, який мав би реальну можливість забезпечити права та гарантії задекларовані державою.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается участие профсоюзов в процессе реформирования отношений собственности в контексте ухудшения

Погода сприяла наступу робітників – падав рясний сніг, мело. Такою вона збережеться й надалі. Але командування військовим підрозділом було готовим до такого розгортання подій. Після млявої, майже двогодинної перестрілки, солдати й драгуни під прикриттям заметілі, піднявши білий прапор, відступили в степ у напрямку до Єнакієвого [22, 257]. У казармі, в одному із приміщень, не встигнувши відійти, залишився становий поліцейський пристав О. Немировський разом із 16 драгунами і 3 піхотинцями, але робітники їх не знайшли та підпалили казарми й конюшню.

Цей відступ робітники сприйняли як перемогу і не стали переслідувати супротивника, який випадково, в умовах хурделиці, неподалік, зустрів козачу півсотню у кількості 60 чоловік, що йшла на допомогу з Волинцева поста, розташованого біля Петровського заводу. Одержавши підкріплення, об'єднані війська на чолі з капітаном Утриновичем повернулися й повели цепом наступ під прикриттям рясного снігу й заметілі на вокзал станції Горлівка, де були дружинники другого й третього загонів, які святкували перемогу та не знали, куди себе подіти, і резерв – частина Гришинської дружини, якою керував учитель Прохор Дейнега. Тут же був і санітарний загін на чолі з йогою нареченою, учителем словесності – Лідією Добровою.

Розпочалася перестрілка, яка тривала близько 3-4 годин. Тільки після того, як попри спробу провести переговори був важко поранений у стегно П. Дейнега, який від втрати крові помер, і була поранена, як пізніше з'ясувалося, смертельно Л. Доброва, робітники, які захищали вокзал станції Горлівка, здалися. Тут теж навряд чи можна погодитися з думкою радянських істориків, які завжди відзначали слабкість резерву дружинників, що за стереотипом у них був озброєний лише саморобними піками. Як ми бачимо, так званий «резерв» чинив опір військам майже 4 години, але треба зважити й на те, що й військові до особливо рішучих дій не переходили.

Самі події Горлівського бою чимало авторів зображували прикрашено, всупереч наявним фактам. Так, наприклад, Ф.С. Лось повідомляє, що «дружинники, позбавлені єдиного керівництва, не організовані, зазнавали великих втрат від артилерійського й рушничного вогню» [11, XXXV]. І.С. Павлик написав: «Понеся значительные потери от ружейного и пулеметного огня и штыковой атаки, оборонявшие вокзал прекратили сопротивление» [20, 32]. Але ж ні гармат, ні кулеметів, ні штыкової атаки в Горлівці не було. Як не було ні штабу, ні єдиного командування. Головне завдання – роззброєння військового підрозділу до кінця не було виконано, але в умовах хурделиці й відступу військ дружинники відчували себе переможцями, наступ солдатів був для них повною несподіванкою. Загони дружинників не було передислоковано. Зв'язок між ними не налагодили, відсутнім було й централізоване керівництво. Функція керівництва покладала-

ся на Прохора Дейнегу, але він скористатися нею не зміг, оскільки був відрізаний військами від головних сил. Не знаючи, де в цей час керівники інших дружин, він намагався вступити в переговори і був поранений, згодом помер від великої втрати крові. Вести ще одні переговори Угриновичу було вже ні з ким. А група відрізаних від станції дружинників, на чолі з І. Мазановим, озброєних гвинтівками та розташованих на естакаді рудника № 1 і відвалах породи, прорвалася до потягу. Саме йому після повернення Єнакієвської дружини з Горлівки Г.Ф. Ткаченко-Петренко на вокзалі різко дорікав, «що він не допоміг робітникам на станції, не зайшов у тил козакам, а втік. Унаслідок цього дружинники і зазнали поразки» [17, 115]. Не могли вони тоді, зразу після бою, забрати із собою вбитих і поранених.

Таким чином, бойові дружини, втративши 14 чоловік убитими і понад 30 пораненими [16, 229-230], зазнали поразки й залишили Горлівку. Але й «переможці» не почувалися впевнено. Вони зазнали таких втрат: вбито – 2, помер від поранення – 1, важко поранено – 4, легко – 8 нижніх чинів і два офіцери – капітани Угринович і Корнєєв [17, 98].

Легко поранений в руку капітан Угринович, нікого не заарештувавши і навіть не переписавши затриманих, яких було близько 500 осіб, примусив їх проспівати гімн, привівши таким чином усіх до присяги, і відпустив [4, 22]. Він доповідав на суді, що був так вражений криками й неспішним розпачем тих, хто здався, їхнім жалюгідним виглядом і малодушністю, що й сам розгубився й не здогадався їх навіть переписати. Охороняти ж цю юрбу він не мав уже ні сил, ні можливості, оскільки загін був стомлений роботою в попередню ніч над укріпленням казарми на випадок нападу дружинників і самим боєм, в якому сам отримав поранення в руку [11, 341]. Після цього війська й поліція залишили Горлівку, відійшовши в бік ртутного рудника.

На другий день після бою в Горлівку, яку залишили і поліція, і війська, приїхав земський санітарний загін Червоного Хреста. Його очолював Бахмутський повітовий провідник дворянства Ф. Бантиш, щоб допомогти пораненим, яких, як і вбитих, мало бути дуже багато, виходячи з повідомлення повітового справника Федоренка. Останній своєю телеграмою дезінформував губернатора, спираючись на непереверені дані, визначивши число загиблих тільки у 300 осіб [2, 122]. Ось що Ф.О. Бантиш доповів губернатору у своїй терміновій телеграмі, повернувшись до Бахмута:

«Катеринославському губернатору із Бахмута.

№ 746 від 20 грудня 1905 р.

Дев'ятнадцятого о третій годині дня приїхав у Горлівку земський санітарний загін Червоного Хреста надати допомогу пораненим, за-

Таблиця 1

Порівняльна таблиця Законів України «Про приватизацію майна державних підприємств» 1992 р. та 1997 р.

Показник	Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» 04.03.1992 р.	Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» 20.03.1997 р.
Термін платежу	Розстрочка платежу за майно підприємства, що приватизувалося три роки	Розстрочка платежу за майно підприємства, що приватизувалося за один рік
Наявність пільг	Не має	Пільгове придбання акцій на загальну суму 5 відсотків статутного фонду товариства з відстрочкою платежу на один рік керівникам, їх заступникам, головним спеціалістам та керівникам структурних підрозділів
Форма участі профспілок	Визначена лише участь представників товариства покупців	Представників профспілки включено до складу комісії з приватизації
Участь трудового колективу	При складанні проекту плану приватизації враховуються пропозиції трудового колективу.	При складанні проекту плану приватизації враховуються пропозиції господарського товариства, створеного працівниками підприємства, та інших покупців.

Проаналізувавши наведене порівняння, можна припустити, що зміни, які відбулись в основному Законі з приватизації, скоріш за все викликані економічними чинниками, оскільки держава намагалась стабілізувати надходження до бюджету з коштів, отриманих від проведення приватизації. Участь в приватизації профспілок за новою редакцією закону суттєво не змінилась, визначивши профспілку одним з учасників процесу реформування власності, держава позбавляє її участі в розробці проекту плану приватизації, чим унеможливає проведення контролю за оцінкою майна, що приватизується.

В умовах економічної кризи це призводило до суттєвого заго-стрення у суспільстві. Одним з показників проведення реформування власності є оцінка населення, яке за прийнятими нормативно-правовими актами отримало право на безоплатне придбання частки державного майна на суму одержаного приватизаційного сертифіката, право на пільгове придбання частки підприємства, що приватизується, та інші гарантії, що були задекларовані державою. У цьому контексті є доречним звернути увагу на опитування, яке було проведене Донецьким обласним управлінням статистики у жовтні 1992 році з метою з'ясування громадської думки з проблеми приватизації та її соціально-економічних наслідків, в якому взяли участь 650 осіб різних соціальних груп населення області.

З метою підтвердження наводимо приклади суттєвого загострення ситуації з виконанням планів приватизації, що проводилась без залучення профспілок в Донецькій області. Можна зазначити наступне: З Матеріалів до доповіді на засідання Колегії при Представнику Президента України «Про підсумки соціально економічного розвитку області» [8] Загальний стан справ процесами приватизації в області не відповідає завданням, постановленим Державною програмою приватизації. Мало приватизацію значною мірою гальмує блокування з боку окремих Рад народних депутатів. Затвердження програм приватизації на поточний рік. До теперішнього часу в містах області не завершена робота з укладання і уточнення списків громадян, що мають право на отримання приватизаційних паперів.

В області повільними темпами розгортаються процеси приватизації. У багатьох містах досі не затверджені програми приватизації на поточний рік. На органи, уповноважені управляти комунальним майном розпорядженням Представника Президента України № 521 від 31.08. 1993 р., покладений обов'язок по проведенню корпоратизації підприємств в якості підготовчого етапу до приватизації. Для підготовки переліку, що підлягають корпоратизації підприємств і графіків її проведення обласними відділами і управліннями, відводився місячний термін, проте до теперішнього часу до цієї роботи не переступили.

Однією з проблем, яка вже більше року не може знайти в області логічного завершення, є робота з передачі відділення Ощадбанку України списків громадян, що мають право на отримання приватизаційних паперів. При розгляді підсумків соціально-економічного розвитку області за 1 півріччя т.г. колегія вже відмічала низький рівень проведення цієї роботи в містах Красноармійську, Краматорську, Слов'янську, Угледарі та ряду інших. І сьогодні доводиться констатувати, що міськвиконкомами цих міст практично не зроблено ніяких висновків з критики [9]. Наведе свідчить, на користь того, що держава не виробила чіткого регулювання механізмом приватизації, що ще раз засвідчує необхідність участі профспілок у процесі роздержавлення майна, особливо це є актуальним під час переходу від адміністративно-командної системи управління до ринкових відносин.

Проаналізувавши досвід численних помилок під час приватизації, що була проведена у період з 1991 по 1993 рр., Верховна Рада приймає нову редакцію Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» 20.03.1997 р. [10]. Щоб побачити зміни, які відбулись з прийняттям нової редакції Закону, розглянемо це питання у порівнянні. Для цього наведемо таблицю 1:

став повну анархію. Війська відсутні, поліція, судова влада також. У казенній винній крамниці тисячі чеберок горілки без охорони, починається пияцтво. Шістнадцятого був перший день придушення заколоту військами. 17 грудня бій між солдатами і робітниками з 8 до 4 дня, у різних будинках лежить 21 труп не похованих, серйозно поранених 30 тчк. Справник приїхав тільки зі мною, не наважується ввести солдат, відновити дію поліції тчк. Зараз горять казарми, необхідно негайно відновити порядок, становище вкрай гостре.

Повітовий провідник дворянства Бантиш» [4, 128].

Відомості, отримані з метричних книг реєстрації померлих у грудні 1905 року в окремих містах області, а також з Обвинувального висновку, дозволили нам встановити прізвища загиблих у горлівських подіях 16-17 грудня 1905 року. Їх 28 осіб. З них: 14 осіб – вбито, 4 – померло від поранень 17 та 21 грудня, 17 горлівчан та 1 невідомий. У Єнакієвому поховали чотирьох загиблих, в Алчевську – трьох, а в Гришино – двох: П.С. Дейнегу, тіло якого було доставлено 18 грудня, і померлу через смертельне кульове поранення Л. Доброву [4, 148]. Можливо, ці дані не зовсім повні, але все ж тільки в такий спосіб можна довести, що легендарні відомості Бахмутського повітового справника Федоренка, які так довго повторювалися офіційною владою і радянськими істориками, про втрати учасників Горлівського бою у кількості 300 осіб, м'яко кажучи, далекі від дійсності. Тоді ж, 20 грудня, відбулось і поховання загиблих 16-17 грудня в Горлівці, яке яскраво описав С. Анісімов [21, 40-41].

А на вечір 20 грудня в Горлівку вступили війська, 21 грудня – в Дебальцеве й Гришино, а за наступні три доби робітничий революційний рух було приборкано по всій лінії Катерининської залізниці. Побоювання влади, що робітники можуть вчинити опір, не виправдалися. Почалися масові арешти. Такою є хронологія робітничого руху грудневих подій 1905 року в Донбасі.

Але робітничий рух промислових робітників Донбасу на цьому не закінчується. Уже в 1906 році він знаходить продовження, але вже не з таким напруженням і не такою силою.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена робочему движению на территории Донбасса в декабре 1905 года. Авторы на большом фактическом материале рассматривают многогранный и противоречивый декабрь 1905 года через призму рабочего движения на промышленных предприятиях Донбасса, анализируют его развитие и значение в организации вооруженного сопротивления армейским подразделениям.

Ключевые слова: рабочее движение, Донбасс, вооруженное сопротивление, рабочий класс.

SUMMARY

The article is dedicated to the working-class movement on the territory of Donbass in December 1905. With the great factual material the authors consider December 1905, which was many-sided and full of contradictory events, in the light of working-class movement in the industrial enterprises of Donbass, analyze the course and its importance in the organization of armed resistance by the army subdivisions.

Key words: working-class movement, Donbass, armed resistance, working-class.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анисимов С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге / С. Анисимов – М.-Л., 1926. – 82 с.; його ж: Вооруженное восстание в Донецком бассейне. – М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – 94 с.; його ж: Горловское дело. – Харьков: Укр. рабочий, 1926. – 107 с.; Повстання на Єкатерининській з алізниці. – Харків, 1930. – 108 с.; Харченко Т. Октябрьско-декабрьский подвѣм 1905 года в Донбассе / Т. Харченко // Летопись революции. – 1925. – № 5/6. – С. 3-53; Вольский Н. Григорий Федорович Ткаченко-Петренко: (Опыт биографии) / Н.Вольский // Летопись революции. – 1927. – № 3. – С. 167-224; Ершов К.Г. Декабрьское вооруженное восстание в Донбассе / К.Г. Ершов // Каторга и ссылка. – 1930. – № 8/9. – С. 7-25, 42-66; Свежинский П. Горловское вооруженное восстание в 1905 году / П. Свежинский // Исторический журнал. – 1940. – № 12. – С.36-46; Лось Ф.Е. Декабрьское вооруженное восстание на Украине / Ф.Е.Лось // Исторические записки. – 1954. – № 49. – С. 53-85; Шморгун П.М. Більшовицькі організації України періоду першої російської революції (1905-1907) / П.М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С.113-120; Варгатюк П.Л. Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період / П.Л. Варгатюк // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 16-28; Максимов А.М. На баррикадах (Исторический очерк) / А.М. Максимов. – Донецк : Донбасс, 1973. – 326 с.
2. Донбасс в революции 1905-1907 гг. [сб. док. и материалов]. – Сталино: Обл. изд-во, 1957. – С. 111.
3. Історія Української РСР у 8-и т. і 10-ти кн. «Україна в період / голов. редкол. : Кондуфор Ю. Ю. (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму 1900-1917. – С. 123.
4. Материалы по истории революционных событий 1905 года на территории, ныне входящей в Артемовский округ. – Артемовск : Укр. рабочий, 1925. – 184 с.
5. Держархів в м. Києві. Ф. 347, оп. 1, спр. 298, 299.

Наступним кроком у реформуванні відносин власності стало прийняття Державної Програми приватизації державних підприємств, основою якої були Концепція роздержавлення і приватизації підприємств, Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств». Положення Програми в більшості своїй дублювали попередні нормативні акти, це стосувалось і участі профспілок в процесі приватизації. Новацією Програми є детальне висвітлення процесу формування структури органів приватизації, в якій на фоні появи нових організаційних структур, таких як холдинги, довірчі товариства та інші фінансові посередники, не визначена участь профспілок як представників трудящих. Вище розглянуте, дає змогу припустити, що дії держави у напрямку відсторонення профспілок від процесу приватизації способом створення законодавчого вакууму зумовлено рядом чинників, одним з яких є стримування активізації роботи профспілок в демократичних умовах.

Ще одним прикладом цього є прийняття Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р. [6], не визначив жодної можливості участі профспілок під час приватизації державного житлового фонду, який знаходився у повному господарському віданні підприємств, організацій та установ, що повністю позбавило права профспілки захистити інтереси працівників під час ліквідації, реорганізації та банкрутства підприємства на балансі якого знаходиться нерухоме майно. Наступним кроком до відсторонення профспілок від приватизації можна визначити Положення про комісії з приватизації прийнятого Фондом державного майна Наказом від 08.09.1992 р. № 371 [7], де п. 4 закріплює склад комісії з приватизації до якої входять представники товариства покупців (по одному від кожного товариства), інші особи, що подали заяву на приватизацію, або їх представники (по одному від кожної особи), представники державного органу приватизації, органу державного управління, місцевих Рад народних депутатів, фінансових органів, участь профспілкової організації, як представника трудящих відсутня.

З вище викладеного можна зробити висновок, про те, що нормативні акти, які були розроблені у перші роки незалежності мали половинчастий характер, оскільки можливості трудящих підприємств, які приватизуються, не мали повноправного представника для участі в процесах реформування власності.

Необхідність залучення профспілок до процесу приватизації обумовлюється наявністю в останньої чіткої структури від центрального органу до органів на місцях. Залучення всіх ланок профспілок дає змогу не тільки контролювати хід проведення приватизації, але й у випадку ускладнень оперативно реагувати на них. На наш погляд, останнє позитивно відзначиться на процесі та результатах приватизації.

мульовано прагнення профспілок щодо досягнення соціальної справедливості при приватизації державної власності, забезпечення на практиці пріоритетного права трудових колективів на вибір форм власності [4].

Можна припуститись думки, що розробники Концепції не бачили в профспілках повноцінного учасника процесу приватизації, оскільки ототожнювали з провладними організаціями радянського періоду та не викликали довіри трудящих.

Тому, участь профспілок в процесі приватизації могла розглядатись як така, що негативно вплине на результати роздержавлення майна.

Сприйняттям Концепції роздержавлення та приватизації підприємств України було розпочато процес нормотворення у сфері реформування відносин власності. Положення щодо відсутності участі профспілок перейшли від положень Концепції до Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 04.03.1992 р. [5]. Слід звернути увагу і на те, що між прийняттям Концепції та Закону минуло багато часу, при тому, що задекларовані темпи приватизації вимагали від законодавця швидких дій у напрямку розроблення та прийняття нормативних актів. З цього стає зрозумілим, що органи державної влади не були в достатній мірі готові та не мали чіткого уявлення щодо розроблення правової бази з питань приватизації та роздержавлення майна. Не зважаючи на це, законодавець у зазначеному Законі не визначає участі профспілок під час проведення приватизації, не звертаючи уваги на те, що саме профспілки, виходячи зі своїх програмних положень, мають можливість контролювати процес приватизації, забезпечуючи інтереси усіх суб'єктів приватизації.

Повертаючись до редакції Закону від 1992 року слід наголосити на його окремих положеннях, а саме ст. 25, яка закріплює гарантії на надання пільг працівникам на придбання акцій підприємств, що приватизуються, при тому, що приватизація може здійснюватись не лише шляхом прямого викупу, але й шляхом викупу через оренду, права на яку згідно з Законом України «Про оренду майна державних підприємств та організацій» мають організації орендарів, створені членами трудового колективу державного підприємства, організації, їх структурних підрозділів, громадянами та юридичними особами України, іноземними державами, міжнародними організаціями та особами без громадянства. Тобто за умов економічної кризи та відсутності коштів у більшій частині населення будь-хто із зазначених в Законі осіб мав право викупити державне майно, а робітників залишити лише як найманців без права власності на державне майно.

6. Евсеєнко С.А. Горловский бой (Боевые дружины рабочих Донбасса в декабрьском вооруженном восстании 1905 года) / С.А. Евсеєнко. – Донецк : ООО Лебедь, 2000. – 80 с.
7. Кирзнер А.С. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции / А.С. Кирзнер. – Харьков, 1926. – 113 с.
8. Анисимов С. Дело о восстании на Екатеринбургской железной дороге / С. Анисимов – М.Л., 1926. – 82 с.
9. Максимов А.М. На баррикадах: ист. очерк / А.М. Максимов – Донецк : Донбасс, 1973. – 326 с.
10. Держархів Донецької області. Ф. Р-2109, оп. 1, спр. 89, арк. 84, 281.
11. Революція 1905–1907 рр. на Україні : [зб. док. і матеріалів]. – К.: Держполітвидав України, 1949. – 517 с.
12. Гірничозаводський листок. – 1906. – № 1.
13. Зубарева А.І. Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р. / А.І. Зубарева, Н.І Титлянова // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 149–152.
14. Ершов К.Г. Декабрьское вооруженное восстание в Донбассе / К.Г. Ершов // Каторга и ссылка. – 1930. – № 8/9. – С.7–25; № 10. – С. 42–66.
15. Революція 1905–1907 років на Україні: [зб. док. і матеріалів]. – К., 1955. – 799 с.
16. Держархів Донецької області. Ф. 374, оп. 1, спр. 7, арк. 229–230.
17. Там само. – Ф. Р – 2109, оп. 1, спр.89, арк. 94, 98, 115.
18. Там само. – Спр. 91, арк. 59.
19. Дейнега и Доброва // Накануне. – 1906. – № 3.
20. Павлик И.С. Горловка: ист.-экон. очерк / И.С. Павлик. – Донецк : Донбасс, 1971. – 127 с.
21. Анисимов С. Горловское дело / С. Анисимов.– Харьков : Укр. рабочий, 1926. – 107 с.
22. Гречнев А.С. Горловское вооруженное восстание / А.С. Гречнев // Первая русская революция: [сб. воспоминаний активных участников революции 1905–1907 гг.]. – М. : Изд-во полит. лит., 1975. – 304 с.

ББК: Т.63.3 (4 Укр) 63

Євсюкова Н.В.

ПРОФСПІЛКИ ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНИ: ДОСВІД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена порівняльному аналізу досвіду політичної діяльності профспілок Франції і України. Автор дійшов висновку про відмінність політичної діяльності профспілок цих країн, що пов'язано з особливостями історичного розвитку цих громадських організацій.

Одним із надбань минулого століття можна назвати утворення окремих моделей світового профспілкового руху. У 90-х роках з розпадом СРСР дала про себе знати й новоутворена українська модель профспілок, яка за десять років самостійного існування намагалась дійти світового рівня, довершеність якого складалася протягом двох століть. І однією з особливостей української моделі сучасного профспілкового руху безумовно можна назвати стрімкий процес його політизації. Тому стала нагальною проблема дослідження цього процесу і, зокрема, його доцільності для подальшого розвитку соціально-економічних відносин у державі.

На думку автора, вирішити цю проблему допоможе порівняльний аналіз досвіду політичної діяльності українських профспілок із досвідом профспілок західноєвропейських країн, у нашому випадку Франції. Результати такого аналізу зможуть надати матеріал, необхідний для детальнішого осмислення значення процесу політизації сучасних українських профспілок.

Слід зазначити, що запропонована стаття присвячена вивченню форм політичної діяльності профспілок, тому в історії профспілкового руху Франції для нас особливо важливим виступає період 80-х років, коли державні політичні процеси мали доленосне значення для визначення ролі профспілок у політиці та сприяли виробленню їх подальшої політичної позиції. Оскільки політизація профспілок незалежної України розпочалася тільки у 90-х рр., то в нашій статті спостерігатиметься певна розбіжність у досліджуваних періодах політичної діяльності вищезгаданих організацій обох країн, що аж ніяк не позначиться на суті висновків з поставленої проблеми.

Проблема участі як вітчизняних, так і зарубіжних профспілок в політичних процесах країни завжди привертала до себе увагу з боку дослідників, політиків, журналістів та ін., викликаючи гострі дискусії в науковому середовищі, що й сприяло створенню певної бібліографії з проблеми. Зокрема, українські дослідники М.Л. Дубровський та Л.С. Чернявський у статті «Рецепти дій профспілок. Чи підходять вони Україні?» роблять спробу визначення існуючих типів, моделей профспілкової діяльності, які сформувалися в міжнародному профспілковому русі [1]. Висвітлення діяльності профспілок Франції та її політичного аспекту знайшло своє відображення у працях французьких та українських дослідників. Тут слід вказати, зокрема, монографії Е. Мера «Нові кордони для профспілкового руху» (переклад автора – прим. Н.С.) [2], Р. Мурйо «Профспілковий рух та політика» [3] та Н. Лапіної «Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики» [4].

Щодо українських профспілок, то можна зустріти публікації, присвячені аналізу однієї з форм профспілкової політичної діяльності, а саме участь профспілок у виборчих кампаніях, страйкова

Таким чином, можна дійти висновку про, що питанню реформування власності та його наслідкам присвячена значна кількість наукових праць, але жодна з них не розкриває питання участі профспілок в процесі приватизації та роздержавлення державного майна за наявності в останньої законодавчої ініціативи.

Мета даної статті – простеження впливу процесів приватизації на соціально-економічний стан робітників та з'ясування чинників, які обумовили цей процес.

Хронологічні межі статті окреслені 90-ми роками ХХ сторіччя, оскільки саме в цей період найбільш активно проходили процеси у сфері відносин власності, що дає можливість визначити місце та роль професійних спілок у реформуванні останніх.

Робочою гіпотезою нашого дослідження є те, що однією з вагомих причин погіршення соціально-економічного становища трудящих в наслідок реформування відносин власності було відсторонення від цього процесу професійних спілок.

З часу проголошення незалежності Україна почала робити спроби формування власної економічної політики, основні напрями та принципи якої знайшли своє відображення у Концепції роздержавлення та приватизації підприємств України, остання визначила курс на інтенсивне роздержавлення та приватизацію майна. Так, згідно з задекларованими нормами, перший етап роздержавлення та приватизації планувалось провести з 1991 по 1993 рр., включаючи розробку та прийняття законодавчої бази [2]. Концепція визначила основні засади проведення приватизації, а саме термін, форми, методи, засади формування державних органів з питань приватизації. Окреме місце в Концепції присвячено трудовим колективам, було визначено участь трудового колективу в процесі приватизації та роздержавлення майна, а саме, право на першочерговий викуп підприємства, пільгове придбання за договором оренди, право на здійснення розрахунку за майно протягом трьох років та ін., з цього можна дійти висновку, про те, що трудовий колектив є самостійним суб'єктом процесу приватизації.

Проте, Концепція не передбачила створення спеціального органу для представлення та захисту прав та інтересів трудящих. Незважаючи на те, що такий орган вже існував, мова йде про громадську організацію, мета якої є захист та представлення інтересів трудящих, а саме профспілок. Щодо готовності участі в приватизації останніх, свідчить прийнятий на II (позачерговому) з'їзді Федерації незалежних профспілок України Статут, який визначив основною метою діяльності профспілок захист економічних, соціальних, трудових, правових, духовних прав своїх членів. [3]

Ще одним твердженням на цю користь є Програма профспілок, що була прийнята на з'їзді разом зі Статутом. У ній було чітко сфор-

СТОРІНКА МОЛОДОГО АВТОРА

ББК Т 63.3 (4 Укр) 63

Кормильцева Ю.В.

РОЗПОДІЛ ВЛАСНОСТІ ТА ПРОФСПІЛКИ (90-ті роки ХХ ст.)

У статті розглядається діяльність профспілок під час реформування власності в контексті погіршення соціально-економічного становища трудящих. На основі проведеного аналізу автор доходить висновку про необхідність активізації діяльності профспілок у напрямку захисту прав трудящих шляхом посилення законодавчої ініціативи останніх.

Досить низьке соціально-економічне становище трудящих України сьогодні обумовлює необхідність розгляду причин, що призвели до їх погіршення, які, на нашу думку, необхідно розглядати у зіставленні з минулим.

Питанню реформувань у сфері економіки і, зокрема, відносин власності, які мали місце у перші роки незалежності, присвячена значна кількість наукових праць вітчизняних дослідників. Але нажаль, це питання не було розглянуто з точки зору аналізу погіршення соціально-економічного становища трудящих внаслідок відсторонення від цього процесу професійних спілок. Загалом питання участі профспілок в процесі реформування економіки порушувалось низкою вітчизняних авторів, серед яких, значне місце займає робота підготовлена авторським колективом під керівництвом О.П. Реєнта «Нариси історії професійних спілок України», в якій розглядаються основні напрями діяльності професійних спілок, в тому числі й питання впливу профспілок на проведення приватизації в Україні.

Г.О. Добровольська у своїй монографії «Професійні спілки за умов утвердження незалежності держави (1990 – 2002 рр.)» висвітлює питання реформування сфери відносин власності та участь профспілок у формуванні законодавчо-нормативної бази. У контексті питання, що розглядається, значної уваги потребує дисертаційне дослідження Н.В. Євсюкової, в якому соціально-економічні явища висвітлюються, як такі, що призвели до активізації роботи профспілок в напрямку пошуку нових методів захисту населення від наслідків кризових явищ. Окремий інтерес становить дисертаційна робота В.Ю. Нікіфорова «Захист профспілками соціально-трудова прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект)», в якій автор визначає основні чинники удосконалення правового регулювання діяльності профспілок в напрямку реалізації останніми захисту соціально-економічних інтересів трудящих [1].

боротьба та відношення з політичними партіями. Тут варто назвати статтю дослідника профспілкового руху України В.М. Докашенка «Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року» [5], публікації В.М. Ковтун «Профспілки і політичні партії: партнерство на шляху розбудови України» [6] та Д.М. Балана «Участь Федерації професійних спілок України у виборчих кампаніях народних депутатів України 1994 та 1998 років: історія та уроки» [7].

Варто відзначити, що вказана бібліографія головним чином порушує лише окремі аспекти поставленої нами проблеми. Це, на жаль, не дає чіткої визначеності у важливому, на наш погляд, питанні: до якої моделі світового профспілкового руху все ж таки можна віднести українські профспілки з огляду на їх методи політичної діяльності? Адже вони, з переосмисленням своїх функцій та виробленням нової стратегії на початку 90-х років, заклали основу окремого типу світового профспілкового руху зі специфікою, властивою Українській державі. Саме така обставина й спонукала нас до ретельнішого дослідження проблеми.

У поданій статті ми поставили за мету, на основі порівняльного аналізу досвіду політичної діяльності французької та української моделі профспілкового руху, визначити відповідність цих моделей одна одній. З'ясування сутності цієї проблеми, зокрема, дасть нам можливість з'ясувати значимість політичного досвіду французьких профспілок для української моделі, дати оцінку політичній діяльності сучасних профспілкових об'єднань України.

Джерельну базу дослідження головним чином складають монографії вітчизняних та французьких дослідників із згаданої проблеми та публікації періодичної преси.

Історичний розвиток світового профспілкового руху свідчить про те, що вплив профспілок, як організацій захисту прав робітників, зовсім не обмежується соціально-економічною сферою, а порушує й сферу політичну. Про поєднання економічної та політичної боротьби ще в 1871 році К. Маркс писав: «...З розрізнених економічних рухів робітників повсюдно виростає політичний рух...» (переклад з рос. автора) [8]. У Франції та в Україні таке поєднання відбулося завдяки розширенню кола інтересів профспілок, що підвищило ступінь їх впливу на вирішення проблем соціально-економічної політики. А в таких умовах конфлікти між профспілками та владою все частіше виходять на політичний рівень, що почасти й призвело до політизації діяльності перших.

Згідно з класифікацією типів профспілкового руху, яка була запропонована дослідниками М. Дубровським та Л. Чернявським, профспілковий рух Франції належить до романської моделі профспілкової діяльності [9]. Саме особливості історичного розвитку цієї

моделі вплинули на розробку стратегії діяльності профспілок, у тому числі й політичної.

Річ у тому, що протягом тривалого часу в романських країнах панував анархо-синдикалістський тип профспілкового руху (з фр. «синдикат» – профспілка – прим. А.С.) зі специфічною ідеологією. Її характерні ознаки й до сьогодні становлять окремі принципи діяльності французьких профспілок. Серед запропонованих дослідниками М. Дубровським та Л. Чернявським принципів ми можемо виділити, зокрема, заперечення профспілками політичної боротьби та використання акцій протесту як своєрідного засобу досягнення своєї мети [10]. Хоча тут слід зазначити, що французькі профспілки, дотримуючись принципового курсу невтручання в політику та незалежності від політичних партій, на практиці все ж таки з ними співпрацюють. Саме така співпраця й була основним засобом політичної діяльності профспілок, до якого слід також додати й застосування акцій протесту як засобу впливу на уряд.

Хоча слід зазначити, що, зокрема, французькі профспілки традиційно мають інтерес до політики, який можна пояснити високим рівнем політизації суспільства. При цьому велике значення має те, що французьким робітникам політичні права були надані значно раніше, ніж право створювати професійні об'єднання. На це, зокрема, вказує радянський вчений А.М. Салмін: «Політична єдність...робітничого класу Франції виникла завдяки існуванню лівої традиції раніше, ніж єдність економічна та соціальна...» (переклад з рос. автора) [11]. Таким чином, робітниками спочатку була визначена їх політична позиція, а потім утворились об'єднання за професійною, соціальною ознакою. Ця обставина й обумовила значимість ідеологічного фактору в профспілковому русі Франції. Отже, однією з особливостей взаємодії профспілок з політичними партіями було також і те, що ці дві організації виникли незалежно одна від одної, що й визначило специфіку їх співпраці.

В історії розвитку українських профспілок також мали місце значущі процеси, які позначились на сучасному їх функціонуванні в цілому. В Україні масовий профспілковий рух, як і у Франції, виник пізніше, ніж партійний. Проте наслідки цього для українських профспілок, порівняно з французькими, були протилежними. По-перше, із самого початку відбулося підпорядкування профспілкового руху партійному, що однозначно не могло не позначитись на характері юніонізації перших. Далі ця традиція в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних обставин перекочувала до радянського різновиду тоталітаризму, який використовував профспілки у вигляді горезвісного «привідного паса» від партії до широкої маси трудящих, що теж не могло активізувати прямої політичної діяльності масової громадської організації й орієнтувало її лише на формально

14. Федуняк С. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи безпеки Заходу і нових незалежних держав / С. Федуняк. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 57-62.
15. Чекаленко Л. Зовнішня політика України: підручник для студ. ВНЗ / Л. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – С. 510-512.
16. Шерр Д. Міст до Європи чи театр геополітичних дій / Д. Шерр // Політика і час. – 2009. – № 6. – С. 26-28.
17. Крамаренко А. Идеология внешней политики современной России / А. Крамаренко // Международная жизнь. – 2008. – № 8/9. – С. 3-6.
18. Мерніков Г. Політика національної безпеки України та країн-сусідів: спільні інтереси і розходження, висновки для України / Г. Мерніков // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3 (16). – С. 65-67.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Орищук Ф. Газ по-флотски / Ф. Орищук // Дело. – 2010. – 22 апреля. – С. 1-2.
2. Офіційна заява Президента України В. Януковича щодо подальшого розвитку українсько-російських відносин [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/12010>.
3. Офіційна заява Президента Росії Д. Медведева щодо перспектив розвитку російсько-українських відносин [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Президента Російської Федерації. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru.2010>.
4. Шлафер О. Янукович обіцяє Москві: захистити російську мову, домовитися щодо ЧФ РФ і забрати у Бандери «Героя» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua.2010>.
5. Карасьов В. Україна – Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. – 2010. – 20-26 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/>.
6. Каспрук В. Суперечності українсько-російських відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article.2010>.
7. Мельник М. Виктор Янукович: Начать новую страницу в отношениях Украины и России / М. Мельник // Компас. – 2010. – № 11. – С. 20-24.
8. Там само. – С. 25-26.
9. Зурабов Н. Переосмысливая внешнею политику Украины: трудный путь к достижению консенсуса [Электронный ресурс] // Официальный сайт посольства Российской Федерации в Украине. – Режим доступа: <http://www.embrus.org.ua.2010>.
10. Янукович у Москві: нова смуга відносин [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
11. Шлафер О. Янукович обіцяє Москві: захистити російську мову, домовитися щодо ЧФ РФ і забрати у Бандери «Героя» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua.2010>.
12. Вейр Ф. Українсько-російські відносини: чому Київ зробив різкий поворот у бік Москви? [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua.2010>.
13. Мельник М. Янукович и Медведев поставили точку в вопросе базирования Черноморского флота России на Украине / М. Мельник // Компас. – 2010. – № 20. – С. 3-5.

затисну та цілий ряд невластивих їй функцій. З проголошенням незалежності України для профспілкового руху розпочався новий період, під час якого відбувся розкол профспілок на традиційні (Федерація профспілок України) та незалежні, що й спрямувало їх поступ до політики різними шляхами.

Перша спроба втручання масової громадської організації у велику політику відбулася в 1994 році, коли професійні спілки не тільки взяли безпосередню участь у виборах до Верховної Ради України, але й виявили значний політичний потенціал. Згодом він проявив себе у 1997 р., коли Федерацією профспілок України (ФПУ) була утворена власна політична партія – Всеукраїнська партія трудящих. Та й досвід профспілок у створенні передвиборних блоків з політичними партіями, надання їм організаційної та агітаційної підтримки заслуговує на увагу. Причому вибір профспілками союзників припадав на партії як лівої, так і правої орієнтації. Також не можна не відзначити активну участь профспілок в організаціях страйків, у тому числі й політичних, протягом 1991-2000 рр.

Як бачимо, українські профспілки протягом нетривалого часу встигли застосувати кілька основних методів політичної діяльності, на відміну від французьких. Зі свого боку зазначимо, що це свідчить про всю серйозність намірів новоутворених громадських організацій України стосовно політики. З одного боку, це було обумовлене неможливістю вирішення профспілками соціально-економічних проблем сталими засобами. З іншого, не виключено, що процес їх політизації розпочався під впливом суспільно-політичних процесів держави на межі 90-х років, де не останню роль зіграли політичні партії. Тоді опозиційні до влади партії «розгорнули боротьбу» за вплив на масові профспілки, що не могло не позначитись на діяльності останніх, які були надзвичайно вразливі в умовах політичної перебудови країни.

Отже, співпраця з політичними партіями є спільним методом політичної діяльності для французьких та українських профспілок. Однак, незважаючи на подібну форму, зміст та цілі цих методів значно різняться, що ми, власне, й спробуємо визначити.

У 80-х роках у середовищі наймасовіших та найактивніших профспілок Франції, попри їх багатопартійність, спостерігався чіткий поділ на лівий та правий блок. До лівого блоку належала Всезагальна конфедерація праці (ВКП), яка більше тяжіла до Французької комуністичної партії (ФКП), та Французька демократична конфедерація праці (ФДКП), до правого – Французька конфедерація християнських робітників (ФКХР) та у своїй більшості «Форс уврієр» (ФУ) [12]. Дослідниця проблеми Н. Лапіна зазначає, що співпраця профспілкових об'єднань з політичними партіями відбувалась на різних рівнях – ідейному, культурному, соціальному. Зокрема, такі зв'язки

спостерігались між профспілками ВКП та Французькою комуністичною партією (ФКП), що дозволяло останній залучати людей до партійної політики через профспілки [13]. У цьому випадку вони виконували роль носія ідеології лівої орієнтації, сприяли політичному вихованню своїх членів та розповсюдженню серед них певних принципів. Однак, не обмежуючись виховною роботою серед мас, профспілки здатні були впливати на політичний вибір робітників, закликаючи голосувати за певну партію.

І все ж таки, досліджуючи взаємовідносини між профспілками та партіями Франції, слід враховувати ту особливість, що ці організації намагались зберегти свою незалежність одна від одної. На цьому, зокрема, наголошував керівник ВКП А. Кразюкі: «Ми (профспілки та політичні партії – прим. Н.С.) працюємо на різних рівнях та не конкуруємо між собою. Ми незалежні один від одного й говоримо один одному все, що потрібно, відверто й коректно» [14].

Однак насправді не все було так просто. У 80-х роках поштовхом до політичної активності французьких профспілок став прихід до влади лівих сил, провідною партією яких була Французька соціалістична партія (ФСП). На той час вона не мала такої необхідної стійкої підтримки профспілок та прагнула її всілякими засобами. Серед них, зокрема, консультації з керівництвом профспілок з соціально-економічних питань, проведення законодавчих реформ на користь профспілок, надання профспілкам матеріальної допомоги тощо. На нашу думку, такий метод дій ФСП скоріш за все нагадує принцип «поділяй і пануй», який, безумовно, виявився ефективним, і незабаром партія отримала підтримку з боку профспілок, хоча й не надовго.

Вищезазначені поступки з боку влади сприяли посиленню політичного значення профспілок та призвели до того, що згадані організації, а з ними й робітники, побачили в новій владі великі перспективи здійснити соціально-економічні перетворення. Для профспілок це ще й означало відкриття нових можливостей взаємовідносин з політичними партіями. Дослідник проблеми І. Бунін указує на немаловажну обставину – щедre надання лівим урядом нових прав та прерогатив профспілкам вимагало від них виконання певних умов, а саме: співпраці з державними органами, стримування страйкового руху та тією чи іншою мірою прийняття політики доходів [15].

Ми схильні вважати, що такі поступки з боку профспілок дещо не відповідали загальновідомим принципам профспілкової діяльності. Так, зокрема, умова стримування страйкового руху профспілками свідчить про можливість маніпулювання ним в угоду уряду, а співпраця з державними органами мала перспективу стати загрозою втрати профспілками об'єктивності, а можливо, й незалежності.

Варто відзначити, що принцип «поділяй і пануй» можна було простежити й у взаємовідносинах профспілок та політичних партій

тенденцій, зміцнюють інститути громадянського суспільства, включаючи партійні організми.

Заради взаємних інтересів обидві країни мають зосередити зусилля на виконанні досягнутих домовленостей, що дасть змогу перейти від декларацій до практичних і прагматичних форм співробітництва із взаємним урахуванням своїх життєво важливих інтересів. Ідеться про взаємний розвиток: ринків збуту; співробітництва в енергетичній сфері (розвиток єдиної енергетичної системи; забезпечення енергоносіями, спільне використання нафтопереробних та інших виробництв паливно-енергетичних комплексів); транспортної мережі; спільних виробничих структур, коопераційних та технологічних зв'язків; фондових ринків та процесів взаємінвестування; спільного ринку трудових ресурсів; регіонів, спільних зон господарської діяльності, контактних територій зі створенням зовнішнього поясу економічної підтримки українських інтересів у Росії і російських в Україні.

РЕЗЮМЕ

В статті рассматриваются вопросы развития украинско-российских отношений на современном этапе в политической, экономической и гуманитарной сферах. Авторы констатируют, что с избранием Виктора Януковича на пост президента Украины в отношениях с Россией наступил коренной перелом. Намечились новые подходы в решении проблем относительно рынков сбыта, энергетической системы, базирования Черноморского флота в Севастополе, совместных проектов в машиностроении, авиационной промышленности, гуманитарной сфере.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, украинско-российские отношения, Черноморский флот, энергетическая система, гуманитарная сфера.

SUMMARY

In article questions of development of the Ukrainian – Russian relations at the present stage in political, economic and humanitarian spheres are considered. Authors ascertain, that with coming to power of the President of Ukraine Victor Yanukovich concerning Russia and Ukraine there has come (stepped) fundamental change in the field of commodity markets, a power system, a transport network, joint projects in mechanical engineering, the aviation industry, basing of the Black Sea fleet in Sevastopol, humanitarian sphere.

Key words: Ukraine, the Russian Federation, the Ukrainian – Russian relations, the Black Sea fleet, a power system, humanitarian sphere.

оптимальні формати двостороннього та багатостороннього рівня й сформувані стали структуру співробітництва, в рамках якої було б можливим не тільки вирішення поточних проблем двостороннього рівня, а й узгодження стратегій двох держав у регіональному та континентальному масштабі. Друге, вивести українсько-російський діалог за рамки вузьких проблем суто двостороннього рівня, розширити діапазон потенційних точок дотику двох партнерів у політичній сфері та виробити чітку політичну платформу двосторонніх відносин, визначивши основні напрями спільних зусиль у Східній Європі та в європейській системі загалом. Доцільно робити наголос на політичній консолідації та подоланні фрагментації східноєвропейського простору. Третє, ініціювати конкретні практичні проекти у пріоритетних галузях, які дозволяли б реалізувати потенціал взаємозалежності між двома країнами із залученням інших європейських партнерів. Києву конче важливо не допустити перетворення асиметричного торгу щодо поступок в окремих галузях на центральний компонент відносин з Москвою.

Дослідження згаданої проблеми переконало нас у тому, що Україна і Росія за роки свого співіснування наробили багато помилок і створили не менше перепон на шляху своєї співпраці. А отже, помилки слід виправляти, відтак і Україні, і Росії перш за все потрібно усвідомити характер своїх відносин з усіма своїми вадами й недоліками. Щодо проблеми рівноправності відносин, то тут більше залежить від Росії, від її бажання діяти на паритетних засадах. Роль України в цій проблемі – співпрацювати з російськими демократичними колами, що підтримують рівноправні відносини, до яких зобов'язує Договір про дружбу. Коли кажуть про те, що Україна має бути сильною державою, то це також означає, що вона повинна виробити свою ідеологію державності, свій вектор зовнішньої політики, власне бачення регіональної проектності.

Отже, для нормалізації українсько-російських відносин потрібен якісний поворот у зовнішній політиці як України, так і Росії. Нинішня політична кон'юнктура в Європі складається так, що дипломатичні кроки української та російської влади матимуть не ситуативні, а вагомні далекосяжні наслідки. Керівництву обох держав необхідно усвідомлювати, що українсько-російські відносини мають стратегічну цінність не тільки суто в двосторонньому контексті, а й у контексті поточних геополітичних трансформацій у просторі Східної Європи та на європейському континенті в цілому. Тому обидві сторони повинні прагнути не стільки тактичних вигравів у тих чи інших практичних секторах, скільки налагодження механізмів, які дозволили б їм отримати стратегічні переваги в європейській системі. Вирішальними для їх долі можуть бути подальші роки – не раніше 2020-2025 рр., коли в обох державах, напевне, зникнуть залишки авторитарних

України. Однак якщо у Франції цей принцип стосувався домовленостей у соціально-економічній сфері, то в Україні він більше тяжів до політичної. Це, зокрема, відбувалось під час виборчих кампаній 1998 та 2002 рр. Так, Національна конфедерація профспілок України (НКПУ) уклала угоду про співробітництво з опозиційним владі Народним Рухом України (НРУ). Суть угоди полягала в тому, що НКПУ братиме участь у виборах у складі об'єднання «Рух – за народ, за Україну!», а Народний Рух представлятиме інтереси НКПУ в органах державної влади. Блок НКПУ-НРУ проводив спільну агітацію проти «лівих» партій [16].

Тут необхідно уточнити, що «брати участь у виборах у складі» будь-якої партії для українських профспілок означало: надання їй організаційної та агітаційної підтримки, плюс значну кількість виборців. В історії українських профспілок такі взаємовідносини частіше називали принципом «привідних пасів» або використанням профспілкового ресурсу партіями у власних цілях. За таких умов, звісно, громадські організації, не маючи права законодавчої ініціативи та потребуючи представництва своїх інтересів у парламенті, опинялись у певній залежності від партій.

У цьому розумінні французькі профспілки були значно раціональніші. Мабуть, тому між ними та партіями лівої орієнтації не існувало стійких та однозначних зв'язків. Так, праві та ліві профцентри порізно висловили своє ставлення до правлячої лівої коаліції.

ВКП відмовилась від перспективи інтеграції в державний апарат, а на 41-му з'їзді конфедерації наголосила на тому, що профцентр має намір бути конструктивним, незалежним та критично налаштованим співрозмовником та партнером уряду [17]. Важливе значення для визначення позиції ВКП також мав вступ комуністів до уряду. Влучно, на нашу думку, охарактеризувала позицію ВКП Н. Лапіна, визначаючи її як «концепцію критичної підтримки», яка зводилась до ухвалення заходів нового уряду, відповідних інтересам широких мас, і критики тих заходів, які їм не відповідали [18].

ФДКП, яка стояла на радикальних позиціях, найактивніше співпрацювала з ФСП, надаючи їй підтримку на виборах ще з 1973 р. Про їх тісні взаємозв'язки, зокрема, свідчили дані членства в конфедерації, в якій дуже широко були представлені соціалісти (52 % від усіх членів виробничих осередків ФДКП) [19], що, на нашу думку, й було важливим чинником у справі політизації об'єднання. Адже з початку партнерства з ФСП конфедерація виявила зацікавлення політичною діяльністю, зробивши заяву про те, що профспілкові організації більше не можуть обмежуватись боротьбою за соціальні вимоги, та про те, що «Межі компетенції профспілок можуть визначатися тільки самими профспілками» [20]. Виходячи з цього, ми не можемо не погодитись з думкою дослідника І. Буніна, який визначив

поведінку ФДКП не як профспілки, яка захищає інтереси робітників, а, скоріше, як партії, яка захищає певну ідеологію [21].

Найслабкіше представництво соціалістів спостерігалось у «Форс уврієр» – лише 6 % членів виробничих осередків входили до цього профцентру [22]. Він зайняв обережнішу позицію. За словами керівника ФУ А. Бержерона, його організація сподівалася лише на здійснення тих вимог, які були реалістичними та відповідали складній економічній ситуації [23]. Інший представник правої орієнтації профспілок – ФКХР, мабуть через ті ж побоювання, не визначила чітко свого ставлення до політичних змін, а її вимоги до уряду у своїй більшості були схожими з вимогами ФУ.

Основною відмінністю пропонованих соціально-економічних перетворень профцентрів лівої та правої орієнтації, за визначенням Н. Лапіної, було те, що правореформістські ФУ та ФКХР, на відміну від ВКР та ФДКП, вважали покращення становища робітників не як результат поширення під тиском профспілок соціальної активності держави, а як результат розвитку колективно-договірної практики, яку ліві сили з приходом до влади намагались оживити [24]. Наслідком таких непорозумінь стало виникнення між профспілками свого роду суперництва.

На думку дослідників становища та розвитку світового профспілкового руху А. Рапачинські та ін., суперництво французьких федерацій привело профспілки до тісної співпраці з політичними партіями [25]. З цього приводу зазначимо, що така позиція має певний сенс. По-перше, сам процес суперництва вимагає від його учасників радикальних заходів для досягнення необхідного результату дій. Тому стає цілком зрозумілим, що в умовах політичної реформи державної системи «конкуруючі» профспілкові формування шукали союзників-однодумців у політичному колі. По-друге, як на нашу думку, суперництво було вигідним для політичних партій, які, шукаючи підтримки профспілок, за певних умов робили їх своїми союзниками. І нарешті, такі обставини сприяли лише розколу профспілкового руху. Таким чином, унаслідок суперництва програвали самі профспілки.

У середовищі українських профспілкових організацій, які також у своїй більшості вважали себе поза політикою, не простежувалось чіткого розмежування на правий та лівий блок. Проте їх практичні дії свідчили про значний інтерес до політичних процесів, а політична орієнтація профспілок ставала ясною, головним чином, під час виборчих кампаній та активізації страйкового руху. При цьому, маючи багатопартійний склад, незалежні профспілки надавали перевагу партіям, які були в опозиції, а традиційні, часто підтримуючи політику уряду, – лівим партіям. Головною особливістю такої співпраці, на нашу думку, було те, що в середовищі профспілок не існувало єдиної

Для Росії відносини з Україною мають надзвичайно вагоме значення для виконання її ключових зовнішньополітичних завдань як на регіональному, так і на континентальному рівнях. Політичне становище в Україні має беззаперечну важливість для забезпечення стабільності в самій Росії та безпосередньо пов'язане зі становленням російської політичної ідентичності. Володіючи суттєвими важелями впливу на українську державу, перш за все в економічній, енергетичній, гуманітарній та інших сферах, Москва, втім, не є монопольним гравцем в українському політичному просторі. Росія не може повністю контролювати чи направляти зовнішню політику України, хоча може суттєво обмежити її опції.

За минулий період Кремлю вдалося виробити методи блокування окремих небажаних кроків української сторони, які не сприяли істотному посиленню його позицій у відносинах з Києвом. Утім, досвід останніх років свідчить, що конфронтаційна поведінка Росії у відносинах з Україною не є продуктивною. Лінія на міжнародну маргіналізацію України принесла не надто вагомі політичні плоди для Росії, оскільки вона не зменшила стратегічного значення України для російської безпеки та співробітництва між Росією та Європейським Союзом і не стимулювала українське керівництво до нормалізації відносин з Москвою [18].

Результативність російської політики стосовно України сьогодні залежить від її здатності сформулювати реалістичні та взаємоприйнятні цілі російсько-українських відносин, які б відповідали їхній стратегічній цінності та системному значенню. Москві варто виходити не стільки з прагнення забезпечити своє домінування над Україною, скільки з імперативної потреби гарантувати політичну й дипломатичну солідарність Києва в найбільш актуальних для обох партнерів сферах. Тому Кремлю варто зосереджувати увагу не на залученні України до російськоцентричних багатосторонніх об'єднань, а на виробленні спільного бачення оптимальних шляхів і напрямів трансформації європейської системи, які дозволяли б обома країнам набути в цій системі статусу, адекватного їхньому потенціалу, та розв'язати нагальні проблеми у практичних галузях. Адже Україна і Росія вирішують в європейській системі по суті однакове завдання – здобуття важелів впливу й утвердження власного статусу без формального членства в західних інституціях. Це може стати дієвою платформою для політичного зближення між двома країнами.

Виходячи із зазначених міркувань, можна стверджувати, що перед нинішньою українською владою на російському напрямі зовнішньої політики в найближчій перспективі постають три першочергові завдання. Перше, надати відносинам з Росією самостійного значення, виключити будь-який вплив цих зв'язків на взаємодію з іншими ключовими партнерами України. Для цього запропонувати

внішніми партнерами на пряму не визначають вектор внутрішнього розвитку країни. Впровадження демократичних стандартів та просування реформ цілком узгоджується з нормалізацією відносин з Росією, більш того, є необхідною передумовою для цього. І, по-четверте, російська присутність не є автоматичним антиподом європейській інтеграції. За певних умов вплив Росії та Європейського Союзу може бути компліментарним, але навіть за поточних обставин їх не слід протиставляти, оскільки, зрештою, базові цілі, які переслідують ці провідні європейські потуги в політиці щодо України, не є докорінно відмінними. Хоча інструменти, які вони використовують у своїй політиці, можуть істотно відрізнятися.

Для розуміння того, які саме спільні інтереси можуть становити політичне підґрунтя для нормалізації українсько-російських відносин, необхідно з'ясувати значення цих відносин для зовнішньої політики обох держав, для організації геополітичного простору Східної Європи та для європейської системи міжнародних відносин в цілому [16].

На нашу думку, для зовнішньої політики України головна проблема у відносинах з Росією завжди полягала у відсутності чіткого бачення прийнятної фінальної мети цих відносин, а звідси й у низькій спроможності Києва формувати порядок денний у взаєминах з Москвою. Це мало вагомий наслідок не тільки для вказаного напрямку, а й для української зовнішньої політики в цілому, яка опинилася перед вибором між євроінтеграційною стратегією, нездатною розв'язати кон'юнктурні тактичні завдання в поточному геополітичному контексті, та проамериканською і проросійською стратегіями, нездатними забезпечити оптимальну довгострокову перспективу для внутрішнього і зовнішнього розвитку України.

Тому ми вважаємо, що на теперішньому етапі характер і якість відносин між Україною та Росією перетворюється на, без перебільшення, головний фактор визначення статусу нашої держави в європейській системі міжнародних відносин. Це пояснюється не тільки міркуваннями підтримання власної безпеки, потребою в поширенні іміджу передбачуваного й надійного партнера, а не перманентного джерела проблем і викликів, та зрушеннями в поточній кон'юнктурі європейської політики, в якій роль і вплив Росії виступають одним із центральних об'єктів уваги провідних акторів. Ми підтримуємо думку А. Крамаренка, що найбільш значимим в цьому контексті видається той факт, що геополітичний потенціал, яким володіє Україна, не є інваріантною величиною, а залежить від ряду факторів як структурного рівня, так і рівня взаємодій між окремими акторами європейської системи. На структурному рівні він визначається ступенем кооперативності у відносинах між провідними центрами впливу цієї системи, конфігурацією зв'язків між ними в політичному та функціональному вимірах та їхньою готовністю до координації власних стратегій, принаймні в секторальному масштабі [17].

політичної позиції, яка б сприяла створенню рівноправних відносин з політичними партіями.

Ми схильні вважати, що, на відміну від французьких профспілок, розходження політичних поглядів у середовищі українського профспілкового руху були однією з причин виникнення конкуренції та суперництва за вплив на своїх членів. Незалежні профспілкові об'єднання України, маючи на меті, як і традиційні, захист соціально-економічних прав робітників, спочатку відрізнялися від останніх занадто радикальною щодо влади позицією. Традиційні профспілки, яких ще довгий час переслідувало минуле «школи комунізму», у свою чергу, стали ще радикальнішими й перейшли до політичних методів соціально-економічного захисту, одним з яких і стала співпраця з політичними партіями. Таким чином, розбіжність політичних поглядів двох груп профспілкового руху стала однією з причин загострення їх конкуренції.

На наш погляд, цікавим було й те, що політичні партії України, як лівої так і правої орієнтації, були зовсім не проти використання профспілок. Про це навіть свідчать їх програмні документи, в яких стосовно взаємовідносин з профспілками іноді можна простежити латентний зміст. Наприклад, в Програмі Соціалістичної партії України, яка є прихильником «лівої» ідеології, прямо заявляється про те, що такі масові організації трудящих як профспілки, трудові колективи, різні громадські об'єднання, особливо молодіжні, повинні стати основною сферою ідеологічного впливу партії [26]. Партії правого крила, відводячи профспілкам роль засобу зміцнення партійних принципів у суспільстві, на відміну від «лівих», ретельніше маскують свої наміри. Так, у Програмі Конгресу українських націоналістів заявляється про те, що він «змагається за право формувати професійні спілки як засіб поліпшення економічних і соціальних умов...» [27]. Таким чином, можна припуститися думки, що профспілкові організації, знаючи справжні наміри партій, були готові стати їх «привідним пасом».

Стосовно французьких профспілок, то варто ще раз наголосити на тому, що головним для них, навіть у період тісної співпраці з політичними партіями із соціально-економічних питань, найважливішим було збереження власної незалежності, на чому наполягав керівник ВКР А. Кразюкі. «Основа взаємовідносин між ВКР та будь-якою з лівих партій, – зазначав він, – а також між ВКР та урядом союзу лівих сил становить, як і раніше, повна взаємна незалежність...» [28].

Вирішальним моментом для співпраці профспілок та лівих партій була неефективність обраного урядом курсу «жорсткої економії», який призвів до урядової кризи. Спочатку профспілки лівої орієнтації підтримували лояльне ставлення до уряду та, в основному, обмежувалися критикою певних його дій. Така позиція профспілок ставила їх у важ-

ке становище. Адже, як захисники прав робітників, вони не могли залишатись осторонь від негативних наслідків урядової політики. Але, в той же час, намагаючись не допустити правих сил до влади, профспілки змушені були підтримувати чинний уряд. Становище профспілок ще більш ускладнювало звинувачення їх членів у «надмірній політизації профцентру», як це було з ВКР [29]. Таким чином, підтримка профспілок уряду негативно відбилась на їх популярності.

Далі взаємовідносини французьких лівих профспілок з політичними партіями за короткий строк перейшли в інше русло: від «критичної підтримки» до опозиції. Поступово, після того як уряд зрозумів, що для профспілок найголовніше зберегти свою незалежність, ужив певних заходів для послаблення своєї залежності від них. З цього приводу керівник ФДКР Е. Мер звинуватив уряд в тому, що його політиці не вистачає цільності, що вона проводиться зверху, без попередньої консультації з профспілками [30].

Профспілки ж правої орієнтації, навпаки, з розгорненням політики «жорсткої економії» ще більше відійшли від політичних партій, які перебували при владі. Незалежна та опозиційна позиція правих профспілок приваблювала до своїх лав велику кількість невдоволених державною ситуацією робітників. Отже, в такій ситуації праві профспілки безумовно набирали сили.

Однак у такій ситуації профспілки, сподіваючись на те, що держава в змозі вирішити гострі питання соціально-економічної політики, усунулись від втручання в політику, що, на думку Н. Лапіної, було історично обумовлено традицією для французької масової свідомості [31]. Саме це й поставило крапку в справі політичної діяльності французьких профспілок.

З вищесказаного для нас стає зрозумілим, чому у своїй діяльності французькі профспілки особливе значення відводять різноманітним акціям протесту. Адже прагнення профспілок утримуватись від політичних форм діяльності залишило для них акції протесту єдиним засобом впливу на владу. Що саме й відбувалось у Франції у 80-х рр., коли масові виступи були відповіддю на соціально-економічну політику уряду.

У свою чергу зазначимо: якщо страйк носить навіть яскраво виражений економічний характер, то це не означає абсолютної відсутності в ньому елементу політики. Останній, у даному випадку, буде виражатись саме в незгоді з економічною політикою влади. Цю думку не можна визнати новою, бо вийшла вона з-під пера Едуарда Бернштейна ще на початку ХХ століття. З цього приводу у своїй книзі «Забастовка. Её сущность и деятельность» він, зокрема, писав, що будь-який страйк «містить у собі і при економічному характері політичне значення» [32].

З іншого боку, на наш погляд, у застосуванні французькими профспілками масових акцій протесту як головного методу задово-

Швидкі темпи зближення України з Росією сприяють створенню хибного враження, що ми рухаємось до справжнього союзу. Безсумнівно, Росія – стратегічний партнер України, і нам треба мати з нею гарні відносини. Адже Україна виснажена довготривалою ворожею у відносинах з Росією та зацікавлена сьогодні в «максимальному розблокуванні» відносин з північним сусідом і налагодженні співробітництва в усіх сферах. Незважаючи на те, що у двосторонніх українсько-російських відносинах є деякі протиріччя, відносини з Росією є одним із найважливіших пріоритетів у зовнішній політиці України, від розвитку яких залежить майбутній добробут нашої держави. Однак є межа. Україна не повинна робити нічого такого, що суперечить її національним інтересам.

Відносини між Росією та Україною потребують вироблення якісно нової політичної платформи та дієвих механізмів співпраці в практичних сферах. При цьому слід мати на увазі, що протиріччя, притаманні цим відносинам, не є автоматично заданими «природним антагонізмом» між Україною та Росією, а утворилися внаслідок незбалансованої поведінки владних еліт обох країн, які часто демонстрували свою готовність іти на публічний конфлікт навіть з дріб'язкових питань [14].

У вітчизняному експертному середовищі панує думка, що оптимальним способом подолання такого стану речей є формування механізмів взаємозалежності, які настільки тісно пов'язували б обидві держави, що застосування дестабілізаційних стратегій щодо іншої сторони було б не вигідним, а відмова від співробітництва означала б більші втрати для обох країн, ніж досягнення компромісу навіть ціною деяких поступок [15].

Найперше, чого зараз потребують українсько-російські відносини – це зниження штучного конфліктного потенціалу, ревізії ролі цих відносин у внутрішньополітичних процесах обох держав та вироблення такої стратегії їх розвитку, яка базувалася б на спільних по-справжньому інтересах і дозволяла уникнути деструктивного впливу ситуативних факторів чи другорядних суперечностей. Або, іншими словами, – реконструкції конфліктності та конструювання партнерства.

Здійснення такої деконструкції вимагає від українського керівництва усвідомлення кількох речей. По-перше, присутність Росії в українському політичному просторі та вплив на нього є неминучими, тому не треба ставити за мету їх ліквідацію. Головне питання – в якій формі ця присутність утілюватиметься і на здійснення яких завдань вона буде спрямована. По-друге, вплив Росії не є за визначенням негативним, він може бути сприятливим у разі підвищення зацікавленості Москви у зміцненні внутрішньої стабільності та міжнародних позицій України. По-третє, формати взаємодій з тими чи іншими зо-

Сьогодні ми знаємо, що Донецький апеляційний суд підтвердив вирок Донецького окружного суду про позбавлення Бандери звання Героя України, але голови Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей направили протест Януковичу з приводу цього рішення, тому не слід так швидко чекати відповідного указу президента на виконання рішення суду. З іншого боку, Янукович, не виконавши свої обіцянки втратить імідж не лише в очах московських політиків, а й у самій Україні. Але останнє – це вже внутрішня справа України.

Візит Януковича до Москви показав, що, попри бажану в Кремлі зміну української влади, асиметричність відносин залишилася та напевно буде подолана найближчим часом. Вектор Росії сьогодні спрямований на Україну, а Україні з її відновленою багатовекторністю та позаблоковістю залишається тільки гра в «імітацію нейтралітету» [12].

Торгівля зближає сусідів. Росія залишається, безсумнівно, найбільшим торговельним партнером України. Товарообіг між Україною та Росією у 2010 р. зріс порівняно з 2009 р. удвічі. Багато українців, особливо на дужі русифікованому Сході, як і раніше, політично й економічно виступають на боці Москви, а для одного з трьох українців російська мова є рідною.

Військові зв'язки також спонукають дві країни до співробітництва. Російський Чорноморський флот базується в заселеному росіянами Криму вже понад 200 років і ще базуватиметься до 2042 року, внаслідок підписаної угоди в квітні 2010 року. Володимир Паніотто, керівник київського Міжнародного інституту соціології, каже, що більш як 60 відсотків українців у недавніх опитуваннях заявили, що не заперечують проти того, щоб флот залишався там ще чверть століття [13].

Аналітики вважають невеликими шанси на те, що Янукович захоче переглянути амбіційну програму з економічного об'єднання – план щодо Єдиного економічного простору, який містить у собі Митний союз і рух до єдиної валюти. За цей план активно виступав В. Путін ще до «помаранчевої революції».

Отже, різне позиціонування Росії та України свідчить про те, що золотий час багатовекторності минув. Україна важко вибудуватиме свої вектори, бо саме вона перебуває під прицілами двох векторів – європейського і російського. Вектори вже спрямовано на Україну, а не від України. Ще п'ять років тому Україна стояла перед можливістю вибору, а сьогодні вона вже стоїть перед необхідністю вибору. Геополітичний нейтралітет стає дедалі проблематичнішим, оскільки, з одного боку, Росія, втягуючи Україну через Митний союз, а далі, можливо, і через СЕП і ОДКБ у свій проект, стає позичальником зовнішньополітичного авторитету України, з іншого – ЄС також зацікавлений у втягуванні України в ЄС – НАТО, щоб не штовхнути її в обійми Росії.

лення своїх вимог можна простежити латентний зміст, який зводиться до своєрідного «не прямого» засобу політичної боротьби. Про це, власне, й говорить французький політолог Ф. де Клозе, вбачаючи в профспілках політизовані та ідеологізовані структури, які на перший план висувують «досягнення політичних, ідеологічних, навіть бюрократичних цілей» і лише потім захист інтересів трудящих [33].

Українські профспілкові організації, беручи активну участь у страйкових подіях 1991–2000 рр., акцентуючи увагу на соціально-економічних проблемах, прямо проявили досить значний рівень політизації. Це, з нашої точки зору, у першу чергу обумовлено тим, що з початку своєї активізації страйковий рух виступав засобом повалення тоталітарної системи, що неодмінно пов'язувало його, а з ним і профспілки, з політикою. Однак з проголошенням незалежності велика кількість політичних страйків, організація яких була прерогативою профспілок, хоча й не без участі політичних партій, свідчить про свідоме втручання останніх у політичні процеси, метою яких була зміна існуючої влади. Одним із численних прикладів можуть слугувати вимоги донбаських гірників, скажімо, на початку 90-х рр. про проведення референдуму довіри до Верховної Ради, до Президента України та Кабінету Міністрів [34].

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що попри схожість окремих методів політичної діяльності, що їх застосовували французькі та українські профспілки, між ними існують суттєві відмінності. З боку французьких профспілок – це прагнення зберегти власну незалежність від політичних сил та політики в цілому у справах вирішення соціально-економічних проблем, що змусило їх набути довершеності в інших засобах діяльності, надаючи перевагу двостороннім переговорам та акціям протесту.

Відмінністю українських профспілкових об'єднань з проголошенням незалежності України стало їх тяжіння до політичних методів діяльності, вважаючи їх ефективними у справі вирішення соціально-економічних проблем з урядом. Причому збереження цілковитої незалежності від політичних сил не є пріоритетним завданням профспілок, унаслідок чого їх можливості часто використовуються політичними партіями у власних інтересах. Таке прагнення політичних дій, на нашу думку, й пояснює застосування українськими профспілками різноманітних засобів втручання в політику, таких як підтримка політичних партій, проведення власних виборчих кампаній та створення профспілкової партії.

Отже, на основі порівняльного аналізу, ми дійшли висновку, що французька та українська моделі профспілкового руху в контексті політичної діяльності не відповідають одна одній. Тому ми вважаємо, що для українського профспілкового руху досвід політичної діяльності профспілок Франції не має особливої значущості. Швидше

за все корисними можуть бути інші, більш помірковані засоби боротьби за інтереси робітників.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена сравнительному анализу опыта политической деятельности профсоюзов Франции и Украины. Автор приходит к выводу об отличии политической деятельности профсоюзов этих стран, которое связано с особенностями исторического развития этих общественных организаций.

Ключевые слова: профсоюзы, политика, государство, активность, защита, организация.

SUMMARY

The article is devoted to the comparative analysis of experience of trade unions' political activity in France and Ukraine. The author comes to the conclusion that the difference in their political activity was conditioned by the peculiarities of historical development of these non-government organizations in both countries.

Key words: trade unions, policy, state, activity, protection, organization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дубровський М.Л., Чернявський Л.С. «Рецепти» дій профспілок. Чи підходять вони для України? // Профспілки України. – 1998. – № 3. – С. 16.
2. Maire E. Nouvelles frontières pour le syndicalisme. P, 1987.
3. Mouriaux R. Syndicalisme et politique. Н., 1985.
4. Лапина Н.Ю. Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1989. – 152 с.
5. Докашенко В.М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 9 / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 39.
6. Ковтун В.М. Профспілки і політичні партії: партнерство на шляху розбудови України // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конф. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності», присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні / Федерація профспілок України. Академія праці і соціальних відносин. – К.: Логос, 1996. – С. 204-205.
7. Балан Д.М. Участь Федерації професійних спілок України у виборчих кампаніях народних депутатів України 1994 та 1998 років: історія та уроки // Профспілки України. – 2001. – № 4. – С. 27-34.
8. Маркс К., Єнгельс Ф. Соч. 2-е узд. Т. 33. – С. 282-283.

нічого дивного, оскільки вступ до Митного союзу може стати важким ударом по фінансово-промислових групах, які стоять за самим Януковичем [8].

Третім найважливішим пунктом економічного блоку є співробітництво в авіаційній і машинобудівній галузі. Тут, окрім загальних декларацій і тих проєктів, що вже відомі протягом останнього десятиліття, нічого нового поки що не відбулося, але ще все попереду. А заяви про спільні космічні програми за умов відсталості космічної галузі обох країн не лише від Сполучених Штатів Америки, а по багатьох показниках і від Китаю, викликають вельми песимістичні прогнози з приводу реалістичності таких програм.

Не менш популярною є ідея про зв'язки в ядерній та авіаційній галузях. Деякі українські експерти кажуть, що ідею Путіна про злиття ядерних індустрій двох держав дуже вітають у Києві, оскільки вона забезпечить таке необхідне російське сприяння в завершенні будівництва Хмельницької АЕС, а також 25-річний контракт на поставку палива на наявні українські 4 АЕС за дуже зниженими цінами. Росія також може одержати вигоду, тому що її власні плани експансії були припинені через брак міжнародних клієнтів [9].

Ще одна пропозиція Путіна – об'єднати авіаційні галузі – спрямована на завод Антонова, виробника вантажних літаків радянської епохи, який працює в умовах кризи. Він може бути відроджений за допомогою вливань російського капіталу й ноу-хау, стверджують аналітики. Стосовно іншої пропозиції російського прем'єра – злиття української газової компанії «Нафтогаз України» із кремлівським гігантом «Газпром», то цілком очевидно, що Янукович всіляко ухиляється від її реалізації. Критики кажуть, що ця пропозиція насправді передбачає захоплення української компанії разом із прибутковою мережею трубопроводів, через які проходить 80% експорту російського газу в Європу. «Пропозиція була несподіваною, і зовсім не факт, що ми її приймемо, – цитує агентство ІТАР-ТАРС Януковича. – Ми зацікавлені в будівництві газового транзиту, однак наш пріоритет – захист інтересів України» [10].

В ідеолого-політичному блоці, мабуть, найбільш важливою темою стала підтримка Януковичем надання офіційного статусу російській мові, що він задекларував під час зустрічі з президентом Росії Дмитром Медведевим. Та прогнозувати, що це питання українському президенту вдасться провести легко, не випадає з огляду на українські реалії та політичний розклад, з якими він уже зіткнувся зараз.

І, мабуть, найбільш болючою темою з усього ідеологічно-політичного блоку є так звана дегероїзація ОУН-УПА, що має на увазі позбавлення звання Героїв України Степана Бандери і Романа Шухевича, але простота здійснення цього наміру є, можливо, ще меншою, ніж усього іншого, задекларованого ним в ідеологічній сфері [11].

кризи впродовж останніх п'ятьох років. По-друге, підготовка візиту Януковича до Москви здійснювалася поспіхом – усього за кілька днів, що унеможливило формування переговорної бази, спрямованої на розв'язання ключових проблем. По-третє, на момент візиту в Україні залишалася відкритим питання з призначенням нового уряду, хоча доля кабінету Ю.Тимошенко була вже перекреслена рішенням парламенту від 3 березня [5].

Тим не менше заявлені Януковичем у Москві декларації мали в цілому досить чіткі й прозорі перспективи: нинішня влада в Україні поступово нейтралізуватиме напругу у відносинах з Російською Федерацією, що виникли за роки правління «помаранчевої команди», та не чинитиме опору реалізації політичних інтересів Москви на українському полі. При цьому в одній зі своїх промов український лідер зазначив, що найбільш актуальними питаннями, які перебувають у «загальмованому стані», були газові відносини та проблеми Чорноморського флоту.

Мабуть, найважливішою для обох сторін темою, якій ЗМІ приділяли найбільше уваги, була тема співробітництва в енергетичній галузі, зокрема в газотранспортній. Однак у запропонованих початкових схемах співробітництва простежуються суттєві суперечності. Янукович приїхав із пропозицією передачі на 25-30 відсотків контролю над газотранспортною системою Росії, а також із вимогою знизити ціну газу до 210 доларів за тисячу кубометрів. Проте російська сторона задекларувала, що вона не зацікавлена в подібній пропозиції, оскільки вона застаріла майже на 6 років [6]. Зазначимо, що Росія вже приступила до будівництва «Північного потоку» та складання угод і проектної документації «Південного потоку» в обхід України.

Позиція України є тут набагато конструктивнішою й реалістичнішою, бо, як зазначають експерти, ціна у 210 доларів є вигідною для обох сторін, а вища ціна є збитковою для української сторони, якщо взяти до уваги падіння цін на газ протягом останніх півтора-двох років на світовому ринку. Оскільки існує реальна перспектива отримати газ із інших джерел, наприклад, скраплений газ із Алжиру чи Катару [7], то зменшення поставок газу в Україну буде не вигідним і для Росії. Крім того, не важко передбачити, що використання американської технології видобутку газу із сланців знизить попит на російський газ і в Європі, і ціни на нього будуть падати. Відтак, важливою умовою для утримання Росії на європейському ринку є співпраця з Україною.

Другим важливим пунктом з економічного блоку питань, які обговорювали в Москві, було питання можливого вступу України до Митного союзу. І хоча Віктор Янукович формально продемонстрував готовність працювати в цьому напрямку, але вартий уваги той факт, що будь-яких конкретних гарантій Росії він не дав. І тут немає

9. Дубровський М.Л., Чернявський Л.С. «Рецепти» дій профспілок. Чи підходять вони для України? // Профспілки України. – 1998. – № 3. – С. 16.
10. Там само. – С. 23.
11. Рабочий класс в странах Западной Европы: К изучению социальных основ политического поведения. – М., 1982. – С. 206-207.
12. Mouriaux R. Syndicalisme et politique. P., 1985. P. 123.
13. Лапина Н.Ю. Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1989. – С. 115.
14. Кразюки А. Пять бесед о профсоюзах: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – С. 97.
15. Бунин И.М. Социалисты и общественно-политическая борьба во Франции в 80-е годы. – М.: Наука, 1989. – С. 165.
16. Проблеми та перспективи профспілкового руху // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 37.
17. Peuple. 1982. N 1135/1137. P. 17.
18. Лапина Н.Ю. Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1989. – С. 119.
19. Portelli H. Le socialisme français tel qu'il est. P., 1980. P. 186.
20. Intersocial. 1981. N 68. P. 10 – 11.
21. Бунин И.М. Социалисты и общественно-политическая борьба во Франции в 80-е годы. – М.: Наука, 1989. – С. 167.
22. Portelli H. Le socialisme français tel qu'il est. P., 1980. P. 187.
23. Bergeron A. 1500 jours 1980 – 1984. P., 1984. P. 30, 31.
24. Лапина Н.Ю. Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1989. – С. 120.
25. Рапачински А., Фридмен Р., Мерфи К., Неллис С. Возвращение профсоюзов // Вопросы экономики. – 1995. – № 6. – С. 106.
26. Програма Соціалістичної партії України. – К., 1994. – С. 22.
27. Конгрес українських націоналістів. Програма. Статут. – К., 1993. – С. 9.
28. Кразюки А. Пять бесед о профсоюзах: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – С. 136.
29. Vie ouvrière. 1983. № 2047. P. 14.
30. Dubois J. La conjoncture sociale // Projet. 1984. N 185/186. P. P. 681-686.
31. Лапина Н.Ю. Профсоюзное движение Франции в 80-е годы: вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1989. – С. 133.
32. Бернштейн Едуард. Забастовка. Её сущность и деятельность. – С.Пб., 1907. – С. 98.
33. Closets F. de. Tous ensemble: Pour en finir avec la syndicalité. P., 1985. P. 1-10.
34. Матеріали по забастовке. 1993 – 1994. Требования трудовых коллективов предприятий, организаций и учреждений г. Горловки Донецкой области (июнь 1993 г.) // Поточний архів профспілкового комітету в/о «Артемвугілля».

**СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ
АНАЛІЗІ ПОЛОЖЕНЬ ПРО КОМІСІЮ ПРОФСПЛОК
ІЗ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ
(50-ті – середина 60-х рр. ХХ століття)**

Стаття присвячена аналізу положень про комісію профспілок із соціального страхування за 1951 та 1957 рр. На основі порівняння робиться спроба простежити розширення прав профспілок у час «відлиги». Авторка доходить висновку, що зміни, які відбувалися в цій сфері, були здійснені з метою подальшого маскування сутності повоєнного тоталітаризму й не могли підняти на якісно новий рівень соціальне страхування працівників.

Спроба урядом проведення реформ у всіх сферах життя українського суспільства на тлі економічної кризи поставили на порядок денний діяльності сучасних профспілок проблему захисту соціальних прав трудящих. У зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз системи соціального страхування за попередні етапи історичного розвитку України. Найбільш цікавим, на нашу думку, є період «відлиги», що ґрунтувався на запереченні сталінізму і протиставленні йому демократичних гасел. Саме в цей час на перший план висувається ідея піднесення мас в історії, а відповідно, й зростання опіки про них з боку радянської держави.

Питання, пов'язані з діяльністю профспілок у галузі соціального страхування, стали предметом дослідження в багатьох працях радянських авторів. Наприклад, О. І. Родіонова здійснила спробу проаналізувати історію розвитку соціального страхування в СРСР; І.О. Снігірьова в роботі «Держава і профспілки» виокремила основні напрями державного страхування, розглянула механізм його практичної реалізації на підприємствах та установах; В. В. Караваєв у праці «Соціальне страхування в СРСР» розглянув процес передачі соціального страхування профспілкам, торкнувся основних положень, які забезпечували його реалізацію [1-3]. Усі ці роботи, що висвітлюють роль профспілок у системі соціального страхування під час «відлиги» мали на меті захистити інтереси правлячої партійно-професійної верхівки, пропагували радянський спосіб життя, демонструючи «переваги» радянської системи соціального страхування над буржуазною, що знайшло свої вияви на новому витку холодної війни.

Сучасна історіографія з цього питання незначна в кількісному відношенні, але вартісна новими підходами, об'єктивністю аналізу проблеми. У працях узагальнювального характеру «Політична історія України ХХ ст.», «Новітня історія України ХХ ст.» розгляда-

Віктор Янукович зробив акцент в українсько-російських відносинах на життєво важливі для нашої країни проблеми: першочерговими для нього стали зміна газових контрактів, отримання преференцій щодо збуту українських товарів, послуг і сировини на російському ринку в обмін на перегляд української політики в гуманітарних питаннях, на поступки в строках виведення Чорноморського флоту. Москва, зі свого боку, натякала на фундаментальну ревізію російсько-українських відносин у плані реалізації реінтеграційних проєктів на пострадянському просторі [1].

Під час свого першого офіційного візиту в Москву, який відбувся 5 березня 2010 року, В. Янукович заявив: «Віднині діалог з нашим північним сусідом буде будуватись на принципах рівноправ'я, добросусідства і здорового прагматизму, а не конфронтації та антиросійській риторичі» [2]. У спільній заяві глав двох держав йшлося про те, що Москва і Київ тепер створюватимуть «максимально сприятливі умови для об'єднання потенціалів двох країн», а також розвиватимуть «постійний політичний діалог і співробітництво з актуальних міжнародних проблем». Президенти окремо визначили першочергові галузі, які потребують зміцнення спільних зусиль. Це, зокрема, «сучасний паливно-енергетичний комплекс, авіабудування, атомна енергетика, військово-технічне співробітництво». Не забули згадати й про гуманітарну сферу: «сторони надаватимуть усіляку підтримку українській мові в РФ і російській мові в Україні відповідно до загальноєвропейських стандартів». У документі був виписаний антинатовський курс України – «позаблоковий статус» європейської держави, яка разом з РФ братиме «активну участь у загальноєвропейських процесах безпеки» [3].

Для більш повного переліку цих тем можна додати перспективи приєднання України до ЄС «на умовах СОТ», а також проблемні для Кремля «ідеологічні питання» щодо «героїзації» С. Бандери і Р. Шухевича. Аби закріпити ці нові (кардинально відмінні від колишніх) акценти в зовнішньополітичних поглядах Києва, український президент постійно повторював їх на зустрічах з Д. Медведевим і В. Путіним та вказував на необхідності «крутого повороту» у двосторонніх відносинах [4]. У відповідь на тези нового українського лідера російське керівництво демонструвало задоволення. Д. Медведев у розмові з В. Януковичем навіть зазначив: «З думкою про Україну ми прокидаємося й засинаємо».

Між тим, на думку В. Карасьова, озвучені як російською, так і українською стороною дефініції мали узагальнений та, здебільшого, декларативний характер. Але очевидно, що в цьому випадку не могло йтися про конкретні рішення, принаймні, з трьох причин. По-перше, офіційний Київ на той момент ще не мав заявленої чіткої концепції щодо відбудови українсько-російських відносин, які зазнали гострої

6. Результати громадського моніторингу візової політики і практики країн ЄС та України, який здійснюється Громадською ініціативою «Європа без кордонів» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Прес-реліз від 27 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.novisa.org.ua
7. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.

ББК Т 63.3 (4 Укр) 6

Тригуб П.М.,
Мосійчук О.В.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В НОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ

У статті розглядаються питання розвитку українсько-російських відносин на сучасному етапі в політичній, економічній та гуманітарній сферах. Автори констатують, що з обранням Віктора Януковича на посаду президента України у відносинах з Росією настав корінний перелом. З'явилися нові підходи до вирішення проблем відносно ринків збуту, енергетичної системи, транспортної мережі, базуванні Чорноморського флоту в Севастополі, спільних проектів у машинобудуванні та авіаційній промисловості, гуманітарній сфері.

Відносини України з Росією були й залишаються одним із пріоритетів української політики. На сьогодні від цих відносин залежить і економічна, і політична, і енергетична, і соціальна сфери, в кожній з яких склалися свої проблеми. Вищезазначена тема має високий рівень актуальності, тому що саме протягом останніх років відносини між обома державами помітно загострилися, причому практично в усіх площинах та вимірах. Прихід до влади в Україні прозахідно налаштованої команди на чолі з новообраним у 2004 р. президентом Віктором Ющенком ознаменувався реалізацією виробленої нею стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції й поступового виходу України із зони геополітичного впливу Росії. З приходом до влади у 2010 р. президента Віктора Януковича ситуація у відносинах України з Росією кардинально змінилася. Саме стан українсько-російських відносин і перспективи їх розвитку є метою цієї статті.

Тема нашого дослідження стала предметом численних статей у періодичних виданнях, гарячих дискусій політиків і науковців, усієї громадськості України, однак її ґрунтовний науковий аналіз ще попереду. Автори ж цієї статті прагнуть висловити свій власний погляд на стан і перспективи розвитку українсько-російських відносин.

ються різні аспекти соціальної політики КПРС і радянської держави, пов'язані з практичною роботою професійних спілок СРСР [4, 5]. У «Нарисах історії професійних спілок України», фундаментальному дослідженні історії профспілкового руху, участь профспілок у сфері соціального страхування детально висвітлюється щодо 20-30-х рр. і майже не розглядається під час «відлиги» [6].

Значний інтерес являють роботи П. Чернеги, у яких автор, досліджуючи на широкому фактичному та історіографічному матеріалі діяльність профспілок України в сфері соціального страхування в роки Другої Світової війни, доходить висновку про подальшу формалізацію їхніх прав та можливостей у даній сфері [7-8].

Отже, у жодній із названих праць проблема участі профспілок у сфері соціального страхування під час «відлиги» не піддається глибокому аналізу. Дослідження окресленої проблеми, яка за своїм змістом є надзвичайно різноплановою, вимагає концентрації дослідника лише на окремих її аспектах. У зв'язку з цим зупинимося докладніше на Положенні ВЦРПС про роботу комісії із соціального страхування, перше з яких було прийнято в 1951 р. – під час розбудови сталінської моделі професійних спілок, а останнє в 1957 р. – добу становлення хрущовських трансформацій. Такий аналіз дасть нам змогу дійти висновків стосовно спільних та окремих рис різних етапів тоталітарного розвитку цієї наймасовішої організації працівників зокрема та політичної системи, що вийшла на новий етап свого розвитку, загалом.

Практичне здійснення соціального страхування на підприємствах (установах) покладалося на фабричні та заводські комітети, при яких організовувалися ради та цехові комісії із соціального страхування. Основні задачі даних органів визначалися в Положенні ВЦРПС про ради і комісії із соціального страхування від 1951 р. [9]. Тут ми виходимо з того, що Положення, прийняте у 1951 р., певною мірою відбиватиме сталінське бачення ролі держави і профспілок у суспільстві, а прийняте у 1957 р. демонструватиме вже зміну цих підходів і визначатиме ступінь їхньої принципності.

Важливу роль у цьому відношенні зіграла постанова пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР» (грудень 1957 р.), у якій значно розширювалися складові соціального захисту загалом і соціального страхування зокрема, при цьому особлива увага приділялася охороні здоров'я, що, в свою чергу, повинно було показати зростання турботи радянського уряду про людину праці [10]. Усе це створювало передумови для зміни підходів до проблеми соціального страхування, що, конкретизувалося в новому Положенні «Про комісію із соціального страхування», прийнятому в січні 1957 р. [11]. Якщо виходити з того, що «відлига» є новим, удосконаленим витком тоталітаризму, то стає зрозумілою спокую порівняти сталінське і хрущовське положення про дані комісії.

Зупинимось, перш за все, на назвах даних Положень. Привертає увагу, що в останньому документі відбулася заміна назви органу профспілок із соціального страхування. Замість ради із соціального страхування з'являються комісії. Для того, щоб краще розібратися в даній метаморфозі, звернемося до тлумачного словника сучасної української мови, згідно з яким термін «рада» означає нараду, збори людей для спільного обговорення яких-небудь питань. Що стосується терміну «комісія», то він має два визначення: згідно з першим – це група осіб, спеціально призначених для виконання якої-небудь справи, доручення, а відповідно до другого – орган державного управління, який виконує певні функції [12, 13]. Отже, нова влада, відмовившись від поняття рада, яке за своїм змістом було значно ширше ніж поняття комісія, намагалася конкретизувати повноваження даного органу, що повністю відповідало інтересам ініціаторів «відлиги».

Звернімо увагу й на те, що за основними структурними елементами (завдання, організація, права та обов'язки, порядок роботи, цехові комісії із соціального страхування) обидва положення збігаються. У той же час, у вимогах до організації органів із соціального страхування зустрічаються розбіжності. Так, за останньою постановою від 1957 р. комісії з соціального страхування утворювалися при ФЗМК за наявністю не менше 300 осіб, а в попередньому документі ця цифра сягала лише 100 осіб. Зазначена заміна, яка не сприяла подальшій лібералізації, виходячи з методології «відлиги», виглядає нелогічною та незрозумілою.

На відміну від Постанови 1951 р., у хрущовському Положенні зникає пункт, який наголошував на проведенні виборів до складу комісії із соціального страхування відкритим голосуванням, незважаючи на збереження попереднього механізму обрання членів комісії. Такі зміни, на наш погляд, цілком зрозумілі. Нова влада не в змозі відмовитися від механізму, який дозволяв контролювати процес виборів, і не бажає зайвий раз акцентувати на цьому увагу. Проте в новому документі наголошувалося на обов'язковому дотриманні принципу доброї волі, втілення якого важко уявити в умовах радянської дійсності.

Крім того, в останньому документі уточнювався склад комісії з соціального страхування, який добирався із числа членів профспілок, а саме передовиків і новаторів виробництва, страхових делегатів, інженерно-технічних робітників, службовців, лікарів, що мало свідчити про підвищення дієвості даного органу, а відповідно про зростання турботи про пересічного працівника.

У попередньому Положенні зазначалося, що для проведення практичної роботи в даній галузі із числа членів цехової комісії та страхових делегатів організуються наступні групи: товариської допомоги хворим на дому; контролю за роботою лікарняних установ

ной евроинтеграционной политики (переговоры по Соглашению об ассоциации и зоне свободной торговли, Восточное партнерство, выполнение Повестки дня ассоциации, либерализация визового режима), доказывається пріоритетность европейского вектора внешней политики.

Ключевые слова: европейская интеграция, партнерство, либерализация, внешняя политика.

SUMMARY

The article provides an overview of Ukraine's European integration after the entry into the presidential office Viktor Yanukovich. In particular, the influence of internal factors on the European integration of Ukraine, the main directions of modern national integration policy (negotiations on association and free trade, the Eastern Partnership, the implementation of Agenda Association, visa liberalization, etc.), proved the priority of the European vector of foreign policy.

Key words: European integration, partnership, liberalization, foreign policy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зовнішня політика України: здобутки і проблеми / Рехкало В.А., Шахов В.А. – К.: Знання, 2007 – 23 с.; Зовнішня політика України: Навч. посіб. / Кучик О.С., Заяць О.А. – К., 2010. – 572 с.; Потехін О.В., Тодоров І.Я. Основні тенденції зовнішньої політики України у 2009 році // Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. – К.: ВД «Стіло», 2010. – С. 51-76; Україна в міжнародних організаціях / Макар Ю.І., Гдичинський Б.П., Макар В.Ю., Попик С.Д., Ротар Н.Ю. – Чернівці : Прут, 2008. – 880 с. та інш.
2. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>; Інтернет-представництво Президента України. www.president.gov.ua; Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>; Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua> та інш.
3. Терешко С. Саміт Україна-ЄС: прагматизм, розрахунок і цінності // Відносини Україна-ЄС: у вимірі року. International review. – 2010. – № 4. – С. 27-28.
4. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
5. Виконання Порядку денного Асоціації (ПДА) між Україною і ЄС: експертний погляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/print.php?sid=603277342>

дером у наближенні до всіх головних цілей «Східного партнерства», а відтак, хоча й не досить привабливим, але все ще орієнтиром для інших держав-учасниць «Східного партнерства» й відповідних внутрішніх реформ. Замороження діалогу України та ЄС щодо значених пріоритетних цілей означатиме загрозу провалу всієї концепції «Східного партнерства», яка й без того дуже непереконлива [7].

З осені 2010 р. поновилися досить критичні оцінки з боку поважних європейських інституцій розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні. Було акцентовано на тому, що повернення до утисків свободи слова, переслідування за політичними мотивами, нехтування принципами верховенства права, згортання демократичних процесів негативно позначиться на реалізації європейських устремлінь України. Загалом погляди на ціннісний блок чиновників ЄС, європарламентарів та влади в Україні явно відрізняються за вагою та змістом, і цих непорозумінь стає дедалі більше.

Ухвалення Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» закріпило «позаблоковий» статус як основу зовнішньої політики, заклало основи для зміни зовнішньополітичного курсу держави. Основна мета цього документа – закріплення відмови від євроатлантичної інтеграції, що відповідає інтересам Росії. Декларації про необхідність побудови нової загальноєвропейської системи колективної безпеки (що також прозвучали в річизі російських пропозицій) не надали перспективи зміцненню міжнародного становища України. Вилучення згадки про «Організацію Північноатлантичного договору» зі статті 8 Закону «Про основи національної безпеки України» призвело до того, що навіть членство України в ЄС стає залежним від добросусідських відносин з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також з іншими державами світу. Процес прийняття закону продемонстрував, що український парламент фактично відсувається від розробки основ зовнішньої політики. Центр прийняття рішень перемістився виключно до Адміністрації Президента, а їх зміст визначається виключно інтересами владних фінансово-промислових груп.

Отже, європейська інтеграція залишилася ключовим пріоритетом, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу в майбутньому.

РЕЗЮМЕ

В статті содержится обзор процесса европейской интеграции Украины в период президентского правления В. Януковича. В частности, рассмотрено влияние внутренних факторов на отношения с ЕС, очерчены основные направления современной отечествен-

оздоровчих закладів; обслуговування дітей; для боротьби з захворюваністю та травматизмом і нарешті пенсійна група. У новому Положенні додається, що комісія «може організувати» вище згадані групи активу з окремих ділянок роботи. Таке доповнення, хоч і незначне, повинно було свідчити про зростання самостійності зазначених комісій та ФЗМК, яким вони підпорядковувалися.

Отже, навіть побіжний аналіз документів дає підстави говорити про спробу уряду створити уявлення про розширення прав профспілок у галузі соціального страхування, що мало свідчити про відхід від сталінської тоталітарної системи. Для більш детального висновку розглянемо перелік прав та обов'язків комісій за допомогою таблиці.

Таблиця №1.

Порівняльний аналіз обов'язків комісій із соціального страхування (14-15]

За Положенням від 1951 р.	За Положенням від 1957 р.
а) призначають та визначають розміри допомоги, контролюють правильність встановлення адміністрацією безперервного стажу роботи	а) призначають та визначають розміри допомоги, контролюють правильність встановлення адміністрацією безперервного стажу роботи
б) ведуть боротьбу за зниження захворюваності та травматизму	б) домагаються поліпшення роботи лікарняних установ; беруть участь в укладанні плану оздоровчих заходів, контролюють його виконання; сприяють лікарняним установам у проведенні заходів, спрямованих на зниження захворювань та травматизму; перевіряють правильність видачі лікарняних, розглядають скарги з питань медичного обслуговування
в) організують допомогу хворому на дому, перевіряють дотримання хворими режиму	в) організують допомогу хворому на дому та в лікарнях, перевіряють дотримання режиму
г) вирішують питання про позбавлення допомоги у передбачених законодавством випадках, розглядають скарги працівників щодо неправильного надання допомоги	г) виносять рішення про видачу працівникам путівок у санаторії, будинки відпочинку, на лікарняне харчування
г) перевіряють правильність видачі лікарняних листків, розглядають скарги з питань медичного обслуговування	г) направляють дітей робітників і службовців у дитячі заклади, контролюють їхню роботу
д) направляють працівників у санаторії, в будинки відпочинку, видають туристичні путівки та дотації на лікарняне харчування	д) сприяють працівникам та службовцям в оформленні пенсій, здійснюють контроль за їх виплатою, ведуть облік працюючих пенсіонерів
е) беруть участь у вирішенні питань організації мережі дитячих закладів, контролюють їхню роботу	е) організують лекції, консультації з питань соціального страхування, соціального забезпечення

є) сприяють працівникам та службовцям в оформленні пенсій, здійснюють контроль за виплатою пенсій	є) організують обмін досвідом роботи страхових агентів, залучають до суспільної праці пенсіонерів, вживають заходів, які сприяють поліпшенню роботи страхового активу
ж) розробляють проекти кошторису з державного соцстраху та контролюють його виконання	ж) контролюють виконання кошторису з державного соціального страхування
з) контролюють і вживають заходів, які забезпечують сплату внесків на соцстрахування	з) контролюють сплату адміністрацією підприємства внесків на соціальне страхування, виплату допомоги працівникам; стежать за своєчасним наданням адміністрацією звітності із соціального страхування
и) беруть участь у підготовці матеріалів до укладання колективного договору, перевіряють виконання розділу, який стосується обов'язків із зниження захворювання працівників, організації їхнього відпочинку та лікування	и) висувають до підприємства вимоги про відшкодування витрат на допомогу з тимчасової непрацездатності, яка настала внаслідок трудового каліцтва, профзахворювання, здійснюють контроль за перерахуванням сум відшкодування

Пункт «а» залишився без змін, очевидно, тому, що він допускає контроль з боку комісії за діяльністю адміністрації в даній сфері, що повністю вписується в ідеологію «відлиги», вибудовану на протиставленні культури особи провідній ролі трудящих. Тому це положення повністю влаштувало ініціаторів «відлиги».

Пункт «б» зазнав серйозної метаморфози у бік його деталізації. Тут йдеться вже не просто про боротьбу за зниження травматизму, а, по суті, викладається ціла програма її реалізації, яка включає сім напрямів діяльності, кожен із яких для пересічного робітника має принципове значення. Погодимось, одна справа декларувати боротьбу з травматизмом на виробництві, і зовсім інше – деталізувати її від поліпшення роботи лікарняних установ до розгляду скарг на їхню діяльність. Саме ця деталізація створювала уяву про підвищення ролі названої комісії, а значить і зростання ролі профспілок, як того вимагав грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС.

Крім того, у новому Положенні, на відміну від попереднього, на другу позицію з п'ятої підіймалося право комісії із соціального страхування перевіряти, наскільки правильно видаються лікарняні та розглядаються скарги з питань медичного обслуговування. Тим самим відбувалася спроба посилити враження про широкі захисні права профспілкових органів у цій сфері. Проте необхідно пам'ятати, що згадані повноваження були спрямовані в першу чергу на захист інтересів держави, яка почала боротися не з причинами захворюваності, а з їхніми наслідками – лікарняними листками.

виконання, адже відповідні напрями політики оцінюються як такі, що перебувають у стадії виконання. Важливою складовою відповідних політик є оцінка результатів їхньої імплементації, коригування перебігу політичних змін.

План дій з лібералізації візового режиму наданий Європейським Союзом Україні на саміті в Брюсселі 22 листопада 2010 року. Цей документ наразі не був публічним, що унеможливило здійснення громадського моніторингу його виконання. Основні блоки Плану дій: безпека документів, що передбачає видачу біометричних закордонних паспортів; нелегальна міграція, у т. ч. питання реадмісії; громадський порядок та безпека; зовнішні відносини та фундаментальні права. Кожен із зазначених блоків містить зобов'язання юридичного та політичного характеру, а також критерії імплементації. Кінцевий вигляд розробленого для України Плану дій суттєво відрізняється від очікуваного. ЄС не надав «Дорожньої карти» запровадження безвізового режиму, аналогічної до тих, які виконували Сербія, Македонія, Чорногорія, Албанія та Боснія і Герцеговина. Перелік дій для нашої держави майже повністю відповідає балканським варіантам документа. Проте навіть зразково проведена Україною робота (щодо цього є великі сумніви) лише дозволить винести питання безвізового режиму на обговорення в європейських інституціях та окремих державах-членах. Президенту В. Януковичу під час саміту нагадували, що запровадження безвізового режиму залежатиме від стану демократії в Україні. Формально План дій спрямовує Україну до лібералізації візового режиму, а не запровадження безвізового, що може трактуватися при прийнятті остаточного рішення неоднозначно. Президент України пообіцяв виконати План дій уже в першому півріччі 2011 року. Це викликало скептичну реакцію як делегації ЄС, так і експертного середовища. Важливим для України було запровадження з квітня 2010 р. Візового кодексу ЄС. Цей кодекс передбачає подальшу гармонізацію візових процедур країн ЄС, зокрема тих, які стосуються необхідних для отримання віз документів. Дані Громадської ініціативи «Європа без кордонів», яка здійснювала відповідний моніторинг, засвідчили, що серед позитивних результатів набуття чинності кодексу є повна уніфікація анкет-заявок на отримання віз, збільшення кількості багаторазових віз терміном дії до 6 місяців і більше [6].

«Східне партнерство», запроваджене у 2009 році, було доповненням до двостороннього формату відносин між ЄС та Україною. Особливий інтерес для нашої країни становлять такі елементи «Східного партнерства», як програма Всеохоплюючої інституційної розбудови, сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вирівнювання Європейського Союзу, створення інтегрованої системи управління кордонами згідно зі стандартами ЄС, поглиблення інтеграції у сфері енергетичної безпеки. Україна є беззаперечним лі-

ного середовища щодо збору та поширення інформації; Створення РЕЦ-Україна задля екологічного освічення населення та посилення ролі громадянського суспільства у вирішенні проблем довкілля; Співробітництва з питань юстиції, свободи та безпеки; Торгівлі та питань, пов'язаних з торгівлею; Технічних регламентів щодо промислової політики; Державних закупівель; Інтелектуальної власності; Спрощення торгівлі та митної справи. Громадський моніторинг проводився на основі наявних публічних джерел інформації стосовно виконання ПДА. Було проаналізовано нормативно-правові акти, пов'язані з виконанням пріоритетів ПДА, концепції, законопроекти, інформаційно-аналітичні дані про діяльність органів влади щодо імплементації пріоритетів ПДА. Загалом експерти визнали виконаними 8 пріоритетів, у стадії виконання залишаються 57 пріоритетів, не виконано 5 пріоритетів. Упровадження пріоритетів ПДА потребує покращання процесу інформування громадськості про діяльність органів влади стосовно реалізації пріоритетів, залучення інститутів громадянського суспільства до процесів формування та реалізації державної політики у сфері політичного діалогу, охорони навколишнього природного середовища, посилення стабільності, незалежності та ефективності функціонування інституцій, які забезпечують упровадження демократії та верховенства права, забезпечення дотримання прав людини та основних свобод шляхом усебічної співпраці з питань захисту прав людини та основних свобод, що передбачатиме як індивідуальні випадки, так і питання, які стосуються інструментів міжнародного права та прав людини, протидії корупції, ухвалення законодавства про доступ до публічної інформації [5].

Вторинність уваги до процесів демократизації суспільного життя, взаємин влади та суспільства з боку уряду в реальній політичній практиці та зосередження на економічних, технологічних складових євроінтеграційних пріоритетів зменшує значення ПДА як каталізатора внутрішніх реформ щодо посилення стабільності, незалежності та ефективності функціонування інституцій, які відповідають за впровадження демократії та верховенства права, забезпечують дотримання прав людини та основних свобод. Виконання пріоритетів ПДА має ґрунтуватися не стільки на кількісному підході до діяльності, скільки на змістовності заходів, їхньому реальному наповненні. Моніторинг реалізації ПДА був би ефективнішим та повнішим з урахуванням аналізу оцінки впливу ухвалених рішень на суспільно-політичні та економічні процеси. Пріоритети подекуди носять доволі широкий та неконкретний характер, що не дозволяє проводити повноцінний аналіз їх ефективності. Існує потреба у створенні ефективного координаційного механізму з реалізації політики в євроінтеграційній сфері, узгодженні відповідної політики. Переважна більшість пріоритетів стосовно питань та політики у сфері політичного діалогу, прав людини, торгівлі, екологічної політики потребує пролонгації термінів

Пункт «в» залишився без зміни. У ньому йдеться про організацію допомоги хворим вдома та про перевірку дотримання хворими лікарняного режиму. На нашу думку, деталізації цього положення не могло бути перед усім тому, що вона потребувала серйозних фінансових витрат. Зокрема, якщо йдеться про допомогу хворим, то це, очевидно, повинно було включати особливе висококалорійне харчування, яким, звичайно, ніхто забезпечити їх не міг. З цієї точки зору констатувати цей пункт було просто не в інтересах держави. Крім того, згідно з даним пунктом профспілки залишалися основним контролером стану хворої людини, яка перебувала на лікарняному: чи не є вона симулянт, чи виконує лікарняний режим, чи не прикривають лікарі прогультника.

Досить показовим є усунення з переліку пункту «г», який передбачав право комісії позбавляти допомоги та розглядати скарги працівників. Звичайно, суто сталінський, жорсткий стиль формулювання пункту не міг влаштувати авторів «відлиги», яка вибудовувалась на ідеї лібералізації в радянському розумінні цього слова. Тому не дивно, що замість нього було перенесено пункт «е» зі старого Положення з правкою – словосполучення «направляють працівників» було виправлено на «вносять рішення про видачу працівникам путівок». Така незначна, на перший погляд, заміна повинна була свідчити про зростання самостійності даного органу, що цілком відповідало методології «відлиги».

Під пунктом «г» опинилися обов'язки комісії, які в сталінській постанові значилися під пунктом «е» – направлення дітей робітників і службовців у дитячі заклади, контроль за їхньою роботою. Однак у нове положення було внесено суттєву корективу: якщо в старій редакції до обов'язків комісії входило «брати участь», то в новій редакції це вже звучить, як «направляють», що, на нашу думку, значно зміцнює самостійність комісії.

З восьмої на шосту позицію (пункт «д») змістилася функція комісії, яка стосувалася пенсійного забезпечення: сприяти працівникам та службовцям в оформленні пенсій, здійснювати контроль за їх виплатою, вести облік працюючих пенсіонерів. Такі зміни можна пояснити наданням пріоритетності даній сфері, адже турботливе ставлення до людей похилого віку, захист непрацездатних є ознакою високорозвинутого гуманного суспільства. Крім того, до старого тексту додано вагоме, з нашої точки зору, право обліку працюючих пенсіонерів, що є важливою складовою роботи державних органів, які регулюють демографічні процеси.

У документі за 1957 р. на комісії із соціального страхування поклалися нові обов'язки (пункти «е» та «є»), пов'язані з організацією лекцій, консультацій із питань соціального страхування та соціального забезпечення, обміну досвідом роботи страхових агентів,

із залученням до суспільної праці пенсіонерів. Здається, що саме в такий спосіб укладачі останнього Положення відреагували на вичезгдану постанову Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок СРСР», у якій висувалася вимога не тільки поліпшити справу соціального страхування, а й розширити її суспільний характер шляхом залучення до неї працівників та пенсіонерів. Водночас звернімо увагу на те, що вимога вжити заходи, які сприяють поліпшенню роботи страхового активу, не містить конкретних рекомендацій, як можна домогтися цього на практиці.

Пункт «ж», на перший погляд, залишився практично без змін. Разом із тим з нього було вилучено право комісії розробляти проекти кошторису державного страхування, що, на нашу думку, значно звужувало потенційні можливості цих комісій профспілок. За попереднім положенням вони мали право розробляти проекти кошторису і контролювати прийняті, а з 1957 р. ця гармонійність була втрачена.

Пункт «з» у новій редакції було розширено за рахунок конкретизації суб'єкта, яким виступає адміністрація підприємств. Контроль за нею передбачав два напрямки: сферу сплати внесків і сферу перевірки вчасного надання звітності. Враховуючи, що ставлення працівників до адміністрації традиційно було далеко неоднозначним, зміщення акценту в її бік не могло не сподобатись пересічному трудівникові. Зайвий раз це підкреслювало значущість рішення грудневого (1957 р) Пленуму ЦК про зростання ролі профспілок у суспільстві.

Співзвучним цьому був розвиток і пункту «и». Упорядниками використовуються терміни, які виглядають значно рішучими порівняно з редакцією 1951 р. І справді, право комісії «брати участь» у підготовці матеріалів до укладання колективного договору звучить дуже вже компромісно, зате «висувають до підприємств вимоги» у пересічних робітників створює ілюзію боротьби комісій профспілок за трудові права. Це враження значно посилювалось наступним текстом, який створював видимість боротьби за зниження трудового каліцтва та профзахворювання.

Перш ніж дійти остаточних висновків, зробимо детальний підрахунок функціональних завдань масової громадської організації на основі даних Положень.

Кількісний аспект функціональних завдань комісії із соціального страхування (абсолютні дані та у %)

Характер функціональних обов'язків	Положення, прийняте у 1951 р.	Положення, прийняте у 1957 р.
контролювальна	5 (23,8 %)	7 (25 %)
організаційно-виконавча	16 (76,2 %)	21 (75 %)

Україною і ЄС у 2010 році. Цей проект виконує Консорціум аналітичних центрів у складі УНЦПД Інституту економічних досліджень та політичних консультацій (ІЕД) та Центру політико-правових реформ (ЦППР) за підтримки Європейської програми Міжнародного фонду «Відродження». Медійну підтримку проекту надає МГО «Інтерньюз-Україна». Проект утілюється в життя завдяки співпраці з Громадською експертною радою при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, Робочою групою з Екологічної євроінтеграції, яка виконала моніторинг та провела аналіз пріоритету «охорона навколишнього середовища». Участь у проекті беруть 30 експертів неурядових аналітичних центрів. У 2010 р. було проаналізовано 70 пріоритетів ПДА щодо: Посилення стабільності, незалежності та ефективності функціонування інституцій, які забезпечують упровадження демократії та верховенства права; Забезпечення дотримання прав людини та основних свобод шляхом усебічної співпраці з питань захисту прав людини та основних свобод, що передбачатиме як індивідуальні випадки, так і питання, які стосуються інструментів міжнародного права та прав людини; Боротьби з корупцією; Подальшого посилення конвергенції в регіональних та міжнародних питаннях, у запобіганні конфліктів та врегулюванні кризових ситуацій; співпраця для покращання ефективності багатосторонніх установ та конвенцій з метою посилення глобального управління, координації в боротьбі із загрозами безпеки та спрямування зусиль на вирішення питань, пов'язаних з розвитком; Подальшого розвитку співробітництва щодо протидії спільним загрозам безпеки, включаючи боротьбу з тероризмом, незаконним експортом зброї; та нерозповсюдження зброї масового знищення; Розробки, схвалення та імплементації Україною Національної стратегії з питань навколишнього природного середовища на період до 2020 року та Національного плану дій з питань навколишнього природного середовища на 2009-2012 роки з метою забезпечення можливості вживати заходів для імплементації бюджетної підтримки; Подальшої розробки та імплементації українського законодавства, стратегій та планів у сфері навколишнього природного середовища, зокрема щодо оцінки впливу, стратегічної оцінки, доступу до інформації у сфері навколишнього природного середовища та участі громадськості; Розвитку національних імплементаційних інструментів відповідно до багатосторонніх угод у сфері навколишнього природного середовища, підписаних та ратифікованих Україною та Європейським Співтовариством; Забезпечення реалізації Бухарестської конвенції і протоколів до неї та спільній роботі зі Сторонами Конвенції для забезпечення приєднання Європейського Співтовариства до Конвенції; Вивчення можливостей участі України у вибірковій діяльності Європейського агентства з питань навколишнього природ-

Переговорний процес щодо створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС. Розділ про створення ЗВТ є невід'ємною складовою майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Офіційні переговори щодо створення ЗВТ розпочалися 18 лютого 2008 р. Передумовою цього було приєднання України до Світової організації торгівлі. Положення про ЗВТ визначатимуть правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також для регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС. На сьогодні можна констатувати, що положення про створення ЗВТ є найбільш складною частиною переговорного процесу з укладання майбутньої Угоди про асоціацію. Це пов'язано з тим, що всеохоплююча ЗВТ передбачатиме лібералізацію торгівлі не лише товарами (включаючи продукцію сільськогосподарського виробництва та іншу чутливу продукцію), але й лібералізацію торгівлі послугами, вільний рух капіталу, а також поступову конвергенцію з ЄС у регуляторних та інших сферах (стандарти, оцінка відповідності, санітарні та фітосанітарні правила, конкурентна політика, державні закупівлі тощо). При цьому наповнення майбутньої ЗВТ націлене на досягнення максимально глибокої економічної інтеграції, до якої будуть готові сторони і яка не матиме аналогів з попередньої практики Євросоюзу. Результатом створення ЗВТ має стати взаємовигідне відкриття відповідних ринків за умови відповідності національної продукції специфічним вимогам ЄС. На сьогодні відбулося 12 раундів переговорів щодо ЗВТ Україна – ЄС за такими напрямками співпраці: торгівля товарами; тарифна пропозиція; технічні бар'єри в торгівлі; інструменти торговельного захисту; санітарні та фітосанітарні заходи; сприяння торгівлі та співробітництво в митній сфері; правила походження товарів; торговельні відносини в енергетичній сфері; послуги, заснування компаній, інвестиції, рух капіталу та поточні платежі; права інтелектуальної власності, в т. ч. захист географічних зазначень; конкурентна політика (антимонопольні заходи та державна допомога); державні закупівлі; торгівля та сталий розвиток; транспарентність; врегулювання спорів (загальні та у сфері енергетики), інституційне забезпечення. За результатами переговорів сторони досягли прогресу в опрацюванні більшості розділів. Найбільш проблемними залишаються питання доступу до сільськогосподарського ринку ЄС, ринку послуг та питання свободи здійснення підприємницької діяльності. З метою прискорення переговорного процесу в міжраундовий період проводяться відеоконференції, під час яких здійснюється експертне обговорення окремих проектів розділів.

Протягом 2010 року проводиться громадський моніторинг та аналіз дій української влади на предмет виконання пріоритетів ПДА між

З нашої точки зору, укладачі Положень намагалися, виконуючи рішення грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, штучно посилити роль названих профспілкових структур. Водночас у рішеннях даного Пленуму йдеться про зростання ролі профспілок, а не про зростання кількості функціональних обов'язків. Тому, здавалося б, слід було очікувати якісних змін, але вони були підмінені кількісними параметрами, які лише створювали видимість зростання ролі комісій із соціального страхування зокрема і профспілок загалом. Якісних же змін не відбулося через незмінність принципів взаємовідносин правлячої партії і профспілок – партійне керівництво. В умовах його збереження, перебуваючи у ролі привідного паса, профспілки ніколи не змогли б виконувати принципово нову роль.

У той же час, порівнюючи Положення комісії профспілок із соціального страхування, ми спостерігаємо збільшення кількості контрольованих функцій на 28,5% у 1957 р., порівняно з 1951 р., а організаційно-виконавчих – на 23,8%. Іншими словами: є всі підстави стверджувати про їх кількісне зростання. Однак якісну сторону питання можна буде проаналізувати лише після дослідження конкретних документів профспілкових організацій, що є темою окремої статті.

Підсумовуючи результати порівняльного аналізу функціональних обов'язків комісій профспілок за Положеннями 1951 та 1957 рр., можна зробити наступні висновки:

по-перше, зміни, внесені до Положення 1957 р., були чітко виражені в дусі ухвали партійного Пленуму (грудень 1957 р.), який вимагав посилення захисних можливостей профспілок;

по-друге, зміну змісту функціональних обов'язків комісії можна розділити на формальний і реальний бік питання. Стосовно останнього, то тут ми утримуємося від будь-яких остаточних висновків до детального аналізу практичної роботи комісії. Однак текстовий аналіз Положень ВЦРПС 1951 та 1957 рр. дозволяє висунути попередню гіпотезу даного дослідження. Тут ми виходимо з того, що «відлига» була вдосконаленим, пристосованим до умов сучасного світу етапом тоталітаризму. Саме ця обставина підштовхує нас до думки, що крізь призму порівняльного аналізу функціональних обов'язків комісії профспілок із соціального страхування ми зможемо побачити тоталітарний характер «відлиги», а значить надумано-декларативний характер зростання ролі наймасовішої організації трудящих.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу положень о комиссиях профсоюзов по социальному страхованию. На основании сравнительного анализа делается попытка проследить расширение прав профсоюзов во время «оттепели». Автор приходит к выводу, что изменения, которые происходили в этой сфере, были осуществлены с целью последую-

щей маскировки сутності послевоенного тоталітаризма и не могли подняти на качественно новый уровень социальное страхование работников.

Ключевые слова: профсоюзы, «оттепель», социальное страхование, тоталитаризм.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the statutes of the trade unions' commission on social insurance (1951 – 1957). On the basis of comparisons is made an attempt to track expansion of the trade unions' rights during “the Thaw”. The author comes to the conclusion that the changes, which took place in this sphere, aimed at further masking of the post-war totalitarian nature and couldn't raise the social insurance of workers to a qualitatively new level.

Key words: trade union, “the Thaw”, social insurance, invalidity, totalitarianism.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Родионова Е. И. История социального страхования в СССР / Е.И. Родионова. – М., 1966. – 34 с.
2. Снигирева И.О., Явич Л.С. Государство и профсоюзы. – М.: Профиздат. –1967. – 261с.
3. Караваев В. В. Социальное страхование в СССР / В. В. Караваев. – М.: Юридическая литература, 1955. – 174 с.
4. Політична історія України ХХ століття: у 6т. / Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О.М. Майборода, О.І. Шаповал. О.В. Гарань та ін. – 696 с.
5. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / Н.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дорнін та ін. – К.: Вища школа: 2000. – С. 380.
6. Нариси історії професійних спілок України / Федерація професійних спілок України. Головний редактор О.М. Стоян, керівник авторського колективу О.П. Реєнт. – Київ, 2002. – 261 с.
7. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / М.П. Чернега – К., 1987. – С. 135.
8. Чернега П.М. Охорона праці та соціальне страхування трудівників Української РСР у роки Другої Світової війни (1939-1945) / М.П. Чернега // Історія України. –2009. – № 19. – С. 7-11.
9. Положение о советах и цеховых комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 8 февраля 1951г. // Краткий справочник по государственному социальному страхованию. – М.: Профиздат, 1957. – С. 9-12.

які паралельно із загальнодержавним процесом європейської інтеграції приєдналися й до процесу партійної євроінтеграції. Тактичну перемогу на вказаному етапі здобув Прогресивний альянс соціалістів та демократів, якому вдалося перекопати більшість європарламентарів не політизувати додатково в цілому прагматичний характер запланованого саміту. Резолюція ж Європейського парламенту щодо України, хоча й з багатьма критичними зауваженнями, була схвалена лише 25 листопада [3].

Ключовим питанням порядку денного відносин Україна – ЄС залишався переговорний процес стосовно укладання Угоди про асоціацію (УА) на заміну чинної Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом. Невід'ємною складовою майбутньої УА стануть положення про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ). Порівняно з УПС, Угода про асоціацію є якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. Угоди такого типу були укладені свого часу з країнами Центральної та Східної Європи і є важливим та логічним кроком на шляху до наступного етапу – укладання угод про вступ до ЄС. Завдяки цьому Україна наблизилася до балканських країн, які кілька років тому уклали з ЄС угоди про стабілізацію та асоціацію.

Україна та ЄС ведуть переговори про укладання УА починаючи з березня 2007 року. На цей час відбулося 16 раундів переговорів. За структурою майбутня УА складатиметься з шести розділів: «Преамбула, загальні цілі та принципи», «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, конвергенція у сфері зовнішньої і безпекової політики», «Юстиція, свобода та безпека», «Економічне та секторальне співробітництво, розвиток людського потенціалу», «Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі» та «Загальні, інституційні і прикінцеві положення». Підбиваючи підсумки 16 раундів переговорів, можна говорити про прогрес на шляху до укладання Угоди про асоціацію: погоджено назву майбутньої угоди – Угода про асоціацію, підтверджено налаштованість сторін закласти нову основу для подальшого розвитку відносин на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції, розпочато діалог з метою запровадження безвізового режиму короткострокових поїздок громадян України до держав-членів ЄС; підписана домовленість про відображення зазначеного питання в тексті Угоди, на експертному рівні погоджено тексти всіх розділів УА, за винятком розділу про ЗВТ і питань, що вимагатимуть окремих політичних домовленостей на високому рівні. Йдеться, насамперед, про такі з них: положення про європейську перспективу України, положення про запровадження безвізового режиму короткострокових поїздок громадян України до держав-членів ЄС та руху осіб загалом (насамперед, у контексті обговорення ЗВТ), терміни дії УА [4].

ЄС. Перший закордонний візит В.Янукович здійснив саме до Європейських комісій. Утім, при цьому Брюссель очікував на конкретні кроки з боку Києва, які б свідчили про готовність втілювати задекларовані системні перетворення.

Відносини України з ЄС спираються передусім на виконання Порядку денного асоціації (ПДА) Україна – ЄС. Для забезпечення процесу моніторингу та щорічного перегляду документа був створений механізм Спільного комітету старших посадових осіб. 26 січня 2010 р. в Києві проведено перше засідання Спільного комітету ПДА, на якому сторони розглянули перебіг виконання положень ПДА, затвердили пріоритети діяльності в рамках імплементації документа на 2010 рік та провідні принципи роботи Спільного комітету. Під час 14-го засідання Ради з питань співробітництва Україна – ЄС (м. Люксембург, 15 червня 2010 року) був схвалений Спільний звіт щодо прогресу в імплементації виконання ПДА.

У рамках політичного діалогу України з ЄС у 2010 році відбулось чотири зустрічі на найвищому рівні, а також два раунди переговорів, присвячених Угодам про асоціацію. Саміт у листопаді став першим для України після набуття чинності Лісабонського договору. Якщо під час попередніх самітів сторону ЄС очолював лідер панівної держави, яка мала значний вплив на порядок денний заходу, то нині ЄС був представлений виключно чиновниками євроінституцій: президентом Європейської ради Германом ван Ромпеєм, президентом Європейської комісії Жозе Мануелем Баррозу та профільними єврокомісарами. Обидва очільники ЄС були налаштовані на завершення переговорів і укладання Угоди про асоціацію протягом 2011 року. Втім, було б необґрунтованим вважати, що Євросоюз, ігноруючи українські реалії, прагне за будь-яку ціну закріпити їх на «прив'язку», щоб урівноважити тиск з боку Росії. Але можна припустити, що Брюсселю необхідні нові, більш дієві важелі впливу на українське керівництво, ніж ті, які пропонують теперішні формати. Якщо до цього додати задекларовану у Спільній заяві готовність ЄС надати Україні пакет допомоги у розмірі 610 млн. євро, то є підстави констатувати, що Євросоюз не відмовився у 2010 р. від втручання в українські справи, хоча політичний аспект залишався без суттєвих зрушень. Напередодні саміту в Європейському парламенті розгорнулося певне протистояння навколо прийняття резолюції щодо України. Одна його частина на чолі з фракцією Європейської народної партії наполягала на якнайшвидшому формуванні жорсткої й осудливої позиції щодо стану справ в Україні, інша, на чолі з фракцією Прогресивного альянсу соціалістів та демократів, виступала за перенесення розгляду цього питання, а також за помірковану оцінку діяльності нової української влади. Безумовно, це протистояння відбулося не без активної участі провідних українських політичних сил,

10. Постановление Пленума ЦК КПСС “О работе профессиональных союзов СССР”. 16-17 декабря 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1971. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 7: 1955-1959. – С. 308-309.
11. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 20 декабря 1957г. // Краткий справочник по государственному социальному страхованию. – М.: Профиздат, 1957. – С.423-425.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. – С. 1010.
13. Там само. – С. 444.
14. Положение о советах и цеховых комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 8 февраля 1951г. // Краткий справочник по государственному социальному страхованию. – М.: Профиздат, 1957. – С. 9-12.
15. Постановление Пленума ЦК КПСС “О работе профессиональных союзов СССР”. 16-17 декабря 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1971. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 7: 1955-1959. – С. 308.

ББК Т 63.3(2)614

Кондратюк Г.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПЛОК У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРИМСЬКІЙ АРСР (20-30-ті РОКИ ХХ ст.)

У статті проаналізовано роль Кримської Ради професійних спілок у політиці коренізації в автономії. Автор дослідив комплекс заходів профспілок із залученням до промисловості представників кримсько-татарського народу й національних меншин. Завдання галузевих профспілок полягало у формуванні кваліфікованих кадрів для промислових підприємств Кримської АРСР. Вищезгадані організації фінансували діяльність професійно-технічних курсів і системи додаткової робочої освіти КРПС здійснювала фінансування політехнізації шкіл. У статті висвітлено роль профспілок у кампанії ліквідації неписьменності.

Актуальність указаної теми дослідження зумовлена тим, що національна політика держави не є одномірним процесом. Національна політика включає вирішення питань розподілу власності між різними етнічними групами, адміністративно-територіальних аспектів, представництво в органах державної влади й управління.

Але одним із найважливіших напрямів етнополітики є діяльність в економічній галузі й сфері трудових відносин. Сучасні етноконфлікти мають комплексний характер, досить часто сторони, що беруть у них участь, вказують на те, що частка представників непрестонаціональних і низькооплачуваних професій значна, відсутній шар національних підприємців. Характер розподілу трудових ресурсів, брак регулятивних заходів з боку держави виступають як важливі конфліктогенні фактори.

У сучасній Європі відбувається пошук нової моделі побудови міжетнічних відносин. Колишній мультикультуралістський підхід показав неефективність і відсутність дієвих інструментів вирішення етнічних запитів. У країнах Європейського союзу немає цілісної концепції інтеграції емігрантів із Африки й Азії. Відсутність роботи, способів захисту трудових і громадянських прав стали важливими факторами виступів африканської молоді в передмістях французької столиці. У країнах Європейського союзу відбувається активний пошук нової моделі етнополітики. Вивчення зазначених процесів важливе для сучасної України, оскільки згідно з даними Всеукраїнського перепису 2001 року в країні проживають представники більш як 120 народів. Індекс полікультурності України становить понад 20% і є одним із найвищих у Європі. Збереження міжнаціонального миру виступає однією з найважливіших умов успішного соціально-економічного розвитку нашої країни.

Однак звернення до вітчизняного досвіду також необхідне, і можна говорити про радянську модель розв'язання міжнаціональних проблем. Одним із найважливіших періодів радянської етнополітики стала коренізація 1920-1930-х років. Тому не дивно, що із набуттям Україною державної незалежності увага дослідників до цього складного й суперечливого періоду дуже велика. Коренізація міжвоєнного періоду стала багатомірним процесом. Вона припускала здійснення нового адміністративного поділу за національним критерієм, квотування в органах влади й управління, стимулювання розвитку національної освіти, видання літератури національними мовами. У загальному контексті курсу коренізації відводилася важлива роль профспілковим організаціям. По-перше, профспілки мали бути інструментом практичної реалізації заходів коренізації. По-друге, профспілки були покликані створювати національний пролетаріат. Це було найважливіше завдання, тому що більшовицька ідеологія була призначена для промислових робітників, росіян та українців за етнічним походженням. Але селянство було представлене різними етнічними групами, яких більшовицька ідеологія не приваблювала. Отже, профспілкам у політиці коренізації відводилася найважливіша роль.

Мета цієї роботи – проаналізувати роль профспілок у здійсненні національної політики в Кримській АРСР у міжвоєнний період. За-

пи, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Міжпарламентської асамблеї СНД щодо негайного припинення бомбардувань у Югославії від 21.05.1999. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

24. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua&sub=history>

ББК 66.2 (4 Укр)

Тодоров І.Я.,
Хоменко А.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ЇЇ СУЧАСНОГО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ

Стаття містить огляд процесу європейської інтеграції України в період президентського правління В. Януковича. Зокрема, розглянуті впливи внутрішніх чинників на відносини з ЄС, окреслені основні напрями сучасної вітчизняної євроінтеграційної політики (переговори щодо Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі, Східне партнерство, виконання Порядку денного асоціації, лібералізація візового режиму тощо), доведено пріоритетність європейського вектора зовнішньої політики.

Євроінтеграційний вектор залишається, принаймні вербально, провідним у зовнішній політиці України. Від декларування намірів Україна та ЄС перейшли до конкретних кроків у напрямку їхньої реалізації, де інтереси сторін виявляються не завжди ідентичними. Сучасна українська євроінтеграційна політика привертає увагу дослідників. Проте поточний аналіз подій останніх років майже відсутній [1].

Метою запропонованої статті є огляд європейської інтеграції України в період президентського правління В.Януковича. Реалізації зазначеної мети сприяло виконання таких завдань:

- розгляд впливу внутрішніх чинників на європейську інтеграцію України;
- окреслення основних напрямів сучасної вітчизняної євроінтеграційної політики;
- доведення доцільності збереження пріоритетності європейського вектора зовнішньої політики.

Основою дослідження слугували офіційні документи [2].

Європейський Союз визнав результати президентських виборів в Україні у січні-лютому 2010 року, висловивши сподівання на те, що нова влада продовжить курс на європейську інтеграцію. Показово, що Високий представник Європейського Союзу з питань зовнішньої політики баронеса К.Ештон прибула на інавгурацію Президента В.Януковича, відклавши нараду з міністрами оборони країни

7. Там само.
8. Поляков Л., Пашков М. Украина-Европа: поиск общего ответа на новые угрозы / Л. Поляков, М. Пашков. // Зеркало недели. – 2001. – № 38. – 29 сентября – 5 октября.
9. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98>
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Фонд 5233. Адміністрація президента України. Справи постійного зберігання за 1991-1994 рр. Опис 1, од.зб. 279, арк. 54.
11. Озадовський А. Балканський вузол – вулкан світового значення / А. Озадовський. // Політика і час. – 1994. – № 9. – с.7-14.
12. Собко В. Сприяючи мирному врегулюванню / В. Собко. // Політика і час. – 1996. – № 1. – с.38-41.
13. «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії». Постанова Верховної Ради України від 3 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 28.
14. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України <http://www.mfa.gov.ua>
15. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: Монографія / Ігор Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.
16. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. – Оп.4, од.зб. 7881, арк.36.
17. Там само. – Од.зб. 9349, арк.7.
18. Заява Верховної Ради № 2а/99 від 19.02. 1999. – Відомості Верховної Ради. – 1999. – 20 лютого.
19. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. – Оп.4, од.зб.9818, арк.7.
20. Вулевич М. Р. Республіка Словенія: Державно-правова історія становлення незалежної слов'яно-балканської держави / М. Р. Вулевич // Держава і право. – 2004. – № 24. – с. 89 – 94.
21. План Президента України, касаючийся урегулювання кризиса в Югославіи. – Режим доступу: <http://www.un.org/peace/Kosovo/s99-433.pdf>
22. Постанова Верховної Ради України № 627-XIV від 07.05.1999 Про надання гуманітарної допомоги населенню Союзної Республіки Югославії, що постраждало від ракетно-бомбових нападів з боку НАТО // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22 – 23. – Ст. 206.
23. Звернення Верховної Ради України до парламентарів країн світу, Міжпарламентського Союзу, Парламентської асамблеї Ради Євро-

вдання – дослідити специфіку профспілок у Кримській автономії, формування пролетаріату із числа кримських татар, участь у ліквідації неписьменності серед національних меншин, фінансування загального навчання й розвитку системи професійно-технічної освіти.

У розвитку історіографії профспілкової роботи та її взаємозв'язку з політикою коренізації можна виділити кілька етапів. Вивчення й аналіз національної проблематики, ролі профспілок як масової організації було розпочато ще в момент її проведення в 1920-1930-х роках. Зокрема, це роботи М.Я. Лазерсона, Є.Д. Кантора, В. Глебова [1]. Цінність цих робіт у тому, що їхні автори користувалися поточними матеріалами, які не завжди збереглися в архівах. Роботи 1950-60-х років вирізняються бідністю фактичної бази, підпорядкованістю ідеологічним канонам, у які дослідники зобов'язані були вмщати свої напрацювання [2]. Дослідження 1970-1980-х років характеризуються вже більшим використанням архівних матеріалів, але загальні ідеологічні концепції взаємопов'язані з попереднім етапом. Зокрема, такі роботи О.М. Шпортенко й А.В. Лихолат, де діяльність профспілок вивчена в загальному контексті радянізації [3]. Якісно новим етапом в історичних дослідженнях стала межа 1980-1990-х років. Широкий доступ до архівів, відсутність ідеологічних догм, знайомство із західною історіографією наперед визначили абсолютно нову якість історичних досліджень. Це роботи М.А. Журби, де діяльність профспілок досліджена в контексті роботи громадських організацій [4].

Радянська влада в Криму була встановлена пізніше, ніж у Наддніпрянській Україні, у листопаді 1920 року. Нова радянська влада наштовхнулася на необхідність розв'язання цілого комплексу проблем. Однією з найважливіших була національна проблематика. Крим відрізнявся національним різноманіттям. Згідно з даними проведеного в Криму у квітні 1921 року попереднього перепису населення на півострові проживали 720 373 особи, з яких 327 086 городян, а в сільській місцевості – 393 287. За національним критерієм у Криму в 1921 році проживали: 371 017 росіян, 186 715 кримських татар, 49 404 євреїв, 42 350 німців, 23 868 греків, 12 051 вірменів, 10 572 болгар, 5 734 поляків, 5 564 караїмів, 3 076 циган, 2 371 естонців, 1 413 чехів, 1 002 латишів й 4 200 представників інших національностей [5, с. 10-11]. Нові органи влади буквально відразу ж зв'язалися за організацію профспілкової діяльності на нових засадах. 22 вересня 1921 року відбулося спільне засідання Кримської профспілкової ради з культвідділом і представниками від секцій національних меншин Обласного комітету РКП(б). Було обговорено питання про організацію при Кримській Раді професійних спілок (КРПС) спеціальної секції з питань роботи з національними менши-

нами. У протоколі постанови засідання вказувалося: «Організувати при Культвідділі КРПС Секцію з роботи серед національних меншин із представників таких Секцій: Татарської, Вірменської, Німецької, для постійної роботи виділити одного товариша. Запропонувати вищезгаданим Секціям до 25 вересня виділити своїх постійних представників» [6, арк. 573]. Важливість завдання для більшовиків була в тому, що серед національних меншин Криму практично не було промислового пролетаріату. Це були або здебільшого селяни, або так звані кустарі. Кустарні промисли були поширені серед греків, вірменів і караїмів. Перед Кримською Радою професійних спілок було поставлене завдання залучення кустарів до роботи галузевих профспілкових організацій.

3 11 по 17 березня 1921 року в Сімферополі відбувся VI Всекримський з'їзд професійних спілок. У роботі з'їзду взяли участь 372 делегати, з яких більшовиків – 141 особа, або 35%. Цей з'їзд мав якісно новий характер. У процесі підготовчої роботи до його проведення було замінено керівництво галузевих профспілок на людей лояльних до нової більшовицької влади. Насамперед усунули колишніх меншовиків, особливо впливових у колишніх фабрично-заводських комітетах. Було проведено 7 повітових міжспілкових конференцій, 24 конференції кримських виробничих об'єднань, 50 загальних зборів виробничих об'єднань, 142 загальні збори на окремих підприємствах. Необхідно зазначити, що керівництво Кримської Ради професійних спілок прагнуло, щоб на VI з'їзді були представлені різні етнічні групи. Серед делегатів з'їзду було 296 росіян, 61 єврей, 9 кримських татар, 11 поляків, 7 вірменів, по 5 німців і греків і по одному представникові від естонців, болгар, латишів і литовців [7, с. 64-65].

Необхідно зазначити, що, крім Кримської Ради професійних спілок, у Криму діяли Кримські відділи виробничих Всеросійських спілок, що об'єднували 91 повітове відділення. Однією з найчисленніших була «Всеробітосвіт» – Всеросійська профспілка працівників освіти. Цей профспілковий орган, що об'єднував насамперед учителів, взаємодіяв з Народним комісаріатом освіти Кримської АРСР. Так, у звіті Наркомосу Криму зазначалося: «По лінії професійної ставилися доповіді з питань народної освіти як на пленумах, так і в засіданнях Кримської Ради професійних спілок. Але особливо тісний зв'язок у цій галузі із спілкою «Всеробітосвіт»; крім представництва в Колегії Наркомосу і його головок, представники спілки входять в Академічну й Бюджетну Наряду, а також в усі постійні та періодичні комісії й наради» [8, с. 138].

Важлива особливість полягає в тому, що на початку 1920-х років профспілки були насамперед зорієнтовані на вирішення економічних питань в умовах розрухи й голоду. У результаті комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників в 1921-1922 роках у Криму

SUMMARY

In the article the author defines main directions of Ukrainian participation in resolution of European problems, namely, the Balkan question at the end of the last century. The problem choice is caused by historical ties with Eastern Slavs and complication of the Balkan problem for Europe in whole, which has become a kind of a litmus of the European states' ability to make general decisions. The author analyses the actions of Ukraine both at diplomatic level and participation of its military men in the peace-making operations on the Balkans.

Key words: the Balkan crisis, European Community, diplomacy, peace-making operations, Ukraine and European Union.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
2. Основні напрями зовнішньої політики України. Схвалені Постановою Верховної Ради України 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37. – Ст. 939.
3. Див.: Буряк П.Ю. Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності: навчальний посібник / П.Ю.Буряк, О.Г.Гупало. – К.: Хай-Тек Прес, 2007. – 336 с.; Воронкова В.Г. Політика європейської інтеграції: навчальний посібник / В.Г.Воронкова. – К.: Професіонал, 2007. – 509 с.; Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції / П.О.Демчук. – К.: ППП, 2004. – 264 с.; Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В.В.Копійка. – К.: Юрид. Думка, 2005. – 448 с.; Малик Я.Й. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади: навч. посібник / Я.Й.Малик, М.З.МАльський. – Львів: ЛНУ, 2001. – 402 с.; Філіпенко А.С. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності: Монографія / Філіпенко А.С., Будкін В.С., Дудченко М.А. – К.: Знання України, 2004. – 304 с. та ін.
4. Див.: Арт'юмов І.В. Український вимір європейської і євроатлантичної інтеграції: навч. посібник: У 2-х кн.. / І.В.Арт'юмов. – Ужгород: Ліра, 2008. – Кн.1. – 472 с.; Вакулич В. Відносини «США – ЄС» і перспективи поширення інтеграційного процесу в Європі / В.Вакулич. – Кіровоград, 2000. – 52 с.; Розпутенко О.В. Європейська інтеграція та Україна / О. Розпутенко, Б. Лессер. – К.: «К.І.С.», 2002. – 72 с. та ін.
5. Тарасюк Б. Україна – ЄС: пріоритети, проблеми, перспективи / Борис Тарасюк. // Ми європейці. – Донецьк: Дон. Молодіжний дебатний центр, 2004. – с. 57-62.
6. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/publication/content/30944/racukr.pdf>

ламентарі винесли наступні пропозиції: по-перше, терміново використати всі засоби політичного впливу на Північноатлантичний альянс з метою якнайшвидшого припинення ракетно-бомбових ударів по території Союзної Республіки Югославії; по-друге, вжити рішучі заходи для подолання агресії НАТО через надання економічної, технічної та гуманітарної допомоги СРЮ; по-третє, повернути процес розв'язання етнічних проблем у Косово у мирне, політичне русло [23].

З підписанням 9 червня 1999 р. представниками армії Югославії та НАТО угоди агресія була завершена, а наступного дня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1244, за якою міжнародні збройні сили (КФОР) направлялися до Косово з метою встановити мир в країні. Україна не залишилася осторонь і надала свій контингент для участі у миротворчих операціях. Указом президента України №852/99 від 14 липня 1999 р. був сформований миротворчий батальйон у складі 180 осіб (серед них офіцерів – 44, прапорщиків – 15, солдатів і сержантів – 120, цивільних – 1) [24]. Основними завданнями українського миротворчого контингенту було патрулювання, несення служби на блокпостах і спостережних постах, супроводження конвоїв та місцевого населення, охорона шкіл та церков.

Таким чином, зважаючи на відповідальність України у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, враховуючи зобов'язання як держави-члена ООН та ОБСЄ, поглиблюючи співробітництво у сфері безпеки з ЄС та НАТО, участь нашої держави у міжнародній миротворчій діяльності справедливо розглядати як важливу складову її зовнішньої політики.

Аналізуючи участь України у подіях на Балканах, необхідно зауважити про її цілеспрямованість і зваженість у позиції, заявах і прийнятті рішень. Віддаючи належне чималим зусиллям міжнародної спільноти в урегулюванні конфлікту в Косово та відзначаючи особливу роль країн-учасниць Контактної групи, слід визнати і значний внесок України.

РЕЗЮМЕ

В статье определены основные направления участия Украины в решении европейских проблем, в частности, Балканского вопроса по состоянию на конец прошлого столетия. Выбор темы обусловлен, во-первых, историческими связями с южными славянами, а во-вторых, сложностью балканской проблемы для Европы в целом, которая стала своеобразным лакмусом способности европейских стран к принятию совместных и ответственных решений. Проанализированы действия Украины, как на дипломатическом уровне, так и участие военных в миротворческих акциях на Балканах.

Ключевые слова: Балканский кризис, европейское сообщество, дипломатия, миротворческие акции, Украина и Евросоюз.

вибухнув найсильніший голод. Його головна причина – політика продрозкладки. Від голоду на півострові загинуло 100 тисяч людей. Кримська рада професійних спілок організувала кампанію «Тижня допомоги голодуючим». За її підсумками при галузевих профспілках були створені «Комісії Помгола». Профспілки для своїх членів видавали хлібні картки, що в умовах надзвичайно жорстокого голоду було порятунком. Основні наслідки голоду було подолано з урожаєм 1923 року.

З 1923 року КРПС почала активну діяльність у сфері заходів нової економічної політики. У роботі Кримської Ради професійних спілок пріоритет почав належати економічному відділу й відділу нормування праці. Тарифікація в дрібних приватних підприємствах була вельми різноманітною, й КРПС намагалася відстояти інтереси своїх членів, демонструючи стурбованість про різні етнічні групи. Національний аспект у роботі КРПС зайняв одне із пріоритетних місць після XII з'їзду РКП(б), що відбувся у квітні 1923 року, він проголосив політику коренізації. У березні 1924 року в Сімферополі відбувся IX Всекримський з'їзд професійних спілок, який акцентував увагу на національному аспекті в роботі КРПС і Кримських відділів загальноросійських профспілок. У резолюції з'їзду зазначалося: «Всі профорганізації мають усвідомити, що робота серед татар у кримських умовах є не примусовою, кимсь нав'язаною роботою, а це основний засіб для тісного згуртування всієї маси трудящих, об'єднаних профспілками, і підрівнювання рядів організованого пролетаріату в розумінні піднесення культурного рівня його відсталі частини. Найсерйозніша увага спілок має бути звернена на повне залучення до лав спілок татар, які залишаються поза спілками, працюючи за наймом» [9, с. 79].

Одним із найважливіших напрямів роботи Кримської Ради професійних спілок стала просвітницька робота серед національних меншин півострова. Профспілки мали не тільки усунути елементарну неграмотність своїх членів, але й підвищувати їхній загальнотехнічний і професійний рівень. Для досягнення цієї мети, насамперед, використовувалася система курсової підготовки. У рамках Кримського обкому РКП(б) в 1924 році було створено спеціальну комісію для здійснення національної політики. У проекті плану роботи кримської парторганізації щодо національного питання ставилося завдання: Через нечисленність досвідчених працівників-татар, необхідно створити курси при Наркомосі для підготовки радянських, кооперативних і профспілкових працівників» [10, с. 8]. Необхідно зазначити, що Кримська Рада професійних спілок організувала спектр різноманітних курсів, оскільки коренізація припускала залучення до промисловості представників національних меншин. У своєму звіті КРПС перераховує такі курси: «сільськогосподарської гідро-

техніки, електромеханічні, судноводіїв. .. будівельних десятників, бухгалтерії, справочинства, рахівництва, машинопису, стенографії». Активну участь взяла КРПС у створенні в Сімферополі робітничого факультету. У цьому ж документі зазначено: Завдяки напруженій діяльності Культвідділу, у Сімферополі з 2 лютого 1921 року відкритий і діє Робітничий факультет, який культвідділ Кримпрофсради з повним правом може назвати своїм дітищем» [11, с. 59]. Основний контингент на робітничому факультеті становили представники національних меншин та кримські татари. Робітфак офіційно вважався національним.

Але найбільш активну роботу Кримська Рада професійних спілок здійснювала з комплектування професійно-технічних навчальних закладів. Молодь мала формувати національний пролетаріат і виступати соціальною опорою радянської влади. Для різних етнічних груп КРПС виділяла квоти у певних навчальних закладах і добирала абітурієнтів відповідного соціального походження. У спільному звіті Кримської Ради професійних спілок і Народного комісаріату праці Кримської АРСР за 1923 рік зазначалося: «Проведена вся робота щодо комплектування профтехнічних навчальних закладів шляхом відряджання вступників спілками безпосередньо у приймальні комісії профшкіл, у які введено представників відповідних виробництв спілок. Школи фабрично-заводського учнівства укомплектовані, головним чином, підлітками з відповідних виробництв». «Розверстано за спілками 20 безоплатних місць у театральний технікум, більша частина яких заповнена членами драмгуртків робітничих клубів» [12, с. 66]. У тому ж звіті окремо характеризується робота серед кримських татар: «Основну частину роботи серед татар кримських профорганізацій становить культосвітня робота, що зводиться поки, головним чином, до профпропаганди, як засобу прилучення татарських трудящих мас до згуртованої сім'ї пролетаріату. ..Прямим наслідком цієї роботи також стали прагнення до навчання й організації шкіл ліквідації неписьменності татарською мовою; таких організовано у Сімферополі – 3 та Євпаторії – 2» [13, с. 68].

Одне з важливих завдань профспілок у галузі національної політики полягало в залученні до своїх лав якомога більшої кількості кримських татар і представників національних меншин. Це давало змогу здійснювати ідеологічний вплив і формувати ряди національного пролетаріату, сприйнятливого до більшовицької ідеології. На 1 серпня 1923 року до профспілок Кримської АРСР входило 2 159 кримських татар, а до 1 травня 1924 року – 2 380 осіб. На початок 1925 року цей показник зріс до 2 810 кримських татар-членів профспілок. Зростання кількості за два роки становило 30,15% [14, с. 46] і відбувалося насамперед за рахунок процесу коренізації радянського апарату та збільшення кількості профспілки «Радслуж». Але

гуманітарної місії; Союзна Республіка Югославія повинна припинити бойові дії на території Косово і вивести свої збройні сили, Північноатлантичний альянс припиняє повітряні удари; в свою чергу, представники косовських албанців одночасно з виводом югославських збройних сил, об'являють мораторій на всі бойові дії;

– на другому етапі сили ООН з підтримки миру мають бути розгорнуті в Косово; Уряд Союзної Республіки Югославії спільно з ООН розробляє умови повернення біженців, з метою впорядкованого повернення і розселення біженців в Косово може бути впроваджена спеціальна гуманітарна місія ОБСЄ у складі цивільних поліцейських та сил «соціального забезпечення» біженців;

– третій, завершальний етап мав би започаткувати роботу мирної конференції за участю конфліктуючих сторін, держав-посередниць, зокрема України, НАТО, країн-учасниць Контактної групи і сусідніх країн з Союзною Республікою Югославією, з метою розроблення тимчасових домовленостей відносно урегулювання косовської кризи та підготовки угоди про остаточне вирішення конфлікту [21].

Однак, запропонований план не знайшов гідної підтримки ані з боку президента Союзної Республіки Югославії С. Мілошевича, ані країн-учасниць Контактної групи. Сербська сторона не погодилася з положеннями про виведення своїх військ з території Косово, крім того не досить чіткими для неї виявилися пункти щодо роззброєння бойовиків Визвольної Армії Косово. Югославська сторона високо оцінила у плані те, що до складу миротворчих сил не повинні входити країни, які прийняли рішення про проведення військової операції проти СРЮ і стали учасниками її проведення. Проте держави Західної Європи відхилили план України саме через те, що в ньому передбачалося формування миротворчих сил від позаблокових країн.

Похвальним кроком українських урядовців стало рішення про надання гуманітарної допомоги (медикаментів та продовольчих товарів) населенню Союзної Республіки Югославії, що постраждало від ракетно-бомбових ударів з боку НАТО. Відповідною постановою Верховна Рада України ухвалила перерахувати гроші з одностороннього заробітку народних депутатів України для надання допомоги постраждалому населенню Югославії [22].

У травні 1999 р., висловлюючи глибоку тривогу з приводу того, що агресія НАТО проти Союзної Республіки Югославії не тільки не сприяла розв'язанню конфлікту в Косово, а навпаки призвела до поглиблення і розповсюдження на сусідні країни, перетворивши цей конфлікт у загальноюгославську і балканську трагедію, Верховна Рада України звернулася до парламентарів країн світу, Міжпарламентського союзу, Парламентської асамблеї ОБСЄ щодо негайного припинення бомбардувань території Югославії. Закликаючи відновити переговорний процес як єдиний засіб вирішення цієї проблеми, українські пар-

гіону – автономному краї Косово, який перебував у складі Союзної Республіки Югославії (СРЮ). Конфлікт між косовськими албанцями та сербами приголомшив світову спільноту. Україна, маючи вже досвід розв'язання складних ситуацій на Балканах, разом зі світовим співтовариством активних включилася у розробку шляхів вирішення конфлікту між косовськими албанцями і сербами. На думку багатьох оглядачів, події, що відбувалися в Косово, нагадували сценарій, за яким розпочиналася боснійська криза [17].

Україна послідовно виступала за врегулювання проблеми Косово мирними і політичними засобами шляхом переговорів, двосторонніх діалогів між представниками конфліктуючих сторін, про що свідчила заява Верховної Ради України від 19 лютого 1999 р. Українські парламентарі звернулися до Ради безпеки ООН, парламентів і урядів усього світу зробити все можливе, аби не допустити збройного конфлікту, який може перерости у світову війну [18]. Українські дипломати активно включилися у переговорний процес під егідою провідних міжнародних організацій. Наприкінці березня 1999 р. голова зовнішньополітичного відомства Б. Тарасюк провів низку зустрічей із послами і представниками посольств країн-учасниць Контактної групи з питань врегулювання конфлікту в Косово. Міністр закордонних справ підтримував телефонний зв'язок з міністром закордонних справ Союзної Республіки Югославії Ж. Йовановичем.

Світове співтовариство позитивно сприйняло прагнення України брати активну участь у посередницьких місіях, про що свідчили висловлювання міністрів закордонних справ Німеччини Й. Фішера, Франції – Ю. Ведріна, Великобританії – Р. Кука під час візитів української делегації на чолі з Б. Тарасюком [19].

З початком військової операції під керівництвом НАТО проти Союзної Республіки Югославії 24 березня 1999 р., українські засоби масової інформації почала проводити аналогію з приводу сепаратизму між косовськими албанцями та кримськими татарами в Україні [20, с.56]. Це спонукало українських дипломатів більш зважено та об'єктивно підходити до пошуку компромісного виходу з косовської кризи. Миротворчу ініціативу виявив і глава української держави.

Президент України Л. Кучма розробив і запропонував власний план дій з врегулювання югославської кризи, з яким міністр закордонних справ Б. Тарасюк і міністр оборони О. Кузьмук відвідали сербського лідера С. Мілошевича. Окрім югославської влади, з планом були ознайомлені Генеральний секретар ООН, керівництво ЄС та ОБСЄ. План передбачав три етапи подолання косовської кризи:

– перший етап мав бути започаткованим спеціальним засіданням Ради Безпеки ООН на рівні міністрів для прийняття резолюції, в якій були б визначені основні принципи врегулювання кризи в Югославії, мандат місії спостерігачів ООН і заклик ОБСЄ щодо розгортання

найбільший приріст спостерігався у профспілці працівників освіти «Всеробітосвіт», коренізація в системі освіти була найбільш очевидною. Кримські татари у цій профспілці становили більше дванадцяти відсотків.

1929 рік став своєрідним рубежем у діяльності профспілок Криму. Національна політика характеризується новими пріоритетами, коренізація набуває планового характеру. Якщо в УРСР національна політика дістала назву українізації, то в Кримській АРСР – татаризації. Створюються спеціальні органи щодо планомирного здійснення політики коренізації. У вересні 1929 року при Президії ЦВК Кримської АРСР було створено Комісію з питань коренізації (татаризації) державного, кооперативного і профспілкового апарату та громадських організацій Криму. До складу цієї Комісії входили представники Кримської Ради професійних спілок. Сталінський «рік великого перелому» означав і початок репресій проти національної й технічної інтелігенції – так званих «буржуазних спеців». Радянська влада прагнула замінити їх на «висуванців». Кампанія висуванства означала, що профспілкові організації мали підібрати нові кадри за критеріями соціального походження й національності. При цьому професійні якості мали набуватися висуванцями в процесі практичної роботи й курсових заходів. У резолюції на доповідь «Оргробота профспілок» на XIII Всекримському з'їзді профспілок зазначалося: «З'їзд визнає, що робота й увага профспілок до справи висування з робітників і господарників, адміністраторів явно недостатня. Профспілки, будучи «резервуаром» державної влади, мали долучати широкі верстви робітників до свідомої участі в господарсько-культурному будівництві, виховувати й навчати їх керування виробництвом, висуваючи нових пролетарів-господарників й адміністраторів» [15, с. 29]. У резолюції окремо акцентувалася увага на роботі профспілок серед кримських татар і національних меншин: «З'їзд пропонує неослабно продовжувати роботу щодо виховання татарського й нацменівського профактиву, щодо висування робітників татар і нацменів на відповідальну радянську, господарську роботу» [16, с. 33]. Висуванська кампанія мала специфічну мету. Висуванці всім були зобов'язані партії, яка змінила їхній соціальний статус. Явним втіленням цієї партії був її вождь Й. Сталін. Цими заходами сталінське політичне керівництво формувало для себе номенклатурну базу. Паралельно із процесом висуванства відбувалася кампанія усунення колишніх партійно-номенклатурних працівників. Під різними приводами ухилів й опортунізму ці люди піддавалися репресіям. Широка хвиля чисток пройшла в 1930 році у Кримській Раді професійних спілок. У доповіді на XIV Всекримському з'їзді профспілок зазначалося: «Обласному комітетові партії довелося вести завзяту боротьбу зі спадщиною опортуністичного керівництва ВЦРПС, що міцно вкоренилось у

практиці роботи профспілок Криму. У цей період двічі було змінено керівництво КРПС... Січневий пленум ОК й ОКК ВКП(б) 1931 року, визнавши роботу профорганів того періоду такою, що не забезпечує проведення генеральної лінії партії... поставив перед ним завдання чистки профапарату... нове керівництво КРПС зломало старий, за-смічений опортуністичними й бюрократичними елементами проф-апарат, коренізував і зміцнив його за рахунок ударників-робітників з виробництва» [17, с. 5]. Такі чистки в Кримській Раді профспілок будуть ще не раз. Під час терору 1937 року вся група висуваних 1930-1931 років буде репресована за звинуваченням в «буржуазному націоналізмі».

Рубіж 1930-х років привів не тільки до кардинальної зміни керівництва профспілковими організаціями Кримської АРСР, але й в умовах індустріалізації поставив перед профспілковими структурами нові завдання. Підготовка робітничих кадрів стала найважливішим завданням КРПС. Флагманами важкої індустрії в Кримській АРСР були Керченський гірничо-металургійний комбінат і Севастопольський морський завод. Завдання профспілок полягало в залученні все нових і нових тисяч робітників та їхній професійній підготовці. Це було складно з огляду на селянське походження нових робітників. Робота мала характер найважливішого політичного завдання. Національний пролетаріат у Криму був ще не дуже численним.

23-27 травня 1930 року в Сімферополі відбувся III пленум Кримської Ради професійних спілок. У резолюції на звітну доповідь було відзначено необхідність активної роботи з підготовки кваліфікованої робочої сили для індустріалізації. Зокрема, зазначалося, що «пленум категорично пропонує всім профорганізаціям приділити найпильнішу увагу врахуванню потреб і підготовці кваліфікованої робочої сили та фахівців, разом з Наркомом праці і відповідними госпорганами вжити заходів для створення єдиного центра з підготовки кадрів» [18, с. 21].

Профспілкові органи Кримської АРСР не тільки з'ясували потребу у кваліфікованих кадрах, реалізували заповнення квот для кримських татар і національних меншин, але й брали активну участь у фінансуванні цих заходів. У всіх кримських профспілках існували так звані культфонди. Це були гроші, які перераховувались підприємствами. Керівництво виробництв ставилося до цих перерахунів без ентузіазму, тому що втрачалися необхідні оборотні кошти. Так, у 1932 році профспілки Криму асигнували 2 675 тисяч рублів на освітню сферу. Ця сума становила 43,8% від загального бюджету Кримської Ради професійних спілок [19, с. 36]. Кошти використовувалися на навчання нових робітників у системі професійно-технічної освіти й виконання квотних цифр. XIV Всекримський з'їзд профспілок, що відбувся в Сімферополі в березні 1932 року, встановив квоти щодо

зидентів Сербії, Боснії і Герцеговини та Хорватії, які були передані під час візиту української делегації на чолі із заступником Міністра закордонних справ В. Хандогієм влітку 1995 р.

У результаті зустрічей в Женеві та Нью-Йорку восени 1995 р. було досягнуто домовленості між міністрами закордонних справ Союзної Республіки Югославія, Боснії і Герцеговини та Хорватії щодо конституційного устрою повоєнної Боснії Герцеговини як єдиної країни з мусульmano-хорватською федерацією і сербською республікою. У зв'язку із підписанням 21 листопада 1995 р. в Дейтоні лідерами сторін Загальної рамкової угоди щодо Боснії і Герцеговини, наступного дня Україна в заяві свого президента висловила готовність до безпосередньої участі у процесі практичної реалізації мирної угоди, а також відродженні та відбудові країн колишньої Югославії [16].

Кінець 1995 р. став вирішальним не лише для республік колишньої Югославії, події грудня були насиченими для українських дипломатів. Уже на початку грудня наша країна стала учасницею зустрічі лідерів світового співтовариства для встановлення миру на Балканах в Лондоні. Під час конференції голова української делегації – Міністр закордонних справ України Г. Удовенко – заявив про готовність нашої держави взяти безпосередню участь в операції багатонаціональних сил з виконання угоди в Боснії і Герцеговині, а на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 1073 від 29 грудня 1995 р. «Про участь Українського контингенту в операції багатонаціональних Сил з виконання угоди на території Боснії і Герцеговини» 240-й окремий спеціальний батальйон у складі 400 осіб був направлений до Боснії і Герцеговини в якості Сил Виконання Угоди (IFOR) і Сил Стабілізації (SFOR) для виконання миротворчих завдань.

Зацікавленість України щодо участі в цій операції створила передумови для більш активного залучення нашої держави до загальнополітичного процесу мирного врегулювання. Таким чином, українські дипломати були запрошені на урочисту церемонію підписання Мирної угоди 14 грудня 1995 р. в Парижі, 18 грудня Україна була присутньою в Бонні на Міжнародній конференції з питань регіональної стабілізації та обмеження озброєнь, а 20-21 грудня – на запрошення Європейської Комісії та Світового банку відвідала міжнародну конференцію з питань мирної відбудови в колишній Югославії. У свою чергу, сам факт запрошення України до зустрічей вищого рівня стало свідченням визнання міжнародною спільнотою належної ролі нашої країни на світовій арені, а також поступовим утвердженням її ролі впливового чинника загальноєвропейського процесу безпеки.

15 квітня 1994 р. Україна і Союзна Республіка Югославія обмінялися нотами про встановлення дипломатичних відносин. Міждержавна двостороння співпраця почала розвиватися за висхідною лінією. В 1998 р. погіршилася ситуація на півдні Балканського ре-

цеговини та Хорватії, з метою сприяти припиненню бойових дій і нормалізації ситуації в регіоні, забезпечити супроводження конвоїв з вантажем гуманітарної допомоги місцевому населенню, патрулювання в зонах відповідальності [14]. Також в Боснії і Герцеговині знаходилися українська група штабних офіцерів (понад 60 осіб), підрозділ військової поліції (близько 20 осіб) і військові спостерігачі. Як зауважив А. Озодовський, «чітке та об'єктивне виконання українськими військовослужбовцями своїх обов'язків є важливим свідченням спроможності України брати активну і конструктивну участь у діяльності ООН» [11, с. 11].

Окрім військового внеску, Україна виступала за підтримку економічних санкцій проти Союзу Республік Югославії (Сербія і Чорногорія). 21 грудня 1992 р. Кабінет Міністрів прийняв Постанову, в якій звернувся до міністерств і відомств, Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської, міських державних адміністрацій, підприємств, об'єднань, організацій і установ, які здійснюють транзитні перевезення через територію Союзу Республік Югославії сирої нафти, нафтопродуктів і т.д., і постановив забезпечити з їхнього боку виконання відповідних вимог резолюції Ради Безпеки ООН № 787 від 16 листопада 1992 р. Безумовно, така поведінка сприяла зміцненню міжнародного авторитету України в світі.

Упродовж боснійської кризи Україна здебільшого опікувалася проблемами, пов'язаними із утриманням українських батальйонів та забезпеченням їхньої безпеки. А на думку вітчизняного дослідника І. Тодорова, «протягом десятиліття існування незалежних південнослов'янських держав і України було позначено, головним чином, участю українських миротворців у розв'язанні балканської кризи» [15, 77].

Коли в 1995 р. світова спільнота спрямувала свої зусилля для вирішення ситуації в Боснії і Герцеговині, Міністерство закордонних справ України звернулося до Генерального секретаря ООН Б. Бутроса-Галі та зовнішньополітичних відомств країн-членів Контактної групи із заявою про готовність України надати свої посередницькі послуги конфліктуючим сторонам та більш активно залучитися до загального процесу політичного врегулювання. 21 липня 1995 р. Україна була запрошена до Лондона на міжнародну зустріч з питань Боснії і Герцеговини. Міністр закордонних справ України Г. Удовенко висунув пропозиції, які знайшли підтримку з боку учасників форуму, а саме – вперше пролунала заява України про готовність надати місце для зустрічі і переговорів сторін з відкритим складом учасників [12, с. 39]. Трохи пізніше, вже в серпні того року, з огляду на фактор «нейтральної території» український президент Л. Кучма запропонував провести в Києві спільну зустріч лідерів конфліктуючих сторін та всіх зацікавлених країн і міжнародних організацій. Ця ініціатива була викладена в листах Президента України до пре-

залучення на підприємства робітників із національних меншин. На підприємствах союзу промисловості національний пролетаріат мав становити не менше як 25%, на підприємствах кримської Центральної ради народного господарства (ЦРНГ) не менше як 20%, а в системі Наркомстачу – 22% [20, с. 16]. З метою координації роботи Кримська рада професійних спілок проводила спеціальні наради, на яких обговорювалися практичні заходи національної політики. Так, 25-28 серпня 1931 року було проведено всекримську нараду при КРПС. Було розглянуто комплекс робіт профспілок щодо їхньої роботи в національних районах Кримської АРСР. У резолюції на доповідь Емір-Велієва зазначалося: «Одним із основних завдань профспілок є виховання національних кадрів, особливо з корінної національності» [21, с. 5]. У першій половині 1930-х років вектор національної політики був спрямований на загальногосподарські процеси, що відбувалися в Радянському Союзі. Формування національного пролетаріату, підтримка загальнопартійних політичних акцій, боротьба з неписьменністю й підвищення технічного рівня промислових робітників – ось найважливіші завдання Кримської Ради професійних спілок. Завдання в галузі національної політики формулювалися так: «Національне будівництво є частиною загального потоку соціалістичного будівництва. Загальні успіхи в соціалістичному будівництві Кримської республіки водночас є й успіхами в галузі національного будівництва. Питання національного будівництва не можна розглядати ізольовано, відірвано від загальної політики нашої партії. А політика нашої партії – це політика на подальшу індустріалізацію Криму й соціалістичну реконструкцію сільського господарства, на розгортання культурної революції в Криму» [22, с. 21-22]. Профспілки Криму взяли активну участь в організації технічного навчання в умовах індустріалізації. На початок 1932 року технічним навчанням на профспілкових курсах було охоплено 18 798 робітників. З 11 777 робітників, що працювали на Керченському гірничо-металургійному комбінаті, у курсову підготовку, організовану профспілками, було залучено 3 975 чоловік, з них кримські татари становили 674 працівники [23, с. 58].

Одним із найважливіших заходів Кримської Ради професійних спілок стала боротьба з неписьменністю. Серед членів профспілок був певний відсоток неписьмених, які через курсові заходи мали навчитися читати й писати. У Кримській АРСР ліквідація неписьменності супроводжувалася спеціальним заходом щодо переведення кримськотатарської мови з арабської графіки на латиницю. Перед профспілками було поставлено завдання як навчати латинської графіки, так і фінансувати цю кампанію. Масове перенавчання на новотюркський алфавіт почалося в Криму в 1929 році. Планувалося завершити цю кампанію в 1933 році [24, с. 141].

У середині 1930-х років КРПС взяла участь в організації роботи середніх шкіл. ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення про перехід до обов'язкової семирічної освіти. На практиці це рішення означало величезну потребу в нових шкільних приміщеннях, учителях, навчальній літературі. В умовах індустріалізації покрити всі витрати лише за рахунок державного бюджету було неможливо. Для розв'язання проблеми профспілки Кримської АРСР мали взяти шефство над школами. У постанові пленуму кримського обласного комітету ВКП(б) вказувалося: «Запропонувати партгрупі КРПС утілити в життя шефство підприємств над школами, розгорнувши широке змагання підприємств і вчителів шкіл за те, щоб їхня підшефна школа стала найкращою щодо виховання дітей, їх успішності, щодо обладнання, чистоти й порядку» [25, с. 33].

Отже, можна зробити висновок про те, що у своїй діяльності Кримська Рада професійних спілок була провідником заходів національної політики. КРПС була посередником між національним селянством і ВКП(б). Політика коренізації здійснювалася не тільки партійними й радянськими, але й профспілковими організаціями. Об'єктом коренізації виступили й самі профспілкові структури, у рядах яких мав налічуватися певний відсоток кримських татар і представників інших народів. Кримські профспілки стали учасниками таких важливих заходів, як ліквідація неписьменності, шкільне будівництво, розвиток професійно-технічної освіти й курсової підготовки робітників. Поза всяким сумнівом, ці кампанії мали дістати позитивну оцінку. Однак, кримські профспілки не уникнули репресивних акцій та ідеологічного тиску.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется роль Крымского Совета профессиональных союзов в политике коренизации в автономии. Изучен комплекс мероприятий профсоюзов по привлечению в промышленность представителей крымско-татарского народа и национальных меньшинств. Задача отраслевых профсоюзов заключалась в формировании квалифицированных кадров для промышленных предприятий Крымской АССР. Вышеупомянутые организации финансировали деятельность профессионально-технических курсов и системы дополнительного рабочего образования. КСПС осуществлял финансирование политехнизации школ. В статье изучена роль профсоюзов в кампании ликвидации неграмотности.

Ключевые слова: Крымский Совет профессиональных союзов, коренизация, Крымская АССР, национальная политика, рабочее образование.

ла поїздки до Союзної Республіки Югославії, Хорватії і Словенії з метою ознайомитися з ситуацією на балканському регіоні. Під час окремих зустрічей урядовці конфліктуючих сторін висловили українській делегації свої позиції з приводу становища в регіоні і можливі заходи подолання кризових явищ, так, наприклад, югославська сторона поділилася своєю позицією з українськими представниками щодо врегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині. На думку белградських дипломатів: «проблему треба вирішувати перш за все шляхом переговорів між лідерами трьох етнічних громад Боснії і Герцеговини» [10].

Уважно вислухавши всіх учасників конфлікту, Україна виробила власну позицію з балканської проблеми. Вона полягала в об'єктивному ставленні до всіх сторін конфлікту. Сам А. Озадовський в своєму інтерв'ю зауважив, що «Україна виступає за вирішення всіх існуючих протиріч між етнічними громадами в Югославії виключно мирними, політичними засобами, за дотримання всіма конфліктуючими сторонами резолюцій Ради Безпеки ООН щодо врегулювання югославського конфлікту» [11]. Висловлюючись з цього питання, третій секретар Управління міжнародних організацій Міністерства закордонних справ України В. Собко в своєму коментарі підкреслив наступне: «участь України у процесі всеохоплюючого політичного врегулювання югославської кризи не була мотивована якимись політичними інтересами або симпатіями до жодної зі сторін» [12, с.38]. Таким чином, нейтральність та неупередженість нашої держави під час конфліктів в колишніх югославських республіках були позитивно оцінені світовою спільнотою.

Як одна з країн-засновниць ООН Україна була запрошена до участі у міжнародних миротворчих операціях в балканському регіоні під егідою ООН. Діяльність України у миротворчих операціях на теренах колишньої Югославії розпочалася із затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 р. «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» [13]. У цьому документі вперше було закріплено рішення української держави взяти участь у міжнародних миротворчих заходах з урахуванням її зобов'язань згідно із Статутом ООН виконувати рішення Ради Безпеки ООН, надавати у розпорядження останньої збройні сили, допомогу і відповідні засоби обслуговування, необхідні для підтримання миру і безпеки.

Таким чином, на підставі вищезгаданої постанови до складу Сил ООН по охороні увійшли українські військові. За даними офіційного сайту Міністерства оборони України були сформовані 240-й та 60-й окремі спеціальні батальйони загальною кількістю понад тисячу осіб, які були направлені до республік колишньої Югославії – Боснії і Гер-

Стрімке розширення Європейського Союзу впритул до кордонів України зумовило необхідність активізації зусиль нашої держави у напрямку зміцнення своєї міжнародної позиції та захисту національних інтересів.

Втілюючи національну політику в галузі безпеки, Україна активізувала свою діяльність з більш поглибленого співробітництва з потенційними архітекторами європейської безпеки ХХІ ст. – Європейським Союзом і Північноатлантичним альянсом. За твердженням міністра закордонних справ А. Зленка, «Україна поділяє концепцію нової Європи, основу якої складають Європейський Союз, Рада Європи і НАТО. Саме вони становлять ключові стовпи європейського курсу України» [8].

З метою реалізації стратегічного курсу на інтеграцію України до Європейського Союзу 11 червня 1998 р. указом президента України Л. Кучми було ухвалено програмний документ «Стратегія інтеграції України до ЄС». Одним з основних напрямів інтеграційного курсу було визнано поглиблену співпрацю України та ЄС в контексті загальноєвропейської безпеки. Пункт 3 цієї постанови зазначив, що «визнаючи на основі принципів Статуту ООН відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки за Радою Безпеки ООН і дотримуючись принципів і цілей Хартії європейської безпеки ОБСЄ, Україна та ЄС активно співробітничать з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, іншими міжнародними організаціями у сфері заохочення і підтримки стабільності, запобігання конфліктам, урегулювання кризових ситуацій та постконфліктної відбудови, використовуючи для цього всі наявні можливості – від дипломатичної діяльності, надання гуманітарної допомоги і застосування економічних санкцій до здійснення функцій цивільної поліції та проведення на основі відповідного мандату ООН і/або ОБСЄ воєнних операцій для врегулювання кризових явищ» [9]. Одним із важливих факторів інтеграції нашої держави до Європейського Союзу було визнано поглиблення і розширення політичного діалогу та співпраці із ЗЄС, який забезпечує доступ європейської спільноти до оперативних можливостей виконання гуманітарних і рятувальних завдань, операцій з підтримки і установлення миру під час урегулювання кризових ситуацій.

Процес розбудови Україною власної державності відбувався паралельно з розпадом Союзної Федеративної Республіки Югославія і початком балканської кризи, яка після закінчення «холодної» війни, стала найсерйознішим випробуванням для всього світового співтовариства. Україна, яка прагнула стати повноправним учасником міжнародних відносин, взяла участь в урегулюванні конфлікту на Балканах і доклала значних зусиль для якнайшвидшого його вирішення.

У травні 1992 р. делегація міністерства закордонних справ України на чолі з послом з особливих доручень А. Озадовським здійсни-

SUMMARY

The author analyses the role of the Crimean Council of the trade unions in the politics of nativization in the autonomy. He studies the set of the trade unions' activities directed at the attraction of the representatives of the Crimean Tatars and ethnic minorities in industry. The task of the trade unions was to develop skilled workers for the Crimean Autonomous Republic' industry. This organization funded the activities of technical-vocational courses and systems of extra workers' education. The CCTU financed politechnicalization of schools. The trade unions' role in the literacy campaign is also explored in the article.

Key words: the Crimean Council of the trade unions, nativization, Crimean Autonomous Republic, national policy, workers' education.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лазерсон М.Я. Национальность и государственный строй / М.Я. Лазерсон. – Петроград: Книга, 1918. – 188 с.; Кантор Е.Д. Кому потрібна ворожнеча народів / Е.Д. Кантор. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 48 с.; Глебов В. Современный антисемитизм и борьба с ним / В. Глебов. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1927. – 56 с.
2. Воробйов І.Ф. Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації / І.Ф. Воробйов. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 184 с.
3. Шпортенко О.М. Розвиток освіти дорослих в УРСР (1917-1967 рр.) / О.М. Шпортенко. – К., 1969-405 с.; Лихолат А.В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти / А.В. Лихолат. – М.: Наука, 1970. – 436 с.
4. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / М.А. Журба. – Наук. світ, 2002. – 499 с.
5. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921г. – Симферополь, 1922. – С. 10-11.
6. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК) Ф. П.-1, оп. 1, д. 107 в, л. 573.
7. Штейнбах Е.М. Профессиональное движение в Крыму. 1917-1927гг. / Е.М. Штейнбах. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 106 с.
8. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417 с.
9. Штейнбах Е.М. Профессиональное движение в Крыму. 1917-1927 гг. / Е.М. Штейнбах. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 106 с.

10. Коммунистический вестник. – 1924. – №9.
11. Год профработы в Крыму. (Отчёт Крымского Совета профессиональных Союзов 4-му Всекрымскому Съезду Профсоюзов). – Симферополь: Издание РИО КСПС 5 марта 1922 г. – 84 с.
12. Год работы. Отчёт Крымского Совета профсоюзов и Народного Комиссариата труда Крымской ССР за 1923 год VI Всекрымскому съезду профессиональных союзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1924. – 102 с.
13. Там же. – с. 68.
14. Отчёт Крымского Совета Профессиональных Союзов с марта 1924 по март 1925 года X Всекрымскому съезду профсоюзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1925. – 186 с.
15. Резолюции XIII Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: издательство Крымского Совета профсоюзов, 1929. – 137 с.
16. Там же.
17. Профсоюзы на новом этапе. Материалы к отчёту КСПС XIV Всекрымскому съезду Профсоюзов. – Симферополь: крымское государственное издательство, 1932. – 91 с.
18. Резолюции III Пленума Крымского Совета Профессиональных Союзов XIII созыва. – Симферополь: издание КСПС, 1930. – 66 с.
19. Крылов Н.П. Профсоюзы в борьбе за пятилетку в четыре года. Доклад на XIV Всекрымском съезде профсоюзов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 54 с.
20. Решения XIV Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 47 с.
21. Решения Всекрымского нацсовещания при КСПС. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 22 с.
22. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 60 с.
23. Сборник материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партийной конференции. – Симферополь, 1932. – 102с.
24. Материалы к докладу правительства Крымской АССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР на IV сессии XV созыва ВЦИК. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1933. – 212 с.
25. Постановления Пленума Крымского областного комитета ВКП(б) от 5-6 мая 1935 года. – Симферополь: государственное издательство Крымской АССР, 1935. – 35 с.

ництво із західноєвропейськими країнами мало стати основою для більш розширеної участі України в європейських структурах в майбутньому, тому й курс на інтеграцію України до Європейського Союзу став пріоритетним у зовнішній політиці.

2 грудня 1991 р. Ганс ван ден Брук, міністр закордонних справ Нідерландів, країни, головуючої в ЄС, від імені Європейського Союзу визнав незалежність України. Передумовою визнання нової незалежної держави, утвореної після розпаду СРСР, не лише дотримання Статуту ООН, Гельсінського акту 1975 р. і Паризької хартії 1990 р., а й підтвердження без'ядерного статусу. Європейський Союз привітав приєднання України до Лісабонського протоколу від 23 травня 1992 р., згідно з яким Україна зобов'язалася виконувати положення Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь.

Визнання нашої держави європейською спільнотою започаткувало відносини між ЄС і Україною. Європейський Союз висловлював згоду співпрацювати з без'ядерною Україною. Напередодні юридичного приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (5 грудня 1994 р.), між ЄС і Україною 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була підписана Угода про Партнерство та Співробітництво, яка набула чинності 1 березня 1998 р. У межах договору сторони ухвалили встановити і підтримувати регулярний політичний діалог, проводячи переговори на вищому рівні в межах самітів з метою спостереження за виконанням цієї Угоди. Були визначені основні пріоритети співпраці між Україною і ЄС [6]:

- енергетика, торгівля та інвестиції;
- юстиція і внутрішні справи;
- наближення законодавчої бази України до європейської;
- транспортна галузь;
- транскордонне співробітництво;
- охорона довкілля;
- співпраця у галузі науки, технологій і космосу.

Стаття 6 цього розділу, зокрема, закріпила встановлення співробітництва у питаннях, що стосуються зміцнення стабільності і безпеки в Європі, додержання принципів демократії, поваги прав людини [7]. Встановлення регулярного двостороннього діалогу між цими двома партнерами посприяло створенню інституційних рамок для політичного зближення України та ЄС. Угодою було передбачено проведення консультацій на найвищому політичному рівні, включаючи зустрічі з Трійкою Союзу. Укладення цієї угоди між Україною і Європейським Союзом можна вважати значним кроком в напрямі європейської інтеграції нашої держави. Цей важливий документ відкрив нову сторінку в історії відносин України і ЄС і заклав правову основу для інтеграції України до європейських структур.

Українська історіографія приділила певну увагу дослідженню проблем європейської інтеграції. Вивчення цього питання розпочалося після здобуття нею незалежності і проголошення курсу на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури. До перших спроб розвідки проблем європейської інтеграції та створення Європейського Союзу можна віднести навчальні посібники для студентів вищих навчальних закладів, які містять узагальнюючі знання про Європейський Союз [3]. Автори аналізують сучасний стан європейської інтеграції та подають послідовну характеристику основних етапів становлення Європейського Союзу.

Після затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу в українській науковій думці з'явилися праці, присвячені проблематиці входження України до ЄС, автори яких прогнозують можливість набуття Україною повноправного статусу члена ЄС, подають об'єктивну оцінку існуючим проблемам інтеграційного курсу української держави [4]. Особливий інтерес викликає монографія київського політолога Вакулича В., в якій цілісно представляється інтеграційна ідея України та європейський вибір у документальному контексті.

З цього часу в Україні розпочинають свою діяльність такі наукові центри, як Інститут міжнародних досліджень процесів інтеграції та глобалізації, Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «ЄвроРегіо Україна», Українська асоціація Європейських студій. З'являються Центри Європейської документації при бібліотеці Інституту міжнародних відносин, Національної Академії державного управління при президенті України. Вперше в Україні за підтримки Європейської Комісії починає виходити аналітичне електронне видання науково-практичного спрямування «Європейські студії і право».

Нашим завданням є визначення основних напрямків участі України у вирішенні європейських проблем, зокрема, ми виділили Балканське питання станом на кінець минулого століття. Вибір проблеми обумовлений по-перше, історичними зв'язками з південними слов'янами, а по-друге, складністю балканської проблеми для Європи в цілому, яка стала своєрідним лакмусом здатності європейських держав до прийняття спільних та відповідальних рішень.

З розвитком інтеграційних процесів в Європі постало логічне питання про залучення України до співпраці з європейськими структурами. З геополітичної, економічної, соціокультурної, військово-стратегічної точки зору Україна входить до кола держав, від яких залежать мир і стабільність як у Центрально-Східній Європі, так і в Європі загалом. На думку Б. Тарасюка, «Франція і Німеччина на Заході, а Україна і Польща на Сході є тими країнами, на яких ґрунтується система європейської безпеки. Ці чотири ключові нації здатні утворити «дугу стабільності» в Європі» [5, с.57]. Тож, співробіт-

ББК Ф 66.72 (4 Укр)

Концур В.В.

ІДЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ У СФЕРІ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА (1956-1964)

Стаття містить історичний аналіз процесу ідеологізації трудящих засобами професійних спілок України у період “відлиги”. На основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел розглядається механізм політичного, ідеологічного та організаційного підпорядкування професійних спілок інтересам тоталітарної держави. Авторка доводить, що в результаті партійного впливу відбулася подальша політизація виробничих відносин в СРСР. Також доведено, що “відлига” являла собою наступний етап розвитку тоталітарної системи, який був значно досконаліший за сталінську модель тоталітарного режиму.

Історичний досвід свідчить, що невід'ємним атрибутом тоталітарного режиму є прагнення до повної переробки свідомості мас у відповідності з ідеологічними настановами керівництва держави. На сучасному етапі становлення незалежної України процес переосмислення тоталітарного минулого та його ідеології йде досить активно й успішно, однак до числа практично недосліджених проблем належить механізм використання однієї з найдемократичніших громадських організацій – професійних спілок – у системі ідеологізації радянського суспільства.

Актуальність поставленої проблеми обумовлюється необхідністю зменшення ідеологічної напруженості в сучасному українському суспільстві, рецидиви якої час від часу виявляються сьогодні під час проведення різноманітних політичних та громадянських акцій і яка за своєю суттю значною мірою є результатом вироблених свого часу стереотипів, закріплених у свідомості сучасного покоління. Значний вплив на їх формування мали і радянські професійні спілки. Дослідження витоків цих стереотипів та механізму їх наві'язування суспільству через громадську організацію сприятиме не лише позбавленню української спільноти багатьох ідеологічних постулатів, а й вихованню в неї нової політичної культури, основаної на повазі до свободи думки та розмаїття теорій. Таким чином, актуальність наукового дослідження шляхів і форм ідеологізації трудящих, маніпулювання їхньою свідомістю у тоталітарному суспільстві обумовлена самим історичним процесом, який переживає наше суспільство сьогодні.

Сучасна історіографія недостатньо приділяє уваги проблемі радянських профспілок та особливостям їхньої ідеологічної діяльності. У працях таких дослідників як Баран В.К., Головка М.Л., Докашенко В.М., Зима М.П., Мовчан О.М., Русначенко А. [1] проаналізовано окремі питання, які стосуються взаємовідносин тоталітарної

держави та наймасовішої громадської організації на різних етапах історичного розвитку. Ідеологічний аспект цих взаємовідносин завжди розглядається науковцями досить побіжно.

Метою даної статті є висвітлення процесу ідеологізації радянського суспільства засобами професійних спілок України в період “відлиги”, який за своїм характером був чи не “найдемократичнішим” етапом тоталітарних відносин, що надає додаткові можливості для підсилення об’єктивності висновків щодо характеру панівної на той час системи.

Партійний апарат “відлиги” на чолі з М.С. Хрущовим утверджувався і впроваджував у життя країни свій політичний курс на запереченні сталінських командно-репресивних методів керування. Така кардинальна зміна підходів управління державою була результатом усвідомлення партійною верхівкою кризи, яку переживала радянська тоталітарна система та необхідності термінової модернізації режиму, адже в суспільстві дедалі відчутнішим ставав опір існуючій системі. Це переконливо засвідчують документи архівів. Зокрема, в 1956 р. таємна організація Національно-Трудовий Союз у своїх листівках заявляла: “Після перемоги ми по праву чекали на вільне, справедливе і заможне життя для всього народу. З тих пір пройшло 10 років, але життя не стало кращим. Комуністичні вожаки не виконали обіцянок, ... не здійснили народних сподівань на пом’якшення режиму...” В інших документах початку 1950-х рр. знаходимо підтвердження того, що робітники та колгоспники в досить гострій формі критикували дії уряду, ставили під сумнів керівну роль партії, наголошували на відсутності демократії тощо [2].

Таким чином, радянська партійна верхівка з метою самозбереження змушена була відмовитись від жорсткої сталінської моделі керування, яка дискредитувала партію як в очах власного народу, так і в очах усього цивілізованого світу. Звідси і „рішуча” боротьба нової влади за подолання культу особи Й.В. Сталіна, адже первісно основним елементом радянської політичної системи була партія, яку за часів сталінізму затьмарила постать „вождя народів”. Нова влада прагнула продемонструвати суспільству свій демократичний курс через підвищення ролі та значення комуністичної партії. Найяскравішою ілюстрацією цього твердження постає програма КПРС, в якій спочатку неофіційно, а з 1961 р. й офіційно виголошувалось: “Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується подальшим зростанням ролі і значення Комуністичної партії як керівної й направляючої сили радянського суспільства” [3]. Оскільки “відлига” відкидала силовий вплив на суспільство, її керівництво звернуло особливу увагу на більш витончений та ефективний вплив – ідеологічний. Активізація ідеологічної діяльності правлячої партії після XX з’їзду КПРС супроводжувалась організаційним “вдосконаленням”

ОСНОВНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ УКРАЇНИ В РОЗВ’ЯЗАННІ БАЛКАНСЬКОЇ КРИЗИ К. ХХ СТ.

У статті визначено основні напрямки участі України у вирішенні європейських проблем, зокрема, Балканського питання станом на кінець минулого століття. Вибір проблеми обумовлений по-перше, історичними зв’язками з південними слов’янами, а по-друге, складністю балканської проблеми для Європи в цілому, яка стала своєрідним лакмусом здатності європейських держав до прийняття спільних та відповідальних рішень. Проаналізовано дії України як на дипломатичному рівні, так і участь військових у миротворчих акціях на Балканах.

Ключові слова: Балканська криза, європейське співтовариство, дипломатія, миротворчі акції, Україна та Євросоюз.

Стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовної розробки її зовнішньополітичної концепції. Визначені ще Декларацією про державний суверенітет принципові засади української зовнішньої політики [1] необхідно було конкретизувати з урахуванням тих проблем, що постали перед республікою після її проголошення.

Перші роки незалежності основні зусилля українських дипломатів були спрямовані на досягнення міжнародного визнання України, утвердження її міжнародної правосуб’єктності, налагодження відносин з країнами-сусідами, з колишніми радянськими республіками та найбільш впливовими країнами світу.

Основні принципові засади зовнішньополітичної діяльності України знайшли своє відображення в документі «Про основні напрями зовнішньої політики України», прийнятому 2 липня 1993 р. Верховною Радою України. У постанові було зазначено, що «з огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі. Неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне і повномасштабне входження до світового співтовариства» [2]. Окрім чіткого визначення основоположних національних інтересів України в галузі зовнішньої політики, цей документ зафіксував також основні засади і принципи, на яких мала базуватися зовнішньополітична діяльність, виробив першочергові завдання, на досягнення яких вона мала спрямовуватися, і встановив основні напрями, на яких вона повинна була здійснюватися, серед яких одним із найбільш важливих стала інтеграція в європейські структури та проблеми.

Автор розглянув міжнародну реакцію на події в країні. У статті були використані різні види історичних джерел.

Ключові слова: Анвар Садат, ісламський екстремізм, замах, політична реформа.

SUMMARY

This article is devoted to the problem of historical aspects of encroaching upon president of Egypt Anvar Sadat in October, 1981. Author considered an international reaction on events in Egypt. It should be noted that material of this article is composed on the wide range of sources.

Key words: Anvar Sadat, Islamic extremism, encroaching, political reform.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Седов Ю.А. Битая карта Садата // Азия и Африка сегодня. – 1985. – № 5. – С. 36-39; Игнатенко А.А. Халифы без халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. – М.: Наука, 1988. – 207 с.; Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М.: Наука, 1990. – 170 с.; Васильев А.М. Одиннадцатая египетская казнь // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №8. – С.10-14.
2. Энциклопедия покушений и убийств / Под ред. К. Сифакиса; пер. с англ. Н.Н. Беляевой, А.А. Коптелова, Л.В. Куликовой. – М.: Вече, 1998. – 448 с.
3. Капитонов К. Операция «Убить фараона» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.africana.ru>
4. Глазунов О. Охотники за президентами // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kontinent.org/article>
5. Страны Ближнего Востока: Справочник / Под ред. И.Ф. Черникова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 335 с.
6. Арабская Республика Египет. Справочник. (Ред. кол. А.М. Васильев, А.А. Ткаченко, К.М. Труевцев). – М.: Наука, 1990. – 355 с.
7. Ansari H.N. The Islamic Militants in Egyptian Politics // International Journal of Middle East Studies. – 1984. – Vol. 16. – № 1. – P. 126-139.
8. Clutterbuck R. Terrorism in an Unstable World. – London: Routledge, 1994. – 235 p.
9. Graham E. Islamic Extremism and Modern Egypt – <http://mideastinfo.com/paper4/>
10. Karawan. I. A. Sadat and the Egyptian-Israeli Peace Revisited // International Journal of Middle East Studies. – 1994. – Vol. 26. – №2. – P. 249-266.
11. G. Carter: historical revelations // Al-Ahram. – 16-th of December. – 2010. (<http://www.ahram.org.eg>)

всередині партії. Саме для впорядкування та підсилення цієї роботи в 1956 р. в партійних структурах компартій союзних республік було започатковано ідеологічні відділи центральних комітетів [4].

У реконструкції політичної системи професійних спілках відводилась надзвичайно важлива роль. Радянські ідеологи розглядали цю громадську організацію як найбільшу виховну організацію трудящих, тому вважали закономірним підвищення її ролі саме як школи комуністичної праці [5], головна ж функція профспілок – захисна – відійшла на задній план. Такі фактори, як первісна демократична природа цієї організації, масовість та наявність розгалуженої мережі культурно-освітніх закладів зробили професійні спілки надзвичайно привабливим для влади “відлиги” знаряддям тотального впливу на широкі верстви населення, а особливо на виробництві, де трудящі постійно знаходились у полі зору профспілкового активу.

Професійні спілки, в свою чергу, беззаперечно визнавали керівну роль партії, що знайшло своє відображення у всіх трьох редакціях статутів громадської організації, які були чинними впродовж періоду “відлиги”: “Професійні спілки проводять усю свою роботу під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу – організуючої і спрямовуючої сили радянського суспільства” [6]. Крім того, сама концепція “привідного пасу”, за якою створювалися і функціонували радянські профспілки, а також повне наслідування партійних принципів організаційної будови обумовили ідеологічну діяльність громадської організації трудящих і владна партія незмінно прагнула розширити цю діяльність.

Однією з головних передумов для ідеологічної діяльності профспілок було стабільне зростання профспілкового членства. За сім років “відлиги” поповнення профспілок йшло майже пропорційно зростанню робітників і службовців. Якщо кількість робітників і службовців за цей період зросла на 45 223 267, то кількість спілчан – на 42 854 943 [7]. Це означає, що із нового поповнення робітників і службовців 94,76 % вступили до професійних спілок. Крім того, значна кількість комуністів на керівних профспілкових посадах сприяла повному підпорядкуванню роботи громадської організації політиці партії. Уже в 1960 р. кількість керівних профспілкових працівників обкомів України на 78,8 % складалась із комуністів, а кількість голів ФЗМК (фабрично-заводських та міських комітетів) – на 48,8 % [8].

Сказане вище повністю пояснює пильну увагу партійних комітетів різних рівнів до культурно-масової роботи профспілок, адже жодна громадська чи політична організація СРСР не мала більш сприятливих умов, щоб впливати на формування ідеологічних установок громадян.

Особливу увагу було приділено посиленню культурно-масової роботи безпосередньо на підприємстві, де в кожному ФЗМК утворю-

вались комісії з культурно-масової роботи, які й організували весь процес ідеологізації спілчан. Створення такої комісії у профспілках було зумовлене необхідністю централізованої координації і контролю всієї ідеологічної роботи на виробництві. Згідно з “Положенням про комісії з культурно-масової роботи фабричного, заводського, місцевого (цехового) комітету”, затвердженим у 1951 р., діяльність цієї комісії охоплювала практично всі сфери культурного життя і побуту трудящих. Однак при цьому на перше місце було поставлено завдання, згідно з яким комісія “надає допомогу робітникам і службовцям у підвищенні їхнього ідейно-політичного рівня” [9] (тут та далі підкреслено нами – В.К.).

Починаючи з 1964 р., комісія з культурно-масової роботи мала вже “організувати роботу з комуністичного виховання робітників і службовців у дусі морального кодексу будівника комунізму, роз’яснювати серед них рішення Комуністичної партії, внутрішню і зовнішню політику Радянського уряду” [10]. Заміна “надавати допомогу” на “організувати” принципово змінювала весь зміст культурно-масової роботи.

Серед профспілкового активу культорганізатори були однією з найчисельніших його ланок на підприємствах. Тільки на початок 1957 р. їхня кількість складала 31 381 особу по облпрофрадам УРСР [11]. Основним обов’язком культорганізаторів було вивчення культурних запитів членів профспілки і під керівництвом профгрупорга забезпечення заходів щодо їх задоволення. Але головна цінність роботи культорганізатора, на думку радянських авторів, полягала в тому, щоб “культурно-просвітницька робота в профгрупі проводилась щоденно” [12].

Умови для такої тотальної ідеологічної обробки трудящих значною мірою забезпечували червоні кутки, які являли собою особливий різновид культурно-освітніх закладів профспілок, розташованих безпосередньо на виробництві. У цих закладах використовувались форми та засоби діяльності, притаманні клубній та бібліотечній роботі. Розбіжність має місце хіба що у масштабі їх діяльності. Лекції, бесіди, читання, доповіді, тематичні вечори, зустрічі з передовиками виробництва, робота гуртків художньої самодіяльності та діяльність агіткультбригад мали на меті забезпечити “культурний відпочинок” працівників на підприємстві під час обідньої перерви, в тому числі і під час роботи нічних змін.

Ідеологічна заданість всіх заходів, які проводились в червоних кутках, вихолощувала первісну культурно-освітню функцію цих закладів. На підтвердження наведемо лише декілька тем заходів, запланованих у роботі червоних кутків Кіровоградської області в 1962 р.: “Нам будувати і жити при комунізмі”, “Програма партії – дорога до щастя”, “Сонце комунізму вже зійшло” [13].

возмездия: «Патриотические силы Египта организовались и покончили с ним. С тех пор наши отношения улучшились, стали крепче» [3].

Что касается позиции США, то они были крайне недовольны внутренней политикой Анвара Садата в отношении исламских экстремистов. Его политика от заигрывания с ними до репрессий вызывали у Вашингтона серьезную озабоченность, особенно если учесть страх американцев перед новой исламской революцией, подобной той, что произошла в Иране в 1979 году. Важно отметить тот факт, что ни президент США Рейган, ни другие американские влиятельные политики не присутствовали на похоронах Анвара Садата.

В самом Египте было неоднозначное отношение к организаторам покушения. О сочувствии египетского населения к ним свидетельствовал тот факт, что из здания суда, где проходил судебный процесс над 302 причастными к убийству Анвара Садата, пропали все улики и вещественные доказательства [5, с. 31].

Выводы. Отвечая на задачи, поставленные в начале статьи, необходимо подчеркнуть:

1) Период правления президента Анвара Садата характеризовался нестабильностью как во внешней, так и во внутренней политике. Принимая во внимание его попытку вернуть территориальные потери Египта в ходе арабо-израильских войн, можно сделать вывод о том, что, исчерпав военные средства, Анвар Садат встал на путь компромиссов и переговоров. Из «президента войны», как он себя называл, он превратился в «президента мира». Однако его резкая смена политических и экономических ориентиров привела к кризису в Египте.

2) События 6 октября 1981 г. не смогли коренным образом изменить историческую судьбу Египта. Курс Анвара Садата продолжил его преемник генерал Хосни Мубарак, который до сих пор правит страной.

3) Международная реакция на события в Египте отличалась сдержанностью и была обусловлена национальными интересами различных государств.

Следует заметить, что после убийства президента Египта 6 октября 1981 г. террористические акты против лидеров государств Азии и Африки стали частым явлением. От рук террористов погибли: премьер-министр Индии Раджив Ганди в 1991 г.; президент Алжира Мухаммед Будиаф в 1992 г.; премьер-министр Израиля Ицхак Рабин в 1995 г.; премьер-министр Ливана Рафик Харири в 2005 г.; бывший премьер-министр Пакистана Беназир Бхутто в 2007 г.

РЕЗЮМЕ

Запропонована стаття присвячена проблемі вивчення історичних аспектів замаху на президента Єгипту Анвара Садата в жовтні 1981 р.

Удар был нанесен оттуда, откуда его никто не ожидал. Группировка «аль-Джихад», вынесшая смертный приговор президенту Садату, насчитывала в своем составе лишь троих военных. Именно они, проникнув на одну из боевых машин, участвующих в параде, совершили теракт. Появление людей в военной форме возле трибуны президента не вызвало подозрений. Анвар Садат даже поднялся, чтобы поприветствовать приближающихся к нему военных. Террористы получили полный контроль над ситуацией. В течение 20 секунд они в упор расстреляли президента Египта и его окружение. Первые выстрелы охраны прозвучали, когда Анвар Садат и семь высших чиновников страны были уже убиты или тяжело ранены. Всего в теракте 6 октября 1981 г. погибло 8 человек и 28 было ранено [2, с.331], в частности послы Бельгии, Кубы и ряд американских советников.

По мнению исследователей, убийство президента Анвара Садата должно было стать началом государственного переворота [9]. После теракта на параде должны были последовать убийства других политических деятелей Египта. Они должны были сопровождаться нападениями на важные государственные объекты страны – электростанции, вокзалы, банки, телецентры и оружейные склады армии и полиции. Все это должно было вызвать хаос, на фоне которого экстремисты пришли бы к власти. Однако, как уже не раз было в истории, террористический акт не смог кардинально изменить общественного политического процесса.

Уже в скором времени все участники покушения на президента Египта были схвачены. Мухаммеда Фаррага и Халеда аль-Исламбули казнили 15 апреля 1982 г. вместе с остальными заговорщиками.

Говоря о международной реакции на гибель Анвара Садата, необходимо заметить ее сдержанный характер. Большинство лидеров арабских стран отказались комментировать события 6 октября 1981 г. в Египте. После того, как президент Садат подписал мирный договор с Израилем и получил за это Нобелевскую премию мира, часть арабских лидеров вполне могла согласиться на его устранение, чтобы избежать дальнейшего раскола в своих рядах. Одним из первых о смерти президента Садата сообщило ливийское радио, диктор которого подытожил свое сообщение словами: «Все тираны заканчивают подобным образом!» [3].

В Исламской Республике Иран факт смерти президента Египта назвали «справедливой волей Аллаха». В Тегеране в честь казненного старшего лейтенанта Халеда аль-Исламбули была названа улица. В 2008 г. иранское телевидение сняло о нем документальный фильм, где аль-Исламбули был показан в образе мученика, пострадавшего за идеалы ислама [4].

В советских средствах массовой информации уже после гибели президента Садата неоднократно подчеркивался справедливый характер

Таким чином, за своєю сутністю червоні кутки були своєрідними філіями партійних кабінетів, які створювали ідеальні умови для пропаганди стратегічних завдань партії. Обладнання червоного кутка передбачало наявність пристосованого приміщення, музичної наочної агітації, свіжої преси та політичної літератури, музичних інструментів та настільних ігор. Якщо клуб чи бібліотеку робітники мали змогу відвідувати лише час від часу і зі своєї доброї волі, то в червоному кутку вони мали можливість бути щодня. При цьому витрати на створення та організацію їх роботи були значно менші, ніж на клуб чи бібліотеку, а результат вагомий – повсякденна обробка свідомості робітників. Наприклад, у Сумській області за два роки з 1956 по 1958 рр. було побудовано 8 клубів, у той час як за цей же період було відкрито 81 червоний куток [14]. Загалом же кількість цих профспілкових закладів збільшилась з 20 тис. у 1955 р. до 32 тис. у 1964 р. [15].

Наведені дані дають досить повне уявлення про інтенсивність ідеологічної діяльності профспілок із залученням червоних кутків. При цьому зауважимо, що витрати на утримання кутків здійснювалися за рахунок профспілкового бюджету, який формувався переважно за рахунок пересічного громадянина. Отже, останній був змушений своїми профвнесками сплачувати пропаганду державної ідеології та поглинати її у свій позаробочий час.

Також не може не викликати певного наукового інтересу і з'ясування реального впливу роботи червоних кутків на робітників. Численні факти свідчать, що робітники ніколи не були в захопленні від програм, які проводились в червоних кутках, і досить часто використовували їх не за призначенням або ж перетворювали їх на місця, де щодня в обідню перерву любителі доміно “забивали козла”. Це ж підтверджують і численні факти низької явки робітників на запропоновані в кутках заходи [16].

Таким чином, партія постійно інспірувала кількісне зростання цих профспілкових закладів як засіб пропаганди “відлиги”, водночас намагаючись максимально підвищити ефективність їхньої роботи. Але вони не виконували повною мірою того ідеологічного навантаження, яке на них покладала держава, адже червоні кутки не були природнім осередком культури у пропаганді загальнолюдських цінностей, який міг би викликати зацікавленість у робітників, а виступали в ролі надзвичайного закладу ідеологічного впливу, відтворюючи певні політичні інтереси.

Іншим непритаманним громадській організації напрямком діяльності була проблема стимулювання виробництва. За радянської системи господарювання ця проблема в основному вирішувалась за допомогою соціалістичного змагання, яке перебувало у сфері діяльності наймасовішої громадської організації трудящих.

Такий різновид соціалістичного змагання як рух за комуністичну працю, започаткований за часів “відлиги”, був не тільки важливим елементом підвищення інтенсивності праці, а й формою політичної підтримки партії. Передумовою появи руху за комуністичну працю була необхідність вироблення нової тактики, яка б запобігла руйнації радянської тоталітарної системи в умовах повоєнного світу. Після XX з’їзду КПРС ця тактика вилася у процес десталінізації та псевдodemократизації. Але партійна верхівка “відлиги”, засуджуючи культ особи, не відмовилася від сталінського постулату про побудову в країні в основному першої фази комунізму – соціалізму. Таким чином, поставало питання про перехід до комунізму, що вимагало психологічної підготовки суспільства до реалізації цієї ідеї, адже жодних економічних підстав для цього не було. Тому рух за комуністичну працю виступав своєрідною формою “визрівання” ідеї проголошення комунізму.

Важливою складовою руху за комуністичну працю був моральний бік питання, який передбачав формування “нової людини” відповідно до принципів комуністичної моралі. Під цю ідеологічну модель найбільшою мірою підпадали учасники руху, які брали на себе зобов’язання, що являли собою своєрідну морально-етичну установку, покликану легалізувати політизацію виробничих відносин та перетворити ідею трудової змагальності на засіб пропаганди та ствердження ідей партії влади.

Звичайно, заради справедливості зазначимо, що в роки розгортання руху за комуністичну працю простежується певний позитив. Зокрема, такі “маяки” руху, як М.Я. Мамай, А.А. Кольчик, К.А. Северинов, В.А. Гаганова та багато інших були робітниками, які сумлінно працювали і дійсно виявляли героїзм на виробництві, та, як зазначає А.А. Кондрацький, “тоталітарна система з її антидемократичними методами виховання поступово деформувала їх свідомість, перетворивши на слухняних виконавців директив партії та адміністрації” [17].

Зважаючи на вищезазначене, стає очевидним, що кількісне зростання учасників руху стало одним із першочергових завдань професійних комітетів. Так, вже в 1959 р. рухом було охоплено 10 % всіх працюючих Української РСР [18], а на 1963 р. їхня кількість складала вже 46 % [19]. Тобто за 4 роки до цієї форми змагання було залучено майже половину працюючого населення республіки.

Але часті випадки нерегулярного матеріального забезпечення виробництва та відсутність фронту роботи призводили до простоїв і первісно ставили виконання зобов’язань учасників руху під загрозу провалу. Крім того, первісно в організацію руху було закладено методологічну хибу. Як на нашу думку, то насадження нового виду трудової змагальності не залишало вибору у методах його реалізації ні господарникам, ані, тим більше, робітникам. Постійна вимога прискорення темпів, збільшення кількісних показників, негайних

Начало 1980-х годов в Египте было отмечено ростом активности исламских экстремистов. Пример исламской революции в Иране вдохновил экстремистские группировки в Египте на более радикальные действия. Наибольшей активностью отличалась организация «аль-Джихад». Именно эта организация вынесла смертный приговор Анвару Садату. Основные обвинения против него заключались в отходе от ислама, в предательстве общеарабских интересов и в заключении сепаратного мира с Израилем. Официальным идеологом и главным организатором убийства президента Садата был инженер Мухаммед Фарраг. До этого он был активистом разгромленной исламской экстремистской организации. Через некоторое время он познакомился в мечети с подполковником египетской военной разведки, после чего заговор начал принимать реальные очертания. Покушение на Анвара Садата должно было носить название операция «Убить фараона» [3].

В организацию покушения против президента Египта был вовлечен религиозный фанатик – старший лейтенант артиллерии Халед аль-Исламбули. Заговорщики несколько раз попадали в поле зрения спецслужб. В сентябре 1981 г. египетская служба безопасности арестовала более тысячи исламских экстремистов. Халеда аль-Исламбули неоднократно допрашивали по поводу его контактов с арестованными боевиками экстремистских организаций. Но, как утверждает официальная версия, заговорщикам повезло. Старшему лейтенанту Халеду аль-Исламбули разрешили участвовать в параде 6 октября [4]. За день до этого, 5 октября, ему удалось провести соратников в расположение части, а затем, несмотря на строжайший запрет, отправить в увольнение троих своих солдат, заменив их на заговорщиков. Более того, он сумел спрятать в грузовике снаряженные патронами магазины к автоматам, хотя во всех подразделениях, участвовавших в параде, проводились строжайшие проверки на наличие боеприпасов.

Покушение на президента Египта должно было состояться во время военного парада 6 октября, посвященного очередной годовщине форсирования Суэцкого канала в войне с Израилем 1973 г. Президент Египта получил предупреждение о подготовке теракта и принял, казалось бы, все меры безопасности. Служба охраны плотным кольцом окружала Анвара Садата. Казалось, сама мысль о возможности нападения была неправдоподобной. Но тактика террористов, сочетающая нестандартные решения и самоубийственную направленность теракта, оказалась эффективной. Присутствовавшие на параде государственные деятели Египта, иностранные гости, египетские и зарубежные репортеры стали невольными свидетелями теракта. Смерть Анвара Садата смогли запечатлеть многие фотокорреспонденты. Исламские экстремисты превратили военный парад 6 октября 1981 г. в публичную казнь руководителя страны.

взгляд, такая двойственная политика объясняется тем, что Анвар Садат был вынужден лавировать между СССР и США. Для кардинального улучшения экономической ситуации ему были необходимы крупные инвестиции, которые могли предоставить только США, а для победы над Израилем, без которой никакие переговоры с американцами были невозможны, требовались поставки советского оружия.

В ходе четвертой арабо-израильской войны в октябре 1973 г. египетские войска прорвали оборону израильской армии на Синайском полуострове и форсировали Суэцкий канал. Эта война в арабских странах называлась «войной Рамадана», а в Израиле и в западных странах – «войной Судного дня». В результате этой войны Анвар Садат получил внутри Египта имидж победителя. Себя он называл «президентом войны». Позже Анвар Садат пригласил для послевоенного урегулирования представителей США и окончательно избавился от советского влияния. 18 января 1974 г. президент Египта при американском посредничестве подписал с Израилем соглашение о разъединении войск. В июне 1975 г. он открыл Суэцкий канал для свободного судоходства, а в марте 1976 г. разорвал договор о дружбе и сотрудничестве с СССР. В октябре 1977 г. Анвар Садат заявил о приостановке на десятилетний период выплаты военных долгов СССР.

С этого момента начинается период сближения с США и попытка установить сепаратный мир с Израилем. В ноябре 1977 г. Анвар Садат посетил с визитом Иерусалим, а 17 сентября 1978 г. в Кемп-Дэвиде (США), в присутствии президента Джимми Картера, подписал мирный договор с Израилем [11]. Подписанием этого договора он вызвал протесты не только со стороны СССР, но и большей части арабских стран. Египет исключили из Лиги арабских государств. В 1978 г. Сирия, Ливия, Алжир, Ирак и Южный Йемен разорвали с Египтом дипломатические отношения. Единственной арабской страной, не разорвавшей дипломатические отношения с Египтом, был Султанат Оман. [9].

Президент Анвар Садат объявил о проведении в социально-экономической сфере страны политики «Инфитах» (Открытые двери). Он хотел с помощью США оздоровить экономику Египта. Однако экономическая ситуация в Египте стала еще больше ухудшаться. Многочисленные западные кредиты не принесли желаемого результата, поскольку значительная их часть разворовывалась чиновниками. В 1977 г. в стране начались голодные бунты, чего ни разу не было при Гамале Абдель Насере. Понимая шаткость своего положения, Анвар Садат активизировал поиск поддержки со стороны населения и элиты. Он начал заигрывать с мусульманским духовенством, но в 1978 г., не получив ожидаемого результата, обрушил шквал репрессий против радикальных религиозных организаций. В этой ситуации в конце 1970-х годов и возник заговор против президента Египта [10, с. 250].

позитивних результатів при екстенсивному методі господарювання і низькому рівні продуктивності праці первісно зумовлювали формалізм, з яким безуспішно велася боротьба на попередніх етапах розгортання соціалістичного змагання.

Брак коштів партійне та профспілкові керівництво щедро компенсувало цілою системою моральних стимулів у вигляді грамот, урочистих вшанувань ударників, занесення імен окремих робітників і робітничих колективів на дошку пошани та до книги пошани, вручення червоних прапорів підприємствам та організаціям, які досягли видатних результатів. Найпопулярнішою формою стимулювання трудової активності за доби “відлиги” було присвоєння звання “Бригади комуністичної праці” та “Ударника комуністичної праці”.

В основній своїй масі архівні документи рясніють негативними випадками штучного комплектування бригад виключно з молоді, кращих робітників та переведення менш кваліфікованих робітників до інших бригад. Місцеві організації вимагали, щоб робітники подавали письмові заяви про своє бажання взяти участь у боротьбі за звання бригади комуністичної праці. При цьому простежується явна поспішність із присвоєнням звання бригад комуністичної праці. Зокрема, мали місце факти, коли колективам, які не виконали взятих зобов’язань, все ж присвоювалось звання комуністичних, або ж змагання за звання колективів комуністичної праці організовувались, в основному, в передових колективах, що не потребувало особливого напруження для отримання звання комуністичного [20].

Залучаючись до руху, робітники не могли не бачити тієї невідповідності, яка існувала між показниками офіційної пропаганди та реальним станом речей. Особливо яскравого вираження ця тенденція набула напередодні XXII з’їзду КПРС. Так, у Постанові Президії ВЦРПС „Про задачі профспілок по розгортанню соціалістичного змагання на честь наступного XXII з’їзду КПРС” зазначалось, що звітка про нього „викликала нове могутнє політичне і трудове піднесення”, в результаті якого перевиконувались завдання з найважливіших галузей господарства [21]. У той же час в архівних матеріалах відмічалось, що показники роботи промисловості за 7 місяців 1961 р. взагалі ставили під загрозу виконання зобов’язань, які було взято підприємствами до XXII з’їзду КПРС [22].

Намагання профспілкових керівників за будь-яку ціну підтримувати видимість життєздатності руху за комуністичну працю на виробництві призводило до того, що на завершальному етапі “відлиги” під час присвоєння звань колективів та ударників комуністичної праці до уваги бралися лише виробничі показники, а питання виховання, навчання, поведінки громадян у побуті не враховувалися [23]. Таким чином, рух за комуністичну працю втрачав свій основний зміст – ідеологічну обробку трудящих.

Прагнення ж ВЦРПС видати бажане за дійсне відверто вказує на наростання економічної кризи в країні, а отже, і на слабке підґрунтя для матеріального стимулювання учасників руху за комуністичну працю та соціалістичне змагання. Невідповідність пропагандистських заходів партійних та профспілкових органів їхнім економічним результатам дає можливість констатувати, що організаторів руху хвилював не стільки його економічний, скільки політичний аспект, що приховувався за партійним постулатом про будівництво комунізму, останній, в свою чергу, виправдовував появу “відлиги” як чергового етапу тоталітарних відносин.

Розглянуті шляхи та форми, які використовувала громадська організація у процесі ідеологічної обробки своїх спільчан дає підстави стверджувати, що радянські професійні спілки України доби “відлиги” переживали процес подальшого одержавлення. Залежність від держави виявилась у повній деформації їх природних функцій. У зв’язку з цим виховна функція громадської організації трудящих трансформувалась в ідеологічну. За часів “відлиги” вона набула особливого значення в результаті модифікації як панівного режиму, так і концептуальних засад профспілкового руху. “Відлига” являла собою наступний етап розвитку тоталітарної системи, який був значно досконаліший за сталінську модель режиму. Процес десталінізації, безперечно, приніс свої позитивні результати, пом’якшивши каральну систему в країні, але тотальна ідеологізація суспільства повною мірою компенсувала відсутність жорстких каральних заходів, створюючи у громадян країни тільки ілюзію демократичних перетворень та втілення ідеї народовладдя в життя.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена історичному аналізу процесу ідеологізації трудящихся средствами профессиональных союзов Украины в период “оттепели”. На основе широкого круга опубликованных и неопубликованных источников рассматривается механизм политического, идеологического и организационного подчинения профессиональных союзов интересам тоталитарного государства. Автор доказывает, что в результате партийного влияния произошла дальнейшая политизация производственных отношений в СССР. Также доказано, что “оттепель” была следующим этапом развития тоталитарной системы, который был более совершенным в сравнении со сталинской моделью тоталитарного режима.

Ключевые слова: профессиональные союзы, тоталитаризм, правящая партия, идеология, подчиненность, зависимость.

SUMMARY

The article is devoted to the historical research of the process of ideological influence on the soviet workers which was carried out by the

изложен в справочной литературе по арабским странам Ближнего Востока [5]. Более детально историческое значение правления президента Анвара Садата было рассмотрено в справочнике по Египту, который был опубликован московскими востоковедами [6]. Отдельные моменты проблемы были изучены в работах западных исследователей Асари Н. [7], Клуттбака Р. [8], Грэхэма Э. [9], а также Каравана И. [10].

Основными источниками по изучению данной проблемы являются материалы периодической печати арабских стран, в частности египетской газеты «Аль-Ахрам», а также информационные данные, опубликованные в сети INTERNET [11].

Цель статьи. Основная цель данной работы состоит в рассмотрении исторических аспектов покушения на президента Египта Анвара Садата в октябре 1981 г. Она подразумевает решение следующих задач:

- 1) охарактеризовать период правления президента Анвара Садата;
- 2) рассмотреть значение событий 6 октября 1981 г. в новейшей истории Египта;
- 3) проанализировать реакцию различных государств на события 6 октября 1981 г.

Основной материал статьи. Анвар Садат стал президентом Арабской Республики Египет в сентябре 1970 г. На этом посту он сменил Гамалю Абдель Насера. В первые годы своего правления, не имея серьезных союзников, кроме Советского Союза, Анвар Садат публично выступал с антиимпериалистическими лозунгами. В марте 1971 г., в ходе официального визита в Москву, он старался убедить советское руководство дать ему больше оружия и материальной помощи. При этом Анвар Садат делал громогласные заверения в вечной дружбе и готовности к «совместной борьбе против империализма». В своей публичной речи 10 июня 1971 г. заявил: «Наша дружба с СССР не временная, а принципиальная дружба, не этапная, а постоянная. Мы выступали и всегда будем выступать вместе в едином мировом антиимпериалистическом фронте» [8, с. 144].

Однако, заявляя о дружбе с СССР, Анвар Садат искал возможность установления контактов с США и другими странами Запада. В мае 1971 г. по обвинению в подготовке государственного переворота был арестован Али Сарби и все члены просоветски настроенной группировки в египетском руководстве. Тогда же, в мае 1972 г. президент Египта подписал с СССР договор о дружбе и сотрудничестве, а также неофициально предложил Москве принять Египет в Организацию Варшавского договора.

В дальнейшем действия Анвара Садата не поддаются логическому объяснению. В июле 1972 г. он потребовал от СССР вывести из Египта 15 тысяч советских специалистов, в том числе военнослужащих и военных советников, а вскоре предложил Москве продлить договор об использовании советским ВМФ египетских портов [6, с. 84]. На наш

ПОКУШЕНИЕ НА ПРЕЗИДЕНТА ЕГИПТА АНВАРА САДАТА 6 ОКТЯБРЯ 1981 ГОДА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Данная статья посвящена проблеме изучения исторических аспектов покушения на президента Египта Анвара Садата в октябре 1981 г. Автор рассмотрел международную реакцию на события в Египте. В статье были использованы различные виды источников.

Актуальность проблемы. В октябре 2011 года исполнится тридцать лет со дня гибели президента Египетской Арабской Республики Анвара Садата. Это событие имело особое значение не только для новейшей истории Египта, но и для всех стран арабского мира. Убийство Анвара Садата стало первым, наиболее резонансным террористическим актом, в ходе которого был физически устранен лидер одной из влиятельных арабских стран. Более того, президент Египта был первым крупным политическим деятелем, который стал жертвой исламских экстремистов. Необходимо заметить тот факт, что деятельность террористов носила четко выраженный суицидный характер. Этот момент подчеркивает религиозную направленность террористического акта. После гибели Анвара Садата покушение на лидеров государств Азии и Африки стало обычным явлением политической жизни этих стран. Несмотря на тридцатилетний срок давности, многие обстоятельства того дня остаются неизвестными. События 6 октября 1981 г. в Египте были неоднократно рассмотрены отечественными и зарубежными специалистами. Авторы изучали многие вопросы, связанные с покушением на президента Египта. Были рассмотрены политические, религиозные и международные аспекты. Однако, на наш взгляд, спустя тридцать лет без достаточного внимания остались исторические аспекты этой проблемы. Поэтому проблема, рассматриваемая в данной научной статье, является актуальной и заслуживает внимания со стороны исследователей.

Анализ научных исследований и публикаций. В работах советских и российских востоковедов Седова Ю.А., Игнатенко А.А., Коровикова А.В., Васильева А.М. была сделана попытка дать историческую оценку покушения на Анвара Садата [1]. Вопросы исторического значения событий 6 октября 1981 г. нашли свое отражение в «Энциклопедии покушений и убийств», опубликованной под редакцией Карла Сифакиса [2]. В статье российского исследователя Константина Капитонова был сделан анализ политической ситуации в Египте накануне покушения на Анвара Садата [3]. Историческим аспектам событий 6 октября 1981 г. в Египте уделил внимание Глазунов О. [4]. Необходимо заметить, что частично этот вопрос был

Ukrainian trade-unions during the period which is known as “the Thaw”. Using the wide range of published and archival material and documents the author looks into the mechanism of political, ideological and organizational subordination of trade-unions to the totalitarian regime’s interests. The author proves that the industrial relationship in the USSR was politicized as the result of the Party’s influence. It is also proved that “the Thaw” was the following stage of the totalitarian system which was much more perfect than Stalin’s model of the totalitarian regime.

Key words: trade-unions, totalitarianism, the ruling party, ideology, subordination, dependence.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. / В.К. Баран. – Львів: Ін-т Українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 112 – 115; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр.: [монографія] / М.Л. Головка. – К.: Олан, 2004. – 312 с.; Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70 – 80-х років: [монографія] / В.М. Докашенко. – Донецьк: Вид-во Донецького держ. ун-ту, 1999. – 356 с.; Зима М.П. Профспілки України: минуле і сучасність / М.П. Зима. – К., 1996. – 43 с.; Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.; Русначенко А. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев’яностих років / Анаголій Русначенко. – К.: Б.В., 2000. – С. 5, 14.
2. Справка ЦК КП У об антисоветских проявлениях и борьба с ними. – Центральный державный архив громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Од. зб. 4302. – Арк. 16, 103, 167.
3. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Коммунистическая партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 15 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 8. – С. 301.
4. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС: Справочник / [сост. В.Н. Павленко]. – М.: Политиздат, 1990. – С. 12.
5. История профсоюзов СССР: учеб. пособие. М.: Профиздат, 1969. – С. 364.
6. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 года. – М.: Профиздат, 1955. – С. 2; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з’їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К.: Держполітвидав

- УРСР, 1959. – С. 4; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом професійних спілок СРСР. – К.: Держполітвидав України, 1963. – С. 5.
7. Сводный статистический отчет (по отраслям промышленности) на 1.01.1962 г. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 2858. – Арк. 2.
  8. Нищий Ф.Е. Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению роли профсоюзов в хозяйственном строительстве (1959 – 1965 гг.). На материалах промышленных предприятий: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.570. – Одесса, 1970. – С. 16-17.
  9. Положение о комиссии по культурно-массовой работе фабричного, заводского, местного (цехового) комитета. Утверждено Президиумом ВЦСПС 8 февраля 1951 г. // Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1956. – С. 543-544.
  10. Положение о комиссии по культурно-массовой работе фабричного, заводского, местного (цехового) комитета профсоюза. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС от 10 апреля 1964 г. // Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1967. – С. 449.
  11. Сводный статотчет о численности профактива по облсовпрофам УССР за 1956 г. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 1243. – Т. II. – Арк. 10.
  12. Работа профсоюзного актива на предприятии. – М.: Профиздат, 1959. – С. 232.
  13. Об итогах общественного смотра красных уголков в республике. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 3506. – Арк. 19.
  14. Доклад Сумского Областного Совета профсоюзов о работе с 6 марта 1956 г. по 20 марта 1958 г. – Сумський держархів. – Ф. Р-3347. – Оп. 1. – Од. зб. 226. – Арк. 48.
  15. Справка о культурно-просветительных учреждениях профсоюзных организаций республики. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 1132. – Арк. 15; Довідка про роботу профспілкових організацій Української РСР по створенню сприятливих умов для освіти і культурного відпочинку трудящих. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 4652. – Арк. 58.
  16. Емельянов Б. Работа культактива / Борис Емельянов. – М.: Профиздат, 1962. – С. 29; Стенограмма семинара председателей заводских, шахтных и местных комитетов Артёмовского района города Луганска. 12 апреля 1958 г. – Луганський держархів. – Ф. Р-2448. – Оп. 1. – Од. зб. 233. – Арк. 84.
  17. Кондрацький А.А. Профспілки комуно-тоталітарної України (1945-1985 рр.) / А.А. Кондрацький // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Мат-ли наук. конф. "Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності". – К.: Логос, 1996. – С. 155.
  18. Богданова Л. Спасенная ангелом // Крымские известия. – 2005. – 6 июля. – С. 5.
  19. Митков В. В. Там само, С. 126.
  20. Записано зі слів Маврешко Марії Миколаївни, болгарка. Народилася с. Кишлав, Старокримський район, Крим. Мешкає с. Вугляр, Донецька область. Інтерв'ю проведено Комар Я. В. 14 квітня 2009 р.
  21. Там само.
  22. Кіссе А. І. Відродження болгар України. – О.: Оптимум, 2006. – С. 153.
  23. Зарубин В. Г. Депортация из Крыма армян, греков и граждан других национальностей // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 26.
  24. Бекирова Г. Т. Крымскотатарская проблема в СССР: (1944-1991) – Симферополь: Оджакъ, 2004. – 330 с. Режим доступа до книги: <http://www.kirimtatar.com/Books/Bekirova/krpr1.html#L10>
  25. Записано зі слів Губарь Олени Георгіївни, болгарка. Народилася с. Туйгуч, Крим. Мешкає с. Вугляр, Донецька область. Інтерв'ю проведено Комар Я. В. 23 квітня 2009 р.
  26. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 328.
  27. «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в определенные районы Советского Союза в период Отечественной войны». Указ Президиума Верховного Совета СССР. 26 ноября 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до указу: <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/deport/5.html>
  28. Записано зі слів Влачуги Віри Олександрівни, болгарка. Народилася с. Марфівка, Старокримський район, Крим. Мешкає с. Вугляр, Донецька область. Інтерв'ю проведено Комар Я. В. 23 квітня 2009 р.; Пукиш В. С. Крымские татары и болгары на Кубани [Электронный ресурс] // Крымська світлиця. – 2007. – 21 грудня (№ 51). – Режим доступа до газети: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=5420>
  29. Этнический атлас Узбекистана / Отв. ред. Алишер Ильямов. – Ташкент: «ООФС – Узбекистан», 2002. – С. 56.
  30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 24, спр. 3614, арк. 7.

- кримських татар: Автореф. дис. . канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1998. – 16 с.; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. А. Габриелян, С. А. Ефимов, В. Г. Зарубин и др. – Симферополь: Изд. дом «Амена», 1998. – 340 с.
3. Брошеван В. М. Военная мобилизация в Крыму 1941-1944. – [Симферополь], Б.г. – С. 21, 34.
  4. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР, 22 июня 1941 г.-1942 г. Т. 13 (2-2). – М., 1997. – С. 283.
  5. Советская экономика в период Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. – М., 1970. – С. 190.
  6. Асабаева Ж. Как трудармейцы приближали победу [Электронный ресурс] // Прикаспийская коммуна. – 2010. – 28 мая. – Режим доступа до статті: <http://pricom.kz/?p=1658>
  7. Митков В. В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы). – Запорожье: Тандем-У, 2009. – С. 137.
  8. Там само, С. 131-150.
  9. Суслов А. Б. Спецконтингент в Пермском крае в конце 20-х – начале 50-х гг. XX в.: автореф. дис. . . доктора исторических наук: 07.00.02 / Ур. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2004. – С. 17.
  10. Полян Павел «Не по своей воле... История и география принудительных миграций» в СССР. – М., 2001. – С. 47.
  11. Fisher Alan W. The Crimean Tatars. – Standford. – Calif: Hoover Institution Press, 1978. – P. 169.
  12. Там само, Р. 47.
  13. Померанц Г. С. Красная книга народов (Заметки 1987-1989) // Апрель: Лит.-худож. и обществ.-полит. альм. / Гл. ред. А. И. Приставкин. – М.: Совмест. сов.-брит. предприятие «Интер-Версо»: Междунар. отношения, 1990. – С. 217.
  14. Там само, С. 209.
  15. Сквозь века: [Сборник] / Ред.-сост. Н. Николаенко. – Симферополь: [б. и.]. – (Народы Крыма). Вып. 1 / Отв. за вып. Л. Сергиенко. – 1995. – С. 85.
  16. Крыва-Апазиди А. Трагедия депортации. Памятник жертвам депортации открыт в Севастополе // Роден край. – 2009. – № 34 (29 августа). – С. 3.
  17. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». Указ Президента України № 37 від 23 січня 2009 р. [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр. – 2009. – 29 січня. – Режим доступу до документа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=37%2F2009>
  18. Сводный статистический отчет по УССР за I полугодие 1959 г. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 2054. – Арк. 2.
  19. Нариси історії професійних спілок України / [Федерація профспілок України. Гол. ред. О.М. Стоян, кер. авт. кол. О.П. Реєнт]. – К.: Б.В., 2002. – С. 499.
  20. Протокол обласної наради бригад і ударників комуністичної праці. м. Тернопіль. 3 червня 1960 р. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 2512. – Арк. 125-127.
  21. О задачах профсоюзов по развертыванию социалистического соревнования в честь предстоящего XXII съезда КПСС. Постановление Президиума ВЦСПС от 16 января 1961 г., протокол №2, п. 10 // Сборник постановлений президиума и секретариата ВЦСПС январь-март 1961 г. – М.: Профиздат, 1961. – С. 42-44.
  22. Справка о работе профсоюзных организаций по развертыванию социалистического соревнования за звание коллектива и ударника коммунистического труда на предприятиях и стройках УССР. – ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Од. зб. 2922. – Арк. 14.
  23. Справка об организации социалистического соревнования за коммунистический труд на Ольховском коксохимзаводе по состоянию на 20 мая 1964 г. – Луганський держархів. – Ф. Р-2448. – Оп. 4. – Од. зб. 33. – Арк. 70.

ББК 63.3 (4 Укр)

Шемяков О.Д.

РОЛЬ ПРОФСПЛОК У СТАНОВЛЕННІ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ДІАЛОГОМ

У статті досліджується проблема ролі профспілок у становленні механізму державного управління соціальним діалогом, вирішення якої істотно впливає на ефективність управління процесами взаємодії, що відбуваються між суб'єктами соціально-трудових відносин. Автор звертає увагу на важливість ведення соціального діалогу як ефективної форми вирішення соціальних проблем, від якого залежить рівень соціально-економічної й політичної стабільності в суспільстві. Для підвищення ролі профспілок пропонується конкретний шлях їх реформування в умовах ринкової системи господарювання.

Згідно із проведеними дослідженнями [1, 2], соціальні, економічні, психологічні та правові аспекти взаємодії індивідів і соціальних груп у суспільстві породжують соціально-трудові відносини, які виникають у процесі трудової діяльності, а їхніми суб'єктами виступають власники на засоби виробництва, наймані працівники та в деяких випадках держава.

Самореалізація індивідів набуває вищої форми в громадянському суспільстві, яке формується в період розбудови правової держави, економічного та політичного розвитку країни, зростання добробуту, культури й самосвідомості народу, економічну основу якого складає суверенітет індивідуальних власників і різноманіття форм власності [3].

Важливо зазначити, що від характеру взаємостосунків суб'єктів соціально-трудова відносин (СТВ) залежить рівень соціально-економічної й політичної стабільності в суспільстві.

З'ясовано [4], що суспільно-політична та соціально-економічна стабільність суттєво залежить від ефективного державного управління процесами, які відбуваються при взаємодії суб'єктів соціально-трудова відносин і які в ринкових умовах набувають нової форми. Виходячи з накопиченого досвіду країн з ринковою системою господарювання, доведено [5, 6], що такою формою є соціальний діалог (СД). Так, у європейських країнах із сучасною світовою економікою як система регулювання взаємовідносин у подібній ситуації він широко використовується, а документами Міжнародної організації праці (МОП) визначено, що СД «... виявився цінним демократичним засобом вирішення соціальних проблем...» [7, с. 2-3].

Водночас соціальний діалог – це вид діяльності представницьких органів (сторін) роботодавців (власників), найманих працівників та держави у формі переговорних процесів, які визначають систему взаємовідносин між ними, що дозволяє не тільки узгоджувати інтереси суб'єктів, а й значною мірою сприяти гуманізації цих відносин і впливати на ефективність державного управління [8]. Отже, досягнення суспільно-політичної та соціально-економічної стабільності в державі значною мірою залежить від ефективного ведення СД, в якому провідну роль відіграють представницькі органи суб'єктів СТВ, а саме: від держави – органи виконавчої влади; від роботодавців – органи організацій (об'єднань) роботодавців; від найманих працівників – органи профспілок, об'єднань профспілок.

Проте поточний стан розвитку взаємовідносин між державою, роботодавцями та найманими працівниками вказує на наявність проблем стосовно дієвості сторін соціального діалогу. Особливу тривогу викликає роль представницького органу найманих працівників, яким є профспілка України [8-26].

Здатність сторін діяти достатньо швидко та приймати відповідні рішення є важливою умовою ефективного ведення соціального діалогу. Як показує національний та зарубіжний досвід, бажана мобільність може бути досягнута завдяки:

по-перше, додержанню таких принципів:

- соціальний діалог повинен вестися на основі трипартизму або біпартизму;

ціональних меншин задовольняло як соціально-економічні інтереси, так і відповідало політичним завданням періоду Великої Вітчизняної війни та післявоєнного часу. Рекрутування до цих категорій мало такі риси: адміністративний, масовий та примусовий характер. Обрана лінія національної політики щодо болгар зумовила переведення болгар-«трудоармійців» до статусу болгар-спецпереселенців з відповідними правовими наслідками.

Опосередковано пенітенціарна система слугувала зняттям знищення національної самобутності. Одним із методів була дисперсія болгарської спільноти на величезному просторі Радянського Союзу. Головними наслідками для болгарської спільноти Приазов'я, що потрапила до категорії спецпереселенців, стали зруйнованість соціальних зв'язків, порушення вертикальної та горизонтальної трансмісії родинних зв'язків, знищення вікового господарсько-побутового устрою життя та стирання національних традицій та звичаїв.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються передумови та причини привлечення болгар в «трудоармію» та спецпоселення, розкриті нюанси трудового використання болгар, представлена характеристика їх правового положення. Автором изложена роль пенитенциарной системы как в годы Великой Отечественной войны, так и послевоенный период.

Ключевые слова: «трудоармия», спецпоселения, пенитенциарная система.

SUMMARY

In the article pre-conditions and reasons of bringing in of Bulgarians in trudarmiya and on the special settlements are considered, nuances of labour use of Bulgarians are described, their legal position is characterised. The author states the role of the penology system in the years of Great Patriotic War and post-war period.

Key words: trudarmiya, special settlements, penology system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Неизвестный Кузбасс (1943 – 1991 гг.): Сб. док. и материалов. Вып. 1. – Кемерово, 1993. – 176 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1939-1945 гг. Новосибирск, 1996. – 303 с.; Система исправительно-трудова лагерьей в СССР, 1923–1960: Справочник. М., 1998. – 597 с.
2. Фитц А. Боль в наследство. Советские немцы: история через судьбы. Ташкент, 1990. – 110 с.; Вольтер Г. А. Зона полного покоя. Рос. немцы в годы войны и после нее: Свидетельства очевидцев. – 2-е. изд., доп. и испр. – М.: Варяг, 1998. – 416 с.; Муртазаева Г. Н. Социально-економічні проблеми повернення й адаптації

де для будівництва використовувався калип (цегла, зроблена із глини, гною та соломи), у місцях виселення основним будівельним матеріалом був ліс (північ європейської частини РРФСР). Усі будівлі були зроблені у вигляді зрубів. Внутрішнє обладнання будинку відрізнялося простою, зручністю й функціональністю. Будинок складався із сіней (нежитлова частина будинку, яка з'єднує житлове приміщення з вулицею), кухні й однієї або двох житлових кімнат.

Усе працездатне населення, що мало статус спецпереселенців, мусило займатися суспільно корисною працею. Основними заняттями була робота в галузі сільського господарства, промисловості, будівництва. В РРФСР найважчою формою роботи вважалася лісозаготівля, родини спецпереселенців переселяли по декілька разів, коли було закінчено одну ділянку і потрібно було починати нову. На теренах Центральної та Середньої Азії основними напрямками роботи для болгар стали тваринництво та баштанництво в Гур'євській області Казахської РСР, робота з бавовною у Ферганській області та на заводах Ташкентської області Узбецької РСР. Найбільш «шанованою» серед спецпереселенців була робота на підприємствах промисловості, куди потрапляли родини, що склалися переважно з осіб працездатного віку. Незважаючи на дотримання режиму довічного поселення, деяким родинам вдавалося змінити місце проживання в порядку переведення з однієї роботи на іншу: в 1944 році родина Нешевих потрапила на Урал, в 1946 році голові родини Андрію Федотовичу як висококваліфікованому спеціалісту із селекції та агрономії вдалося домогтися переведення в Узбекистан [29]. Зміна місця проживання не приводила до зняття режиму спецпоселення або ліквідації статусу спецпереселенця та поновлення усіх прав та свобод громадянина.

Режим суворого нагляду комендатур за спецпереселенцями тривав до 1954 року. Починаючи вже з 1952 року в центральні органи та обласні організації УРСР почали надходити заяви від спецпереселенців про звільнення їх із місць спецпоселень. Керівництво ЦК КП України на чолі з першим секретарем О. І. Кириченко не піддавали сумніву постанову Державного комітету оборони СРСР за №5984/сс від 2 червня 1944 про виселення з території Криму німецьких пособників з числа греків, вірменів та болгар, але зазначали, що, у зв'язку з веденням бойових дій, воєнним положенням, неможливо було перевірити діяльність зазначених груп осіб на окупованій території. За результатами перевірки та за затвердженими МВС СРСР висновками з місць спецпоселень станом на 25 лютого 1954 року було звільнено 805 родин (2421 особа) із 37455 осіб (загальна кількість депортованих кримських громадян в 1944 році) [30].

Формування таких категорій, як «трудоармії» та спецпереселенці, було частиною концепції використання примусової праці в державних інтересах. Залучення до цих категорій представників на-

- організаційні структури представницьких органів (сторін) роботодавців (власників) та найманих працівників повинні бути рівнозначними й відповідати напрямам господарської діяльності в умовах ринкової системи господарювання;
- сторони соціального діалогу повинні бути рівноправними, компетентними та відповідальними за виконання ухвалених компромісних рішень;
- кожна сторона повинна володіти високим рівнем культури поведінки при веденні переговорів;

по-друге, подальшого підвищення ролі профспілок щодо їх впливу на становлення ефективного механізму державного управління соціальним діалогом.

Річ у тому, що під час перехідного періоду до ринкових умов господарювання профспілки виявилися єдиною структурою, більш-менш здатною діяти та приймати рішення щодо захисту інтересів найманих працівників, які становлять значну частину суспільства. Саме це сприяло зниженню конфліктогенності в державі (рис. 1), що суттєво дозволило знизити рівень трансформації колективно-трудова конфліктів у страйки та деякою мірою попереджати їх виникнення.

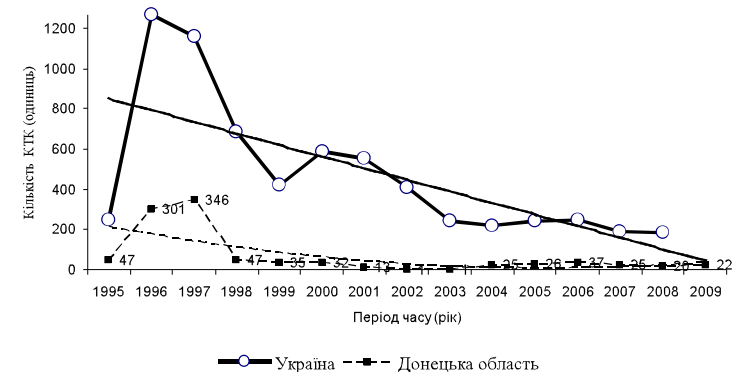

Рис. 1. Динаміка виникнення конфліктних ситуацій в 1995-2008 роках

Проте, як показують проведені опитування [27], рівень *недовіри* до профспілок в Україні з 51% у 2004 році зріс до 62% у 2006 році. Більше того, динаміка рівня недовіри найманих працівників до профспілок за період з 1994 року по 2007 рік свідчить про стале зниження рівня довіри населення до цих представницьких органів (рис. 2).

І як наслідок, згідно зі статистичними даними й проведеними дослідженнями [6, 19-24], спостерігається негативна динаміка зменшення кількості членів профспілок (табл. 1).

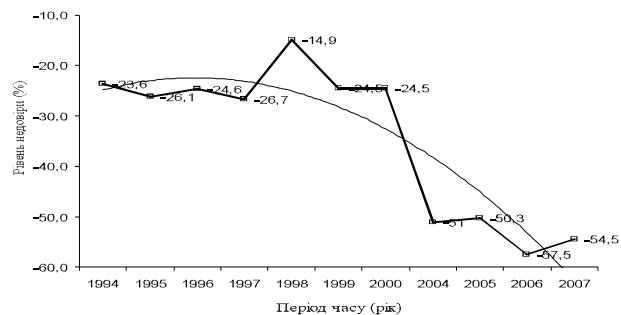

Рис. 2. Динаміка рівня недовіри населення до профспілок в Україні за період з 1994 року по 2007 рік

Таблиця 1

Динаміка зміни кількості членів профспілок та первинних профспілкових організацій в Україні (ФПУ)

Відрізок часу (рік)	Усього первинних профспілкових організацій (тис. одиниць)	Усього членів профспілок (мільйонів осіб)
1998	133200	16,56
1999	129000	15,60
2000	122400	14,40
2001	119898	13,47
2002	115125	12,58
2003	110954	11,78
2004	103112	11,93
2005	96903	10,67
2006	95784	10,23
2007	91777	9,75
2008	87671	8,99

Аналіз динаміки зміни кількості членів профспілок, які об'єднані у Федерацію профспілок України (ФПУ), вказує на те, що особливо велика чисельна втрата відбулася в галузевих профспілках машинобудівного напрямку діяльності.

Звертає на себе увагу й той факт, що із зменшенням кількості членів профспілок великими темпами зростає недовір'я і до органів державної влади. Так, відповідно до соціологічних досліджень [27-29], баланс довіри-недовіри до провідних інституцій, органів державної влади характеризується як негативний (таблиця 2).

виїзд або втеча зі спецпоселення каралася 20 роками каторжних робіт, а пособництво у втечі каралося позбавленням волі строком на 5 років [27].

Незважаючи на згадану постанову, в житті спецпереселенців виникав цілий ряд ситуацій, з огляду на які їм потрібно було на деякий час залишити район свого проживання. Прикладами таких ситуацій ставали питання відправлення релігійних обрядів, дотримання традицій та звичаїв. У районах виселення спецпоселення являли собою невеличкі робітничі селища, хутори, тому відсутність церков є об'єктивним явищем на початковій стадії поступового історичного розвитку поселення. Найближча церква була розташована в районному або обласному центрі, через що болгарки не мали змоги її відвідувати. Опинившись в умовах постійного тиску, приниження та утисків з боку влади, недобррозичливого ставлення сусідів, чужого клімату, важкої праці та відсутності елементарних побутових норм, люди шукали хоча б якусь можливість зберегти зневажені звичаї. Сюди можна віднести й дотримання деяких релігійних традицій: хрещення дитини, вінчання, відспівування небіжчика. За відсутності дозволу на тимчасовий виїзд з району спецпереселенці намагалися обійти дію постанови. Так, щоб охрестити дитину, мати-болгарка передавала її в руки місцевої жінки, яка, не маючи статусу спецпереселенця, вільно виїжджала за межі поселення в районний центр і там хрестила дитину. Окрім стандартної процедури реєстрації акту одруження в сільраді або в коменданта, частина болгар воліла скріпити свій союз церковним благословенням. Якщо офіційно покинути район було можливості, то пара їхала в районний центр уночі, де відбувався обряд вінчання, і рано-вранці вони верталася в спецпоселення. Відомі випадки, коли болгаркам, які хотіли одружитися, відмовляли в зміні дівочого прізвища на прізвище чоловіка. З огляду на те, що подібні випадки відмови траплялися в зовсім різних районах та областях, де болгарки перебували на спецпоселеннях, питання про можливість існування певного розпорядження з цього приводу залишається поки що відкритим. Наприклад, Віра Олександрівна Влчуга не змогла змінити прізвище на Чендеву (місце спецпоселення – Кіровська область), Марія Степанівна Перонко – на Москотову (Кемеровська область), Ганна Дмитрівна Попучієва – на Тричеву (Кемеровська область) [28].

Родини спецпереселенців мешкали в приміщеннях, які не відповідали нормам або призначені для проживання: гаражах, бараках, лазнях та інше. В одному приміщенні жило декілька родин або представників однієї статі: в одній хаті до 10 жінок з дітьми. Згодом, облаштувавшись у спецпоселенні, болгарки почали налагоджувати свій побут. Можливості побудувати своє власне житло в багатьох родинях не було, це могли собі дозволити ті родини, де були чоловіки. На відміну від Криму,

дів стали Башкирська та Марійська області АРСР, Кемеровська, Молотовська, Кіровська та Свердловська області РРФСР та Гур'євська область Казахської РСР [22]. За кількістю депортованих регіони розташовувалися таким чином (згідно із сучасним географічним розмежуванням країн): Російська Федерація – 10 339 осіб, Казахстан – 1868 осіб, Таджикистан – 154 особи, Узбекистан – 53 особи, Киргизія – 1 особа [23].

Після розселення основного депортованого контингенту з Криму, до спецпереселенців почали долучатися чоловіки-болгари, що були призвані до лав Радянської армії ще до 14 квітня 1940 р., тобто до директиви командувача Одеського військового округу про зняття з обліку болгар, та які на момент виселення болгар з Криму перебували в Червоній армії. Згідно з директивами НКВС СРСР №1/21826 від 16 листопада 1944 р. та №1/1559 від 12 серпня 1945 р. демобілізованих з лав Червоної армії кримських болгар, татар, вірменів та інших народів, що були виселені з території Кримського півострова, категорично заборонялося направляти до Криму та наказувалося відряджати їх до своїх родин у місця спецпоселень [24]. «Через рік, після того як нас виселили з Криму, до нас приїхав татко. Тоді стало трошки легше жити», – пригадує часи депортації Губарь Олена Георгіївна [25].

Потрапивши на місця спец поселення, більшість болгар вважала, що сталася якась помилка, по закінченні війни їх амністують і вони зможуть повернутися додому. Постановою Ради народних комісарів СРСР № 35 від 8 січня 1945 року остаточно визначився правовий статус спецпереселенців, згідно з яким болгари обмежувалися у правах та свободах

- приватних: скасовувалися свобода пересування та вибір місця проживання (закріплення за районами свого розселення), право на презумпцію невинності та судовий розгляд і т.д.
- політичних: обмежувалась свобода інформації, свобода зборів, право на отримання освіти і т.д.
- соціально-економічних: обмеження в трудових правах, на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та медичну допомогу.

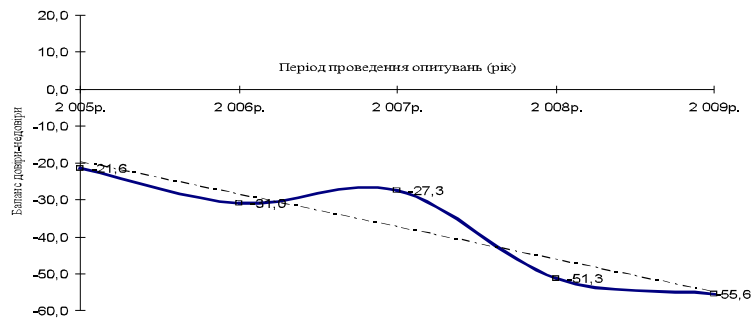
Після ознайомлення з умовами життя, статусом, побачивши ставлення місцевого населення, спец переселенці почали влаштовувати втечі [26]. У зв'язку з цим 21 листопада 1947 року виходить Постанова Ради Міністрів, а пізніше Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року про посилення режиму перебування депортованих у місцях спецпоселення. Ці документи посилювали режим нагляду за депортованими в місцях виселення, у декларативній формі проголошуючи довічне перебування в районах виселення без права повернення на колишнє місце проживання. Згідно з останнім документом (указом від 26 листопада 1948 року) несанкціонований

Таблиця 2

Баланс довіри-недовіри до провідних інституцій, органів державної влади

Період проведення опитувань	Назва організації, яку проводили опитування	Баланс довіри-недовіри до соціально-політичних інститутів									
		Верховна Рада	Уряд України	Президент України	Місцева влада держ. адм-ції	Прокуратура	Сули	СБУ	Міліція	Політичні партії	В середньому
2005	Березень	-0,2	11,5	29,5	-21,4	-38,3	-17,2		-43,1	-36,8	-14,5
	Вересень	-28,4	-22,8	-7,6	-15,5	-26,5	-27,8	-7,9	-25,6		-16,7
	Листопад	-31,0	-28,0	-12,0	-27,0	-34,0	-34		-36		-24,4
	Грудень	-31,0	-26,0	-13,0	-23,0	-28,0	-31		-27		-19,6
Разом за рік		-22,7	-16,3	-0,8	-21,7	-31,7	-27,5	-8,5	-32,9	-36,8	-21,6
2006	Січень	-30,2	-21,8	-12,1	-37,2	-39,8	-40,9	-0,4	-34,4	-41,4	-13,6
	Квітень	-34,4	-32,0	-11,5	-31,8	-38,4	-36,3		-41	-43,7	-14,2
Разом за рік		-32,3	-26,9	-11,8	-34,5	-39,1	-38,6	-0,4	-37,7	-42,6	-31,0
2007	Червень	-29,0	-39,0	-20,0	-20,0	-41	-38				-31,2
	Вересень	-37,3	-33,6	-38,1	-13,0	-20,9	-18,1	-20,6	-14,2		-24,5
Разом за рік		-33,2	-36,3	-29,1	-16,5	-31,0	-28,1	-10,3	-7,1		-27,3
2008	Листопад	-63,7	-54,6	-58,2	-38,2				-33,6	-59,6	-51,3
2009	Березень	-71,3	-60,2	-67,8	-34,6				-32,7	-66,7	-55,6

У цілому картина динаміки балансу довіри-недовіри громадян до політичних інституцій має такий вигляд (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка балансу довіри-недовіри громадян до політичних інституцій

Із рис. 3 видно, що баланс довіри-недовіри громадян до політичних інституцій перебуває в негативній зоні й продовжує спадати.

В умовах кризи довіри існує загроза ослаблення управлінської функції як в державних органах, так і в профспілках, що призводить до зниження рівня ефективності механізму державного управління СД, а відповідно, до соціально-економічної й політичної нестабільності в суспільстві.

Аналізуючи роль профспілок і їх вплив на становлення механізму державного управління соціальним діалогом, можна виділити основні причини, що впливають на підвищення їх ролі:

по-перше, роботодавцям, за неявної підтримки органів виконавчої влади, вдалося посягти у підсвідомості найманих працівників відчуття страху, оскільки систематична невивплата копійчаної зарплати, величезне безробіття на ринку праці зробили їх дуже податливими й мовчазними;

по-друге, у зв'язку із загрозою втрати роботи відчуття особистої свободи в людині було пригнічено, людина праці як особистість була деморалізована й у її свідомості було сформовано відчуття невпевненості в завтрашньому дні;

по-третє, неадекватні дії роботодавців відносно трудящих породили патерналізм, який виражається в нав'язуванні ідеї про непогрішність перших, їх обожнюванні й водночас у необмеженому свавіллі, безправ'ї та рабстві підданих, забороні свободи (прямої або прихованої) на об'єднання працівників в організації для свого захисту;

по-четверте, відсутність повноцінної структури представницьких органів власників (роботодавців), необхідної для ведення соціального діалогу, призводить до порушення принципу трипартизму»;

ли, щоб запобігти втечі частини населення. Виселення проводилося згідно зі списками, у змішаних родинах представникам національностей, які не підлягали виселенню, наприклад українцям, росіянам чи білорусам, пропонували залишитися у своїх помешканнях: «Мама наша – Лукерія Сергіївна – росіянка. Ось їй і запропонували залишитися з доньками (авт. – Оленою та Марією) в Криму, а батько – Костянтин Степанович (авт. – болгарин) – підлягав із синами депортації» [18]. Гендерний поділ вказує на першочергове завдання депортації саме чоловічого населення, яке вважалося більш реакційно налаштованим до влади.

Загальна вага поклажі, яку дозволялося брати із собою, не повинна була перевищувати 10-15 кілограмів, тобто рівно стільки, скільки може віднести в руках одна людина. Більшість родин не встигала із собою майже нічого взяти, окрім речей першої необхідності: «На все вам 20 хвилин, збирайтеся.» – Що встигнеш взяти з собою? Лише малюка та одяг... Дома залишилося господарство: 1 корова, 2 кабани, дворічний бичок, качки, 7 вуликів бджіл» (Євдокія Степанівна, с. Вербова, Крим) [19]. Із побутових речей найбільш цінною та найбільш корисною ставала швацька машина. У спогадах респондентів про те, як сусіди взяли із собою машинку, відчувається заздрість, бо у спецпоселеннях ця річ ставала незамінним помічником та годувальником усієї родини [20].

Вантажні автомобілі з болгарами вивозили до найближчої станції, на східному узбережжі Криму найближча станція від Керчі, Федосії, Судака, Старого Криму була в місті Карасубазар (з 1944 року м. Білогірськ), а звідти в ешелонах відправляли до спецпоселень. Процес етапування спецпереселенців у середньому становив кілька днів. Деякі ешелони з болгарами зупинялися лише 2 рази на добу, тривалість зупинки не перевищувала 20-30 хвилин, а в деяких випадках потяг стояв майже добу і в людей була змога щось приготувати, відпочити й поховати родичів у полі: «Мама померла десь під Саратовом. Ми, на відміну від більшості родин, мали змогу поховати рідну людину своїми руками, тому що потяг стояв майже добу» [21].

За свідченням учасників тих подій, під час етапування спроб до втечі не здійснювалось. Поясненням цього є особливість гендерного складу контингенту спецпереселенців. Основну частину становили родини з дітьми, батьками, у більшості родин чоловіки були відсутні. Психологічний бар'єр – покинути власну родину самому – для багатьох був непереборний, і страх перед помстою родині гальмував усілякі думки про втечу. Другою причиною є велика кількість вєнізованої охорони, яка супроводжувала ешелони. Факт відсутності будь-яких порушень у дорозі підтверджується доповідною запискою Л. П. Берії за підсумками виселення із Криму. Згідно з нею основними місцями виселення болгар та інших висланих разом з ними наро-

валися на роботу до Німеччини. Згідно із висунутими обвинуваченнями Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив рішення щодо виселення болгар та інших народів з Кримського півострова. Депортація болгар відбувалася одночасно з депортацією вірменів і греків і була призначено на 27 червня 1944 року. Основні заходи щодо виселення цих народів проводилися 8 днів, і вже 4 липня 1944 року Л. П. Берія доповідав, що виселення із Криму спецпереселенців – татар, болгар, греків, вірменів завершено. За уточненими даними державних архівів і СБУ на сьогоднішній день кількість депортованих болгар із Криму становить 12422 особи (наприклад, тільки в Севастополі нараховувалось 439 осіб болгарської національності) [16].

В офіційних документах, що висвітлюють діяльність органів НКВС стосовно виселення та нагляду за народами з Кримського півострова, використовувався узагальнюючий термін «спецпереселенці». Поряд з цим в різних документах та літературних джерелах траплялася й інша синонімічна термінологія, як-от: спецпоселенці, репресовані, депортовані; іноді скорочені форми: «специки», «позбавленці». Самі особи, що були депортовані, навівають себе спецпереселенцями, цей термін будемо використовувати й ми, маючи на увазі, що спецпереселенець – це особа, яка була депортована з постійного місця проживання, перебуваючи в пенітенціарній системі, дискримінувалася в громадянських, соціально-економічних, культурних та політичних правах.

За наявними даними, у болгарських поселеннях знали про депортацію кримських татар раніше – навесні, але підозр про майбутню операцію органів НКВС з приводу їх власної депортації болгар не мали. У зв'язку з цим спроб залишити рідні поселення або півострів, щоб уникнути депортації, не здійснювали. Спираючись на агентурну мережу в болгарських поселеннях, будь-яка спроба залишити півострів була б моментально розкрита, а учасники затримані.

Одним із джерел інформації, що висвітлює загальну схему виселення болгар з півострова, є усноісторичний метод. Незважаючи на певні поступки в демократизації українського суспільства та ухвалення Указу Президента України № 37 від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» [17], розсекречення архівних матеріалів щодо болгарських поселень Кримського півострова та справ, що стосуються депортації народів Криму, просуваються доволі повільно. Отже, за спогадами свідків заходи з виселення болгарського контингенту виконувалися так.

У населений пункт приїжджала група озброєних людей. Кількість уповноважених осіб відповідала кількості мешканців. Так, на один будинок призначалось двоє або троє людей. Такі заходи вжива-

по-п'яте, держава не завжди виступає як арбітр, регулятор, координатор у сфері врегулювання соціально-трудових відносин, що провокує зростання інтересів чиновників з інтересами роботодавців;

по-шосте, в управлінні ще домінують форми роботи, які використовувалися у ВЦРПС. До того ж спостерігається помилкове застосування в ринкових умовах структури профспілок, яка склалася за планово-галузевої системи господарського комплексу країн колишнього СРСР [6, 9, 30];

по-сьоме, надмірна політизація профспілкового руху України та відсутність єдиної ідеології профспілок і солідарних дій з метою соціально-економічного захисту найманих працівників;

по-восьме, недостатня відповідність національного законодавства міжнародним правовим стандартам ведення діалогу між суб'єктами соціально-трудових відносин;

по-дев'яте, незорієнтованість підприємницької сфери на розвиток соціальної відповідальності бізнесу, також недосконалість державного управління процесами взаємодії, що відбуваються при веденні соціального діалогу між суб'єктами соціально-трудових відносин.

Висновки:

1. Сучасна роль профспілок у вираженні інтересів найманих працівників є недостатньою і потребує суттєвого підвищення.

2. Ефективна роль профспілок є визначальною при управлінні процесами взаємодії, що відбуваються між суб'єктами соціально-трудових відносин і суттєво впливає на становлення механізму державного управління соціальним діалогом.

3. До найважливіших завдань, що стоять перед профспілками в Україні, належать завоювання довіри населення й підвищення мотивації профспілкового членства.

Пропозиції. З метою підвищення ролі профспілок пропонується:

1. Використовуючи досвід світового профспілкового руху, а також національні особливості, розпочати процес реформування організаційної структури профспілок відповідно до напрямів господарської діяльності, сформованих в умовах ринкової системи господарювання [6, 9, 30].

Для цього необхідно провести об'єднувальні процеси:

1.1. На всеукраїнському рівні.

В основу створення й взаємодії всеукраїнських профспілок має бути закладено федеральний принцип діяльності, а всеукраїнських профспілок – конфедеративний принцип діяльності.

Це питання складне та вимагає зваженого підходу й ретельного вивчення ситуації, що склалася, в кожній структурній ланці профспілкового утворення України. Але без його вирішення реформування профспілкового руху приречене на провал.

1.2. На регіонально-виробничому рівні.

Ринкові стосунки в нашій країні показали, що основний тягар у справі відстоювання інтересів членів профспілки лягає на середню ланку, оскільки в основному власник перебуває не в Києві, а в регіонах. Ефективних важелів впливу профоргани всеукраїнських профспілок і об'єднань на конкретних власників не мають.

Чинне законодавство націлене на укладення договорів лише на виробничому рівні. Як правило, на цьому рівні сторону найманих працівників представляє профком, на чолі з незвільненим головою, який повністю перебуває під тиском роботодавця. Окреслена ситуація ставить під сумнів ефективне і якісне виконання досягнутих домовленостей. Для вирішення цієї проблеми, на законодавчому рівні, потрібно перенести центр роботи з укладення колективних договорів на регіонально-галузевий і національний рівні.

2. Для накопичення досвіду й вироблення алгоритму подальших дій щодо реформування профспілкового руху вжити заходів з об'єднання профспілок машинобудівного напряму діяльності в два етапи:

Перший етап – об'єднання профспілок машинобудівних галузей України (рис. 4).

Ціллю пропонованої структури першого етапу є:

по-перше, сформувати постійнодіючі робочі органи (секретаріат і конгрес) з вирішення статутних завдань на суб'єктах господарювання машинобудівної галузі у промислово-виробничій сфері діяльності держави;

по-друге, сформувати почуття солідарної відповідальності за виконання ухвалених рішень постійнодіючими робочими органами;

по-третє, зблизити точки зору штатних працівників апаратів галузевих профспілок;

по-четверте, об'єднати кадровий та інтелектуальний потенціал для солідарного вирішення проблем між сторонами соціально-трудова відносин на суб'єктах господарювання машинобудівного виду економічної діяльності;

по-п'яте, з метою поступового об'єднання профспілкових коштів і доцільного їх використання, еволюційним шляхом сформувати загальну бухгалтерію;

по-шосте, сформувати єдину систему профспілкового навчання профкадрів і профспілкового активу;

по-сьоме, напрацювати алгоритм другого етапу об'єднання галузевих профспілок у єдину федеративну профспілку.

3. Конче назріла необхідність реформування діючої системи профспілкового навчання.

Як показав накопичений національний досвід розвитку профспілкового руху, на ефективне ведення переговорних процедур, у яких бе-

Розпочинаючи процес депортації кримських народів, політичне керівництво країни намагалося вирішити одразу декілька завдань, що відповідали як тактичним, так і стратегічним намірам, а саме: виробниче – задовольнити потреби в економічній галузі за рахунок залучення допоміжного дешевого та мобільного контингенту робочої сили, репресивне – ліквідувати потенційну загрозу «п'ятої колонії» в обличчі кримських народів та превентивну – застереження населення від опозиційної діяльності уряду в будь-якому прояві.

Окупація Кримського півострова німецькими військами тривала з кінця жовтня 1941 року по квітень-травень 1944 року. Офіційною датою звільнення Криму від фашистсько-німецьких загарбників вважається 13 квітня 1944 року, а вже 11 травня того ж року виходить постанова Державного комітету оборони СРСР про виселення кримських татар. 29 травня Л. П. Берія доповідає про кількість греків, вірмен та болгар, що мешкають на території Кримського півострова, готуючись до депортації цих народів. Заходи щодо виселення кримських татар, греків, болгар та інших народів проводились з оперативною швидкістю. Менш ніж місяць знадобився органам НКВС, щоб структурувати списки антирадянських елементів з числа представників національних меншин.

За цей час каральні органи забезпечили лише організаційно-технічний бік депортації. Процес збору та обробки інформації щодо мешканців Кримського півострова вимагав би більш тривалих термінів, а отже, діяльність органів НКВС з приводу збору інформації щодо татар, болгар та інших національних меншин була розпочата заздалегідь. Уже перед початком Другої світової війни органи НКВС володіли повною інформацією щодо болгарського населення за такими показниками: кількість, персональні дані, місце проживання, місце роботи, сімейний стан, соціальний статус і т.д. Добірка інформації про болгар Криму проводилася протягом десятків років органами ВЧК–ДПУ–ОДПУ–НКВС, про що ми розповідали в попередньому параграфі.

На Кримському півострові болгари жили переважно між Сімферополем і Феодосією в компактних та змішаних поселеннях або дисперсно. Загальна кількість болгар, що проживала на території Криму згідно з переписом населення 1939 року, склала 15353 осіб [15].

Органи НКВС були готові провести якнайскоріше депортацію кримських народів, але примусова міграція потребувала висунення офіційного звинувачення. Основними обвинувальними пунктами стало положення про пособництво німецькій військовій владі й допомога в заготівлі продуктів харчування для німецької армії, сприяння німецькій владі у виявленні та затриманні військовослужбовців Червоної армії та радянських партизанів. Болгари, вірмени й греки Криму стали єдиними, кого було звинувачено у тому, що вони вербу-

«трудоармійцях» тавро «зрадник». У документах бракує конкретної інформації про мобілізацію в трудову армію, що ускладнює визначення хоча б приблизної кількості болгар-«трудоармійців», які стали вимушеними жертвами пенітенціарної системи.

Другою категорією болгар, що потрапила під жорна пенітенціарної системи, стали кримські болгари, яких було депортовано з території Кримського півострова влітку 1944 року на Північ європейської частини РРФСР, до Сибіру, на Далекий Схід та в Казахстан. Існує декілька поглядів на причини депортації кримських народів в 1944 році. Згідно з класифікацією Павла Поляна депортація народів за етнічним чинником з Кримського півострова – це пошук винуватців, «відплата» певним народам [10]. Під дію такої акції потрапило відразу кілька народів – калмики, чеченці, балкарці, болгари, греки, татари та інші нечисленні народи Кримського півострова.

Інша версія була запропонована Аланом Фішером, американським дослідником Стенфордського університету. Вона базується на аналізі зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу часів Другої світової війни та по її завершенні. Запропонована гіпотеза Алана Фішера полягала в тому, що депортація із Кримського півострова татар, греків, вірменів, болгар та інших народів була заходом щодо зачищення прикордонної території на випадок ведення воєнних дій. Укріпившись на світовій арені як держава-переможець, Радянський Союз мав намір повернути собі частину територій, які були втрачені під час революції та Громадянської війни. Однією з таких претензій стала частина володінь Туреччини. В 1945 році Радянський Союз бере курс на розрив дипломатичних відносин з Туреччиною. У березні 1945 року СРСР відмовляється подовжувати термін дії радянсько-турецького договору про нейтралітет, а 7 червня 1945 р. було офіційно висунуто вимогу передачі під юрисдикцію СРСР провінції Карс і Ардаган у східній Анатолії, а також бази військово-морського флоту в протоці Дарданелли [11].

Спираючись на версію Фішера, факт зачищення не тільки Криму, але й всього Причорномор'я стає політично обґрунтованим явищем історичного процесу. Під репресивні заходи Радянського Союзу в Криму потрапили народи, які в той або інший історичний період були підданими Османської імперії. Примусова міграція болгар та інших народів з Кримського півострова – це часткова депортація за етнічною ознакою в порядку «підготовки театру військових дій» та «зачистки території» [12].

Представник філософського підходу до проблеми депортації болгар, татар, вірменів та інших народів Кримського півострова Григорій Померанц зазначає, що «нечисленні народи як об'єкти цькування значно зручніші» [13]. Також відомий учений додає, що вони були вибрані в «ролі цапів відбувайлів за спільний гріх» [14].

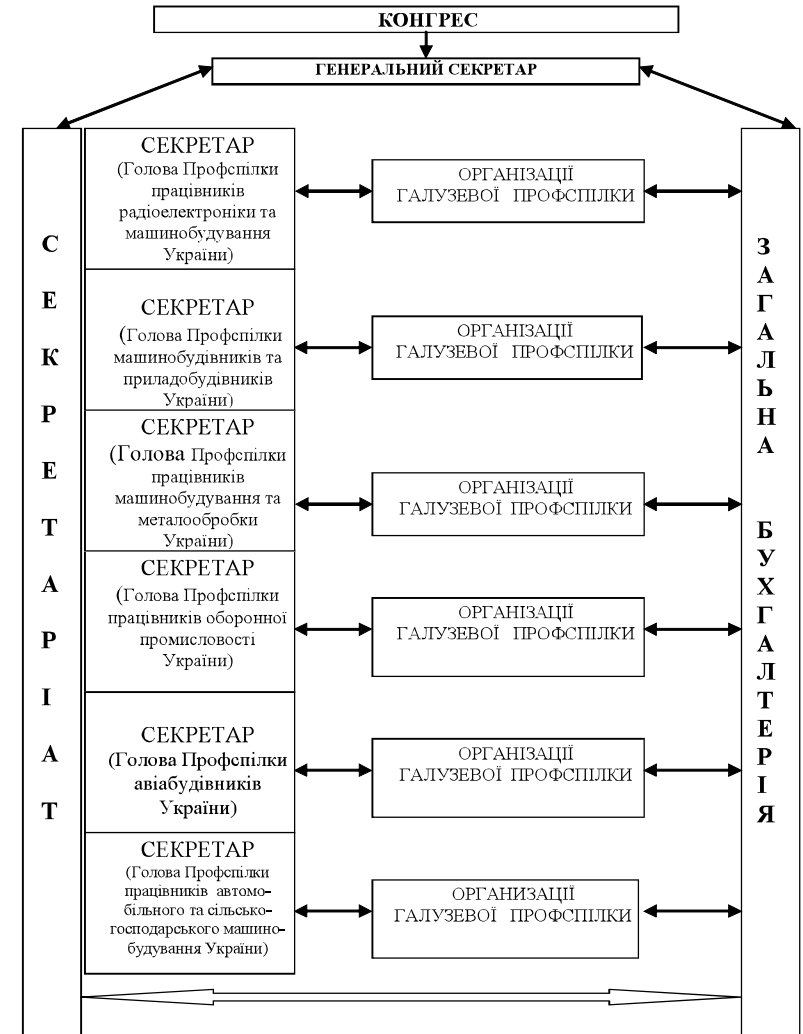

Рис. 4. Пропонована структура профспілок машинобудівних галузей України (перший етап).

руть участь профоргани як представники найманих працівників, значно впливає стан дієздатності профспілок як представницьких органів і рівень знань, якими вони володіють при веденні переговорів.

З іншого боку, існуюча система профспілкового навчання виявилася малоефективною та не впоралася з висунутими завданнями щодо навчання профспілкових представників форм і методів ведення переговорів в умовах ринкової системи господарювання. Тому необхідно на основі досвіду світового профспілкового руху і нормативних документів МОП:

- створити систему навчання не лише серед профпрацівників, але й рядових профспілкових активістів, що забезпечує здобуття ними знань з прав профспілок, прав людини, прав трудящих;
- визначити методи й форми застосування цих знань у практичній роботі профспілок;
- враховуючи сучасні тенденції формування соціально-трудоких відносин ситуацію, що склалася у профспілковому русі України, створити мережу народних університетів профспілкового менеджменту, де готувати із профспілкового активу представників, які вміють вести переговори з роботодавцями;
- визначити в системі навчання місце й ключову роль Академії праці і соціальних відносин ФПУ і зробити її центром пільгового навчання членів профспілок.

РЕЗЮМЕ

В статті піднімається проблема ролі профсоюзів в становленні механізму державного управління соціальним діалогом, рішення якої суттєво впливає на ефективність управління процесами взаємодії, які походять між суб'єктами соціально-трудоких відносин. Автор звертає увагу на важливість ведення соціального діалогу як ефективної форми рішення соціальних проблем, від якої залежить рівень соціально-економічної і політичної стабільності в суспільстві. Для підвищення ролі профсоюзів пропонується конкретний шлях їх формування в умовах ринкової системи ведення господарства.

Ключевые слова: професійні союзи, державне управління, соціально-трудокі відносини, ринкова система.

SUMMARY

In the article an author studies the problem of the trade unions' role in the development of the state mechanism of the social dialog administration, the problem solution substantially influences on the management efficiency of the co-operation processes which take place between the subjects of the social-labour relations. The author proposes

ув'язнених. Як згадують болгари, це був «справжній концтабір» [7]. Робочий день починався й закінчувався перевіркою, тривав більше 12 годин за умови, що кожний робітник виконав свою денну норму, якщо ж не виконав або пішов, то наступного дня він одержував подвійну норму. Жили «трудоармійці» за табірною системою: довгі переповнені бараки, замість постільної білизни голі нари. Повна відсутність санітарно-побутових умов стала причиною пошесної дизентерії й педікулеза. Пайка хліба на людину становила 700 г, овочі й фрукти. Цинга й дизентерія – от дві головні хвороби, від яких померла більшість болгар-«трудоармійців» [8]. У березні 1945 р. будівництво Гур'євського нафтопереробного заводу було завершено, а частину, що залишилися в живих, у складі 300 осіб перекинули на північ, у Карелію, на відновлення Біломорканалу.

Таких прикладів використання болгар-«трудоармійців» можна нарахувати десятками: видобуток вугілля, будівництво металургійних, машинобудівних заводів, робота на нафтоперегінних заводах, на лісосагатові, у сільському господарстві та в інших галузях господарства. Географія примусового залучення до «трудоармії» (Урал, Сибір, Казахстан чи Донбас) була зумовлена лише потребою в робочій силі в певний період на тому чи іншому об'єкті.

У післявоєнному суспільстві «трудоармія» як окреме самостійне формування не могла існувати протягом тривалого часу, вона потребувала або повної ліквідації, або реформування. З огляду на політичний курс СРСР щодо «п'ятої колонії» з представників різних національностей, про повну ліквідацію «трудоармії» не було й мови, залишалося лише два шляхи: ув'язнення або спецпоселення [9].

Після закінчення війни болгари не звільнялись з лав «трудоармії», вони отримали статус вічних спецпереселенців з такими обмеженнями, як: прикріплення до тих самих підприємств, куди вони були мобілізовані, заборона залишати або змінювати місце роботи та проживання, режим комендатур, кримінальна відповідальність за порушення умов утримання спецпереселенців тощо. Єдине, що було дозволено – це викликати до себе родину. Повна політична амністія «трудоармійців» відбулася тільки в 1964 році, але певні адміністративні обмеження ще існували: перепони вільному вибору місця навчання та ВНЗ, обмеження на професійну діяльність, заборона проживати в певних областях. Таке ставлення зумовило географічне обмеження території розселення болгар – колишніх «трудоармійців».

Парадоксальність явища «трудоармія» полягає в тому, що, з одного боку, люди працювали в ім'я Батьківщини й Перемоги, а з іншого – тоталітарна система формувала робочі батальйони з гіпотетично небезпечних елементів і, відповідно, болгар-«трудоармійці» прирівнювалися до ув'язнених і військовополонених. До того ж відсутність офіційного поняття «трудоармія» поставила на болгаррах-

забезпечення народного господарства додатковими робочими ресурсами та створення особливих умов утримання для потенційних диверсантів, саботажників, шпигунів та провокаторів.

Згідно з постановою 1942 р. про загальну трудову повинність були мобілізовані й болгар, які проживали на території Приазов'я. Потрапивши в трудові батальйони, люди стали себе називати «трудоармійці». У радянській історичній науці до кінця 1980-х рр. термін «трудоармія» вживався тільки стосовно воєнізованих формувань періоду 1920-1922 років, які закладалися на базі управлінь, частин забезпечення й запасних частин РККА. Вони були задіяні для виконання господарсько-економічних завдань у місцях своєї дислокації.

«Трудова армія» являла собою воєнізовані формування, які комплектувалися за принципом примусової трудової повинності. Сутність «трудоармії» полягала у виробничій спрямованості, а зовнішня структура являла собою синтез військової й табірної організації. Одним із джерел поповнення людських ресурсів для «трудоармії» стали представники «небезпечних» народів – німці, греки, румуни, італійці, болгар, які на початок ВВВ проживали на території СРСР.

Спочатку сформовані батальйони працювали на території південної України, виконуючи різні оборонні роботи: рили окопи, будували протитанкові рови, заготовляли паливо та інше. Коли ж в 1943 р. Радянська армія перейшла в контрнаступ і потреба в оборонних роботах відпала, Комітет з обліку й розподілу робочої сили спрямував болгарський контингент на інші об'єкти в глибокий тил, насамперед у східні райони, які за час війни стали основною економічною базою забезпечення Червоної армії: Казахстан, Поволжя, Урал, Кузбас, Сибір, а після звільнення території СРСР від німецької армії на Балтику й Донбас.

Одним із прикладів використання примусової праці болгар був паливно-енергетичний комплекс у складі вугільної й нафтової промисловості. Запаси нафти в той період, за винятком Кавказу, були зосереджені в таких регіонах, як Куйбишевська й Молотівська (Пермська) області РСФСР, Башкирська АРСР і Гур'євська область Казахстану. Об'єктом стратегічного значення став Гур'євський нафтопереробний завод, який потрібно було ввести в експлуатацію в найкоротший термін. 30 грудня 1943 року контингент гур'євських робітників поповнюється за рахунок чотирьох тисяч новоприбулих болгар, греків і незначної частини українців зі Сталінської й Запорізької областей України [6].

Усього на будівництві заводу було задіяно до 18 тис. чоловік: трудові батальйони, ув'язнені, військовополонені, мобілізовані виконавчими комітетами й засуджені до виправно-трудова робіт. Незважаючи на залучення зовсім різних соціальних категорій, відносно болгар-«трудоармійців» діяли ті ж інструкції, що й стосовно до

attention to the importance of social dialog conducting as an effective form of the social problems solution, which defines the level of socio-economic and political stability in the society. For the increase of the trade unions' role the author offers the concrete way of their reformation in the conditions of the market system management.

Key words: trade unions, state administration, social-labour relations, market system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Соціально-трудова відносина : питання теорії та практики в Україні : [навч. посіб.] / Г.В. Осовий, В.І. Жуков, В.М. Руденко, В.О. Семенихін. – К. : АПСВ, 2005. – 432 с.
2. Беззубко Л.В. Некоторые вопросы регулирования социально-трудовых отношений между наемными работниками и собственниками (работодателями) : [метод. рекомендации] / Л.В. Беззубко, А.Д. Шемяков. – Макеевка : ДонГАСА, 2004. – 27 с.
3. Краткая библиография / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М. : Гардарики, 2001. – 328 с.
4. Шемяков О.Д. Развитие механизма государственного управления социальным диалогом: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О.Д. Шемяков. – Донецьк, 2008. – 199 с.
5. Рихлі Р., Прітцер Р. Соціальний діалог на національному рівні у країнах – кандидатах на вступ до Європейського Союзу / Л.Рихлі, Р. Прітцер. – Женева : Міжнар. бюро праці, 2003. – 54 с.
6. Жуков В. Соціальне партнерство в Україні: [навч. посіб. УАДУ] / В. Жуков, В. Скуратівський. – К., 2000. – 200 с.
7. Законодавче закріплення основ ведення соціального діалогу в Україні: матеріали засідання круглого столу. – К., 2006. – 77 с.
8. Шемяков О.Д. Соціальний діалог, як складова державного управління попередженням виникнення трудових конфліктів в умовах трансформації економіки / О.Д. Шемяков / Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами : [зб. наук. пр. Донецького державного університету управління]. – Донецьк, 2006. – Т. VII, вип. 61, серія «Державне управління». – С. 45-52.
9. Шемяков О.Д. Дієздатність профспілок, як фактор впливу досягнення тривалої стабільності суспільно-політичної системи незалежної України / О.Д. Шемяков // Грані історії: зб. наук. праць, присвячений ювілею Віктора Миколайовича Докашенка. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2008. – С. 175-183.
10. Статистичний щорічник Донецької області за 2004 рік. – Донецьк, 2005. – 388 с.
11. Статистический ежегодник: Донецкая область (1997). – Донецк, 1998. – 317 с.

12. Результати діяльності Національної служби посередництва і примирення в 1999-2001 роках // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2001. – № 5. – С. 10-13.
13. Результати діяльності Національної служби посередництва і примирення в 1999-2003 роках // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2003. – №11. – С. 26-30.
14. Звіт про результати роботи Національної служби посередництва і примирення за 2003 рік // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2004. – № 1. – С. 52-58.
15. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Держкомстат України. – К. : Техніка, 2003. – 663 с.
16. Статистичний щорічник Донецької області за 2002 рік / Донецьк. обл. упр. статистики. – Донецьк, 2005. – 388 с.
17. Звіт про результати роботи Національної служби посередництва і примирення у 2005 році // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2006. – №1. – С. 38-75.
18. Інформація про результати діяльності Національної служби посередництва і примирення у 2006 році // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2007. – №2. – С. 60-64.
19. Шемяков О.Д. Представницькі органи роботодавців (власників) як складова механізму державного управління соціально-трудовими відносинами / О.Д. Шемяков, О.І. Черниш // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами : зб. наук. пр. Донецької державної академії управління. – Донецьк, 2006. – Т. VII, вип. 72, серія «Державне управління». – С. 38-48.
20. Шемяков А.Д. Роль и место профсоюзов в системе защиты прав трудящихся / А.Д. Шемяков. – Донецк : Норд Компьютер, 2005. – 84 с.
21. Аналіз діяльності ФПУ між IV і V з'їздами / Зб. ФПУ: Від з'їзду до з'їзду. – К. : Профінформ ФПУ, 2006. – 175 с.
22. Нариси з історії професійних спілок України. – К. : Федерація профспілок України. АПІСВ, 2002. – 670 с.
23. Шемяков А.Д. Характеристика основных субъектов социально-трудовых отношений (движущих сил) Донецкого региона / А.Д. Шемяков // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: зб. наук. пр. Донецького державного університету управління. – Донецьк, 2005. – Т. VI, вип. 44, серія «Державне управління». – С. 80-85.
24. Збірник матеріалів з питань організаційної роботи. – К. : Федерація профспілок України, 2008. – 230 с.
25. Інформація про результати діяльності Національної служби посередництва і примирення за 9 місяців 2008 року // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2008. – №9-10. – С. 42-47.

такої національності, як болгар, що проживають в Україні, і це питання поки недостатньо висвітлено в наукових працях. Тому в запропонованій статті ми намагалися розкрити причини, перебіг подій та наслідки залучення болгар до «трудоармії» й на спецпоселення крізь призму пенітенціарної системи як у роки Великої Вітчизняної війни, так і післявоєнний період.

З початком Великої Вітчизняної війни перед СРСР виникла величезна кількість першочергових проблем і завдань. Однією з них був катастрофічний брак робочої сили в результаті загального призову мільйонів громадян до лав армії, флоту й авіації. Гостро проблема кадрів постала в таких галузях, як будівництво, транспорт, сільське господарство й особливо промисловість, яка була змушена нарощувати обсяги продукції для забезпечення зростаючих потреб армії.

Згідно зі статтею 132 Конституції СРСР 1936 р. загальний військовий обов'язок являє собою закон країни і військова служба в лавах Збройних Сил СРСР становила почесний обов'язок громадян СРСР, але рядом нормативно-правових документів певні категорії громадян звільнялися від неї. По-перше, на підставі директиви командувача Одеського військового округу від 14 квітня 1940 р. за військовими частинами не закріплювалися військовозобов'язані 14 національностей: фінни, німці, поляки, латиші, греки, болгар, румун, турки, японці, корейці, китайці, іранці, чехи, італійці. По-друге, протягом мобілізації 1944-1945 рр. (осінь-весна) призовники 13 національностей звільнялися від призову, 9 національностей звільнялися до особливого розпорядження, зовсім не призивалися представники 11 національностей: німці, фінни, австрійці, румун, болгар, китайці, корейці, греки, турки, угорці й італійці. У приписних свідченнях і призовних картах було зазначено: «Призову до Червоної Армії не підлягають» [3].

Разом з тим ще 30 червня 1941 р. при РНК СРСР був створений Комітет з обліку й розподілу робочої сили, що складався із представників Держплану й НКВС. Комітет розподіляв трудовий контингент (із числа військовозобов'язаних старшого віку й непридатних для строювої служби) у військову й цивільну індустрію, на будівництво й залізничний транспорт [4]. Ці заходи так і не змогли задовольнити зростаючі потреби в трудовому контингенті, до того ж позначилося важке становище РККА на Кримському фронті навесні 1942 року. Тому в серпні 1942 р. постановою РНК СРСР у країні набуло чинності положення про загальну трудову повинність, що дало можливість залучити до роботи категорію «аутсайдерів» із числа представників різних національностей [5]. Таким чином, дефіцит робочої сили було ліквідовано за рахунок особливої форми політичної репресії – трудової мобілізації за національною ознакою. За допомогою такої політичної акції керівництво країни одразу вирішувало дві проблеми:

10. Там само. – С. 143, 174-175, 364.
  11. Там само. – С. 459, 497.
  12. Там само. – С. 198-199, 457-460, 477-480.
  13. Сборник закони, укази, постановления на Министерския Съвет, правилници, наредби, инструкции, заповеди и др. по народната просвета. – София: Изд-во «Формуляри и регистри», 1956. – С. 3-4.
  14. Централен Държавен Архив на Република България (ЦДА на РБ). – Ф. 142, оп. 3, од. зб. 545, арк. 1.
  15. Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София: Климент Охридски, 1995. – С. 370.
  16. Цонева П. Вказ. праця. – С. 136.
  17. ЦДА на РБ. – Ф. 142, оп. 1, од. зб. 2, арк. 65.
  18. Там само. – Од. зб. 16, арк. 4-21, 23-34, 36-71, 73-104.
  19. Закон за народната просвета. Обнародван в «Държавен весник», бр. 218 от 17 септември 1948 г. – София: Державна печатница, 1948. – С. 3-30.
- ББК: Т 63.3(2=Болг)622-4
- Комар Я. В.*
- БОЛГАРИ-«ТРУДАРМІЙЦІ» ТА СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті розглядаються передумови й причини залучення болгар до «трудоармії» й на спецпоселення, розкриті нюанси трудового використання болгар, наведена характеристика їх правового становища. Автор досліджує роль пенітенціарної системи як у роки Великої Вітчизняної війни, так і післявоєнний період.

У радянській історичній науці до кінця 1980-х років тема «трудоармії та спецпереселенців» вважалася закритою, про неї заборонялося писати та говорити. Тільки з початком «перебудови» в суспільстві ці два терміни були легалізовані. З 1992 р. стають доступні раніше суворо засекречені документи радянських директивних органів 1940-х рр.: Державного комітету оборони (ДКО), Раднаркому СРСР, НКВС та інших союзних наркоматів, ГУЛАГу і т.д. У результаті за останні два десятиліття з'явилася певна кількість досліджень з проблематики «трудоармії» та спецпоселень [1].

При цьому більшість із них розглядають явища мобілізації населення в «трудоармію» та депортації в спецпоселення в цілому, або роблячи акцент на долі окремої національності в будівельних батальйонах, трудових колонах і спецпоселеннях (у більшості випадків німецької або кримськотатарської) [2]. Хотілося б звернути увагу на той факт, що в «трудоармії» й на спецпоселеннях були представники

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

ББК Т 63.3 (4 УКР) 624

Захарова Л.М.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1944-1947 РР.)

Стаття присвячена дослідженню міграційних процесів в Україні у 1944-1947 рр. Автор, спираючись на джерельну базу, досягнення сучасної історіографії, доходить висновку, що ці процеси були викликані воєнними, міжнародними, політичними, соціально-економічними чинниками.

Минуло більш як 65 років після закінчення Другої світової війни. Але події, пов'язані із завершальним етапом війни і першими післявоєнними роками, заслуговують на увагу. Адже мова йде про долю народів, які мешкали на українських землях і постраждали внаслідок політики депортації, зумовленої, у свою чергу, різними чинниками.

Актуальність питання визначається потребою збалансованого підходу сучасної української влади до налагодження відносин як між народами незалежної України, так і між східними і західними регіонами держави.

1944-1947 рр. – найскладніший і найменш драматичний період в українській історії. З одного боку – це остаточне визволення українських земель від німецьких окупантів і возз'єднання їх у межах УРСР. З іншого – відновлення радянської влади, радянізація, репресії, депортація народів, «етнічні чистки».

В основу джерельної бази покладено постанови РНК ВКП(б), ЦК ВКП(б), постанови ЦК КП(б)У, резолюції пленумів ЦК КП(б)У, документи з питань відбудови народного господарства, культурно-просвітньої, політичної роботи [6, с. 427-466, 468-474, 526-532; 7, с. 82-93, 254-262]. Особливий інтерес становлять документи з питань діяльності ОУН-УПА, переселення українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР, опубліковані у збірниках документів, хрестоматії з історії України, навчальному посібнику «Україна в міжнародних відносинах» [13, с. 15-16, 360; 14, с. 295-296; 2, с. 26-29].

Як здається, у новому світлі показано діяльність ОУН на завершальному етапі війни в монографії французького історика Володимира Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» завдяки використанню безлічі нових документів, які в той час були недоступні для радянських істориків [8, с. 619-621, 624-625]. Велику цінність має наукове видання «Політична історія України. ХХ століття». Автори, спираючись на вітчизняні й світові досягнення історичної науки, проаналізували різні аспекти досліджуваної проблеми [11, рр. III, VI, VII; 12, р. I].

etc. In conclusion an attempt is made to define general and distinctive features of school education of the two countries.

Key words: totalitarianism, school education, ideologizing, soviet influence, communist party, pedagogical personnel, education.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. История и сталинизм / [сост. А.Н. Мерцалов] – М.: Политиздат, 1999; Кацарски И. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. – София: прес, 1994; Темко Г.Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Григорій Дмитрович Темко. – К.: BeeZone, 2004; Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / [Куртуа Стефан, Верт Ніколя, Пачковський Анджей та ін]. – Львів: Афіша, 2008 та ін.
2. Артемова Л.В. Історія педагогіки України / Любов Вікторівна Артемова. – К.: Либідь, 2006; Богуславський М.В. История отечественной педагогики XX в.: единство непрерывности и дискретности/ М.В. Богуславский // Педагогика. – 2009. – № 6. С. 84-96; Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні / Н.Гупан // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 45-51; Джуринский А.Н. История педагогики / Александр Наумович Джуринский. – М.: Владос, 1999; Любар О.О. Історія української школи і педагогіки / Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. – К.: Знання, 2006; Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє / Тамара Пилипівна Усатенко. – К.: Наук. думка, 2003 та ін.
3. Рахманний Р. Роздуми про Україну. Вибрані есеї та статті 1945-1990 / Роман Рахманний. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 452.
4. Див.: Ильина Т.А. Педагогика. – М.: Педагогика, 1969. – С. 56; Педагогика / Под ред. С.П. Баранова. – М.: Педагогика, 1976. – С. 18; Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища шк., 1995. – С. 53; Коротяев Б.И. Общая структура объекта и предмета педагогики и принципы дидактики / Б.И. Коротяев // Советская педагогика. – 1981. – № 5. – С. 75.
5. Слепухов М.І. Сумнівні аксіоми радянської педагогіки / Микола Слепухов. – Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 15-18.
6. Див.: Історія Центрально-Східної Європи: посіб. для студ. іст. і гуманіт. фак. ун-тів / за ред. Л.Зашкільняка. – Львів: вид-во Львів. ун-, 2001. – С. 505.
7. Див.: Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е.Л. Валева – М.: Наука, 2003. – С. 302.
8. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет / Дж. Оруэлл. – М.: Изд-во иностр. лит., 1989. – С. 21.
9. Димитров Г. Избранные произведения: в 3-х т. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 3. – С. 53.

Отже, період теоретичних пошуків завершився прийняттям Конституції та нового Закону про освіту, які виклали державну стратегію розвитку освітньої сфери. Ця стратегія базувалася в основному на положеннях комуністичної партії, однак характер її викладу був достатньо обережний. Така обережність, на наш погляд, обумовлювалась, по-перше, бажанням БРП (к) мати хоча б на певний час підтримку частини інтелігенції в особі освітян, а по-друге, прагненням продемонструвати своє шанобливе ставлення до національних традицій освіти, тобто така поміркована позиція була лише тактичним кроком на шляху до тоталітарної стратегії.

Практична діяльність органів освіти в перші роки встановлення влади Вітчизняного фронту характеризується прагненням поєднати глибокі національні традиції з новими підходами та ідеологічними настановами. Інколи це відбувалося достатньо логічно й творчо, але поступово починають переважати політичні критерії, які стають провідними вже в наступний період.

Підсумовуючи викладений матеріал, визначимо спільні та відмінні риси для радянської та болгарської школи. На наш погляд, болгарські політики чітко наслідували своїх радянських «вчителів» у питаннях ідеологізації освіти, посиленій увазі до адміністративних методів керівництва, кадрових змінах, заснованих на чистках вчительських кадрів тощо. Однак при цьому в Болгарії, принаймні в цей період, зміни в освітянському просторі проводили більш обережно, враховуючи (хоча б зовні) національні традиції та попередні здобутки. У цілому, тоталітарна держава визначила для освіти головне завдання – готувати для неї слухняних «гвинтиків».

РЕЗЮМЕ

Автори статті показали исторические условия становления тоталитаризма в СССР и Болгарии, дали характеристику основным решениям тоталитарного государства относительно разработки стратегии и тактики развития школьного образования: организационные, кадровые вопросы и т.д. В выводах сделано попытку определить общие и отличительные черты школьного образования двух стран.

Ключевые слова: тоталитаризм, школьное образование, идеологизация, советское влияние, коммунистическая партия, педагогические кадры, воспитание.

SUMMARY

The authors of the article showed the historical conditions of totalitarianism formation in the USSR and Bulgaria, characterized the basic decisions of the totalitarian state concerning the strategy and tactics of school educational development: organizational, personnel questions

Не претендуючи на повне й усебічне висвітлення проблеми, автор ставить за мету дослідити міграційні процеси на українських землях 1944-1947 років на тлі воєнних, міжнародних, політичних, соціально-економічних подій.

Уже з початку Великої Вітчизняної війни набирає обертів кампанія з виселення радянських німців. На 1941 рік в Україні їх проживало 450 тис. [11, с. 172]. У серпні 1941 р., згідно з постановою про виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю, було вивезено 65 тис. чоловік. Ця акція відносно німецького населення проводилася до весни 1942 р. [10, с. 36-37]. Але повністю виселити німецьке населення з УРСР не вдалося. Взагалі ж, у роки війни з 950 тис. депортованих радянських німців 84651 мешкали в Україні, 60 тис. – у Криму.

Червона армія та флот за своїм складом були теж багатонаціональними. Тому аналогічні дії розпочалися і в збройних силах. З'явився термін «неблагонадійні національності». Згідно з постановою Державного Кабінету Оборони від 7 травня 1942 р. вилученню з армії підлягали представники 28 «нелояльних народів». Усі вони відправлялися до таборів НКВС у Саратовську і Сталінградську області [11, с. 174].

Наступні масові акції припадають на початок 1944 р. Ця дата – руйнівна в долі українських земель. У результаті складних воєнних операцій – Корсунь-Шевченківської, Кримської, Ясько-Кишинівської, Карпато-Ужгородської звільнилися етнічні українські землі від загарбників. Постали складні завдання з відбудови господарства. Початок його було покладено постановою РНК і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації (21 серпня 1943 р.). Зокрема, йшла мова про налагодження поставок сільськогосподарської продукції, допомогу колгоспам і радгоспам, висунуті завдання з відбудови МТС, ремонтних заводів, залізничних вокзалів, станцій, відкриття ремісничих навчальних закладів для підготовки робочих кадрів на звільнених українських землях [6, с. 432, 440-443, 447-448, 456, 460]. Ця робота супроводжувалася допомогою матеріальними і трудовими ресурсами з усіх регіонів СРСР.

У повоєнний період відбудова господарства проводилася згідно з четвертим п'ятирічним планом. Особливість відбудовчого періоду в УРСР полягала в тому, що вона спиралася на великий потенціал економіки всієї країни. З одного боку, це обумовило швидкі темпи відновлення й розвитку, зокрема, промисловості, з іншого – викликало приплив населення з інших союзних республік.

Після війни відбувалося форсоване інтегрування західноукраїнських земель у тоталітарну систему. Прискорена радянська, індустріалізація, колективізація, культурні перетворення вимагали

значної кількості кадрів. Почалася масова кампанія залучення працівників з інших районів до партійних, радянських, профспілкових та міліцейських органів. Крім цього, стрімко зростав робочий та інженерно-технічний потенціал. Значний відсоток прибулих становили етнічні росіяни.

Дуже складним і суперечливим було становище в Західній Україні. ОУН розгорнуло агітаційно-пропагандистську роботу. 21-23 серпня 1943 р. III Надзвичайний збір ОУН накреслив план боротьби на майбутнє «за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького ярма» [10, с. 251-252]. У постанові збору вказувалося, що вже в липні 1943 р. «12 областей України стали на шлях збройної боротьби проти окупантів за Самостійну Соборну Українську Державу...» [8, с. 619].

15 вересня 1943 р. відділ контррозвідки при штабі командувача військ вермахту в Україні в таємній інструкції повідомляв про рішення третього збору українських буржуазних націоналістів створити українську повстанську армію. В інформації наголошувалося, що робота верховного командування УПА виявляється в посиленні організаційної і бойової діяльності націоналістичних банд в усіх областях, де встановлено вплив ОУН Бандери [14, с. 295-296].

Із середини 1944 р. розпочинаються дії ОУН проти більшовизму. Матеріал листівки команди групи УПА закликав до боротьби з більшовизмом, проти мобілізації до «імперіалістичної сталінської армії» під гаслом «за Самостійну Соборну Українську Державу» [10, с. 255].

Німецька секретна пам'ятка (листопад 1944 р.) про рух опору на території радянської України оцінювала ОУН як найсильніший український політичний рух, а УПА – як військову організацію цього руху. Вказувалося, що діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, яке застосовує проти неї війська НКВС і військові одиниці аж до дивізії [8, с. 624-625].

Активізація діяльності ОУН і УПА викликала реакцію радянської влади. 12 січня 1944 р. Президія Верховної Ради УРСР звернулася до населення. У зверненні наголошувалося, що ворог українського народу – не тільки німецькі розбійники, а й зграя німецько-українських націоналістів, які є спільниками Гітлера. Містився заклик до знищення агентів німецьких загарбників [8, с. 619-620].

На практиці цей заклик перетворився на примусове виселення осіб, які підозрювалися у зв'язках з організацією українських націоналістів. Воно розпочалося в січні 1944 р. і проводилося декількома етапами. Для цієї справи при Наркоматі внутрішніх справ СРСР була створена так звана «особлива нарада». За її рішеннями членів ОУН і УПА виселяли терміном на 5 років. Через деякий час було прийнято рішення, згідно з яким виселення в 1947-1949 рр. проводилося вже на 8-10 років і навіть безстроково [12, с. 38].

ріанті їх називали – напіввищі інститути), що стало відповіддю на «кадровий голод» повоєнного періоду (ст. 108);

– можливість відкриття шкіл для малих народів з навчанням рідною мовою (ст. 4);

– безкоштовність курсу основної шкільної та інститутської педагогічної освіти, обов'язковість навчання дітей віком від 7 до 15 років (ст. 3, 108).

Однак значна частина Закону стала проявом поступової перемоги соціалістичної, радянської моделі освіти. По-перше, основним завданням освіти проголошувалася підготовка майбутніх будівників соціалізму (ст. 26). По-друге, передбачалось адміністративне об'єднання всіх навчальних закладів під керівництвом єдиного органу – Міністерства освіти, яке повинно було керувати й здійснювати педагогічний, методичний, ідейно-виховний нагляд за всіма підпорядкованими йому школами й курсами. Усі види й типи загальноосвітніх і професійних шкіл – народні, тобто існування приватних шкіл стало незаконним (ст.1). З метою забезпечення єдності керівництва передбачалось створення при Кабінеті міністрів Верховного комітету з освіти, завданням якого було обговорення та підготовка рекомендацій з усіх питань діяльності школи й забезпечення загальних підходів до навчання. Його очолював міністр народної освіти, а членами були всі міністри, що мали зв'язок із будь-якими формами освіти, а також представники громадських організацій, спілок, комітетів, наукових установ тощо (ст. 24). По-третє, створювалися вечірні та заочні форми навчання, рівень знань учнів яких різнився від рівня знань учнів денної форми навчання. По-четверте, розширювалася структура позашкільного виховання, де провідну роль відігравали дитячі та молодіжні організації з чітким ідеологічним забарвленням – Дімітровська спілка народної молоді, Дімітровська піонерська організація «Септемврийче». Керівництво і контроль за позашкільним вихованням здійснювало Міністерство освіти (ст. 120-122). Разом з тим автори вважають, що Закон дає підстави говорити тільки про опосередковану декларацію ідеологічної єдності освіти. У тексті відсутній термін «марксистсько-ленінський», проте неодноразово використовується посилення на необхідність створення освіти, яка б відповідала завданням соціалістичного будівництва, соціалістичного суспільства тощо. Характеризуючи завдання в галузі виховання, автори Закону закріплюють твердження про дотримання у сфері освіти «прогресивно-демократичного духу», формування «наукового суспільно-політичного світогляду» (ст. 26, 61, 97). Можна висловити припущення, що таким світоглядом повинен був стати марксистсько-ленінський світогляд, але це тільки підтверджує висловлене положення про опосередкованість ідеологічної настанови.

У той самий час почали поновлювати вчителів, звільнених за політичну неблагонадійність попередньою владою; поновлення проходило на підставі рішення міністерства або уповноваженої особи [17]. Під час призначення нових учителів перевагу віддавали прихильникам нової влади навіть за рахунок професійних якостей. Архівні документи містять значну кількість заяв і рекомендацій на призначення, де головним критерієм виступає прихильність кандидата до ідей Вітчизняного фронту [18]. Одночасно з цим створювалася система підготовки нових педагогічних кадрів, яка активно запрацювала вже на початку 50-х рр., однак цей період виходить за хронологічні межі нашої роботи.

Юридичним підсумком означеного нами періоду стали Конституція 1947 р. та Закон про освіту 1948 р. Прийняття «Дімітровської» Конституції (таку назву вона отримала в тогочасній літературі) означало перехід на новий етап суспільного розвитку, коли соціалістична перспектива ставала на юридичне підґрунтя. Основний Закон країни закріплював курс, який болгарські комуністи визначили ще в 1944 р. Подібність до Конституції СРСР надавала можливість активніше використовувати радянську модель у подальшій перебудові болгарського суспільства і робити це на конституційній основі.

Наступного року ухвалено Закон про освіту (Державний вісник, № 218 від 17 вересня 1948 р.), який розширив основні конституційні положення, розкривши мету, принципи та структуру освітньої справи. У ньому детально висвітлено як загальні положення, так і питання організації окремих ланок освіти. Закон складається із шести розділів (загальна освіта, професійна освіта, підготовка вчительських кадрів, позашкільне виховання, покарання, перехідні положення) і включає 144 статті [19]. З огляду на принцип об'єктивності, неможливо не помітити ряд його позитивних положень, які, до речі, стали продовженням традиційної для болгарського суспільства уваги до проблем освіти:

- посиленна увага до питань дошкільної освіти та виховання (ст. 33-39);
- організація роботи з ліквідації неписьменності дорослих;
- рішуче поліпшення професійної освіти, зміцнення її матеріально-технічної бази та створення умов для виробничого навчання (розділ Б);
- упорядкування закладів освіти для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку (розділ I, глава V), які на підставі змін до Закону 1950 р. були прирівняні до початкових і основних шкіл, але з більш тривалим терміном навчання;
- відкриття інститутів з дворічним навчанням для підготовки вчителів дитячих дошкільних закладів, початкової та основної школи, професійних училищ і позашкільної роботи (у болгарському ва-

Досить складна ситуація в західних областях спонукала радянське керівництво посилити політичну роботу серед населення із зміцнення радянських порядків. 27 вересня 1944 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) про недолики в політичній роботі серед населення УРСР. Вона зобов'язувала обласні партійні організації посилити політичну та ідеологічну боротьбу «проти українсько-німецьких націоналістів як злісних ворогів українського народу» [6, с. 528-529].

У свою чергу, ЦК КП(б)У 7 жовтня 1944 р. ухвалює постанову про заходи щодо виконання сформульованих у постанові ЦК ВКП(б) завдань. 22-24 листопада 1944 р. пройшов пленум ЦК КП(б)У, який прийняв резолюції з цього питання. Зокрема, партійні організації західних областей отримали завдання з посилення боротьби проти націоналістичних банд та ретельного підбору партійних радянських профспілкових кадрів [7, с. 86-88].

Західноукраїнське населення стало вважатися потенційними «бандерівцями». Під цю категорію міг потрапити будь-хто. 29 жовтня 1944 р. Державний Комітет Оборони ухвалює постанову, згідно з якою з західних областей України було вивезено понад 30 тис. чоловік. Вони відправлялися в Комі АРСР, Архангельську, Молотівську та Кіровську області [12, с. 38]. Аналогічні постанови приймали не тільки загальнодержавні, а й місцеві органи. Згідно з ними за підтримку УПА вивозилося населення цілих сел.

З визволенням українських земель населення, яке перебувало під окупацією, стало розцінюватися радянською владою як «притосуванці». Цілі народи оголошувались «ворожими націями». До них, у першу чергу, належали національні меншини. Першими під репресії потрапили кримські татари. Під керівництвом Л.Берії були підготовлені відповідні записки. У квітні-травні 1944 р. їх було направлено до Державного Комітету Оборони. Кримських татар було звинувачено у зраді радянській владі й запропоновано виселити їх з території Криму [4, с. 107].

З цього приводу Й.Сталін підписав постанову про виселення кримських татар. Ця акція тривала з 18 по 20 травня 1944 р. За цей час до спецпоселень було відправлено 180 тис. осіб. Крім татар, були депортовані болгар, греки, вірмени та ін. За повідомленням Л. Берії, з Криму було вивезено 225009 чол. [4, с. 108].

Після закінчення Другої світової війни на порядку денному постала проблема врегулювання територіальних питань. За Паризьким мирним договором (лютий 1947 р.) Румунія визнала входження до УРСР Північної Буковини і частини Бессарабії.

Більш складним було вирішення україно-польського кордону. На Ялтинській конференції (1945 р.) було визнано, що східний кордон Польщі визначається за так званою «лінією Керзона». У серпні 1945 р. між Польщею і СРСР було укладено відповідний договір, а в 1946

р. проведено демаркацію кордону. Так західноукраїнські землі були офіційно визнані територією УРСР.

Ще раніше, 9 вересня 1944 р., між Польським Комітетом Національного Відродження та урядом УРСР була підписана угода про переселення поляків з території України в Польщу і українців з території Польщі до УРСР. Видається дивним сам факт підписання угоди не союзним, а республіканським керівництвом. Нагадаємо, що в 1944 році Й.Сталін почав конституційні перетворення. 28 січня 1944 р. у газеті «Правда» було опубліковано коротке повідомлення про пленум ЦК ВКП(б). На ньому були розглянуті пропозиції РНК СРСР щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин. Пленум ухвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради СРСР [6, с. 490].

1 лютого 1944 р. на X сесії Верховної Ради СРСР виступив нарком закордонних справ В.Молотов з доповіддю «Про перетворення Наркомату Оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних в союзно-республіканський Наркомат». Було ухвалено закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин» [13, с. 15-16].

Сам доповідач назвав ці рішення «новим кроком в практичному вирішенні національного питання у багатонаціональній державі» [13, с. 30]. У той же час, як вже вказувалось вище, влада проводила так звані «операції» з виселення кримських татар, західних українців та інших народів.

4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон про утворення союзно-республіканського народного комісаріату закордонних справ УРСР. На основі цього були внесені відповідні зміни до Конституції республіки [2, с. 27-28]. Мотиви Москви щодо конституційних перетворень можна назвати тактичним ходом, вимушеним маневром, «великою стратегією». Але ясно одне – суверенітет республік виявився паперовим.

На практиці це підтвердилося тим, що вищезгадана україно-польська угода від 9 вересня 1944 р. стала єдиною, яку підписала УРСР. Потім ще довго вона не підписувала ніяких двосторонніх документів, за винятком міжнародних договорів і конвенцій. Таким чином, з одного боку, Москва продемонструвала, що УРСР практично діє на міжнародній арені, з іншого – що Москва не несе відповідальності за подальші події.

Вищезгадана угода містила 22 статті, в яких йшла мова про обмін населенням. Зокрема відзначалося, що евакуація населення починається з 15 жовтня 1944 р. і закінчується 1 лютого 1945 р. Однак вказувалося, що за пропозицією однієї із сторін строк її може бути продовжений за взаємною згодою [10, с. 257].

Переселення народів проводилося декількома етапами. Перший (непримусовий) проводився з вересня 1944 р. по вересень 1945 р. Він

викладено загальну концепцію освіти, яку умовно можна поділити на кілька аспектів:

- характеристика загальних принципів – доступна, широка, народна освіта на демократичних і наукових засадах, яка б відповідала вимогам державного розвитку;
- рівень освіти – обов'язкова прогімназична освіта (так в болгарському варіанті називався рівень основної школи);
- матеріальне забезпечення – посилене будівництво шкільних приміщень, оснащення їх необхідним обладнанням, наочністю тощо; розвиток мережі позашкільних закладів, забезпечення достатнього матеріального рівня вчителів [13].

Однією з перших ухвалених проблем стало впорядкування мережі шкіл, особливо гімназій. Підпорядкування рішень ідеологічним позиціям достатньо виразно виявилось в підходах до проблеми існування приватних іноземних шкіл та гімназій. За даними Міністерства НП, в 1945-46 навчальному році їх нараховувалося дванадцять [14]. Болгарська інтелігенція і частина комуністів сприймали це явище як позитивне й навіть необхідне для такої невеликої держави як Болгарія, мова якої не є міжнародною. Однак інша частина суспільства вважала ці навчальні заклади осередками «іноземного впливу», «шпигунськими центрами», вимагала закриття. Не було єдності з цієї позиції і серед керівництва БРП(к). Так, В. Коларов визначав існування іноземних навчальних закладів у Болгарії як прояв демократії і бажання уряду ВФ розвивати міжнародні культурні зв'язки, а Г. Дімітров у листі до прем'єра висловлював незадоволення з приводу того, що учні столичних іноземних навчальних закладів на маніфестації підтримки ВФ «зберігали гробову мовчанку й підкреслено заморожений вигляд» і поводитися мов іноземці, а не болгарські громадяни [15]. Останні оцінки викликають занепокоєння тим, що висновки робить відповідальний керівник і не на підставі аналізу навчальних програм або результатів навчальної роботи й рівня знань, а на підставі спостережень за проявами «вуличного ентузіазму». Ідеологічні імперативи, на жаль, зашкодили здоровому глузду, і, починаючи з 1946 року приватні іноземні школи скорочували й закривали.

Успіх будь-якого рішення залежить від людського фактору, від кадрів, які, як відомо з історії, вирішують усе, а тому й зрозуміло, що одним із перших наприкінці жовтня 1944 р. з'явилося розпорядження щодо чистки вчительського та викладацького складу в школах, інститутах та університетах з метою оздоровлення освітніх закладів від фашистських елементів. Наслідком дії цього розпорядження стало звільнення або переміщення тільки за 1944-1945 рр. 1970 вчителів основної школи, 414 гімназійних учителів і 35 шкільних інспекторів, заміна директорів усіх 135 гімназій [16].

періоду. На наш погляд, у підходах до вказаної проблеми можна виділити три етапи: 1) народна демократія розглядається як самостійна форма організації державного й суспільного життя; 2) радянська влада та народна демократія сприймаються як паралельні форми; 3) стверджується спільність цих форм, вони проголошуються двома сторонами однієї медалі, назва якої – диктатура пролетаріату. Підтвердимо це припущення висловами самого Г. Дімітрова. У листопаді 1945 року він, розмірковуючи над майбутнім Болгарії, наполягає на тому, що це не буде «радянська соціалістична демократія... Вона буде народною демократією Вітчизняного фронту». І далі в цьому ж виступі він ще раз підкреслює: «Це не буде радянська влада, але це буде режим народної демократії», тобто прагне відокремити їх [9].

У наступному 1946 році Г. Дімітров висловлює думку про різноманітність шляхів до соціалізму, що відповідає всім теоретичним настановам марксизму-ленінізму, і кожний народ буде йти до соціалізму не одним шаблоном шляхом, не точно за радянським варіантом, а по-своєму, залежно від своїх історичних, національних, культурних та інших умов. У Декларації БРП [к] до Народних Зборів він дає розгорнуту характеристику болгарського варіанта, основними положеннями якого є: необхідність праці, трудова власність на землю, рівність людей, керівна роль народних мас, проведення незалежної зовнішньої політики тощо. Він стверджує, що це народно-демократичні засади суспільства [10].

Поступово все частіше лунають заклики про прискорення шляху до соціалізму, і народна демократія проголошується одним із його різновидів. Нарешті у 1948 році ставиться крапка в цьому питанні: на епохальному V з'їзді лідер комуністів проголошує, що політика Вітчизняного фронту – це і є соціалістична політика, що в країні вже створені всі умови для побудови соціалістичного суспільства й нарешті стверджується спільність, єдність народної демократії та радянської влади [11]. Від заперечень про подібність народної демократії та радянської влади він прийшов до утвердження про їх спільність. І ця зміна відбулася в дуже короткий історичний термін – усього тричотири роки. Навіть важко уявити собі, що у вересні 1946 року Г. Дімітров попереджав партійні організації про необхідність спростовувати фальшиві твердження, нібито комуністи хочуть встановити радянську владу. А через два роки він уже говорить, що народна демократія і радянська влада – дві форми диктатури пролетаріату, аналізує риси народної демократії, і вони повністю співпадають з характеристикою радянської влади [12].

У такій складній ситуації повоєнного світу проходило формування засад освітньої політики. Її теоретичною основою стала програма Вітчизняного фронту (ВФ), який виступав провідною силою суспільного життя країни. У пункті 3 „Просвітницько-культурна політика”

обумовлювався тим, що в прикордонних з УРСР польських землях Закарпаття (Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина) мешкало 750-850 тис. українців. У ході цього етапу багато українців переселилося в Україну, а з територій західних областей УРСР у Польщу переселялися поляки.

Але виявилось, що Люблінська угода не схвалювалася ні українським, ні польським населенням. Тому сторони приступили до реалізації другої статті угоди. Так, 20 вересня 1945 р. на нараді в Києві представники українського і польського урядів підписали протокол, згідно з яким термін реєстрації переселенців був продовжений до 31 грудня 1945 р. Починається другий етап примусового переселення (депортація). Він тривав з вересня 1945 р. до липня 1946 р. На цю справу польське керівництво направило військові сили, не хтувало воно й силами польського антикомуністичного збройного підпілля. У ході акції ліквідувалися цілі села, багато сіл. Було ліквідовано й убито чимало українців. Польське населення переселялося більш активно. Опір депортації українців з прикордонних районів чинили підрозділи УПА, а зупинити її не змогли. У результаті другого етапу підтримка націоналістичних рухів місцевим населенням зменшувалася. Але люди втрачали свою землю, домівки, все, що було нажито [9, с. 104]. Треба зазначити, що і другий етап не вирішив остаточно «українську проблему». У кінці 1946 р. південно-східні території Польщі населяло близько 200 тис. осіб української національності [5, с. 11].

Розпочинається третій етап – операція «Вісла» (квітень-липень 1947 р.). 6 травня 1947 р. у Варшаві було підписано Комюніке. Український і польський уряди заявили, що «евакуація... закінчена в атмосфері взаємного розуміння... евакуація є для обох сторін важливим фактором, який служитиме справі дальшого зміцнення дружби, взаємного розуміння і співробітництва між нашими братерськими народами» [13, с. 414]. Особливої дружби і взаємного розуміння на практиці не виявилось. Перш за все, польське й українське націоналістичні підпілля виступили проти депортації. Що стосується першого, то до кінця 1945 р. підпільні структури Армії Крайової фактично припинили існування. Опір же з боку ОУН і УПА примусовому виселенню українців був тривалішим.

Для проведення операції «Вісла» були задіяні 6 польських дивізій, частини НКВС, загін чехословацьких прикордонників. Операція передбачала не тільки знищення загонів УПА Закарпаття, а й остаточне виселення українців. У результаті, загони УПА були розгромлені, українське населення депортовано. Приблизно 150 тис. українців невеликими групами розселилися в західних та північних районах Польщі, до 4 тис. було ув'язнено в концтаборі Явожно, де багато з них загинуло. До 150 тис. вислано в УРСР [12, с. 48]. Таким чином була вирішена і «українська проблема», і знищення загонів

УПА. Депортація українського населення зробила УПА армією без перспективи в Закарпатті. Тому головнокомандувач УПА Роман Шухевич віддав наказ припинити тут боротьбу. Як бачимо, оформлення західних кордонів УРСР було позначено масовим переселенням населення, яке часом набувало характеру геноциду.

Отже, викладений матеріал свідчить про те, що міграційні процеси на українських землях (1944-1947 рр.) були викликані війсьними, міжнародними, політичними, соціально-економічними чинниками. Вони, у свою чергу, засвідчили вади політичного режиму.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена дослідженню міграційних процесів в Україні в 1944-1947 гг. Автор, опираючись на джерельну базу, досягнення сучасної історіографії, приходять до висновку, що процеси були викликані війсьними, політичними, соціально-економічними факторами.

Ключевые слова: відновлення, депортація, соціалізація, репресії, міграція.

SUMMARY

The article is devoted to the researching of migration processes in Ukraine in 1944-1947. The author comes to the conclusion using sources achievements of the modern historiography. The processes of migration in Ukraine in 1944-1947 were caused by military, political and economical factors.

Key words: restore, deportation, sovietization, repressive, migration.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30-50-ті рр.) / М.Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 35-41.
2. Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1941-1966 рр.): навч. посіб. / Л.Д. Васильєва-Чикаленко. – К. : Освіта, 1998. – 176 с.
3. Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р. з історії однієї політичної гри / В.А. Гриневич // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 29- 37.
4. Депортація: Берія докладує Сталіну // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 107-115.
5. Депортація поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х років. До 50-річчя операції «Вісла» / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – 30 с.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7 (1938-1945). – 574 с.

для Болгарії більш реальними були дві моделі історичного розвитку – модель селянської республіки з парламентом та сильною виконавчою владою (її автором та захисником виступав Болгарський землеробський народний союз – БЗНС) та варіант «національного соціалізму», обґрунтований Болгарською робітничою партією (комуністів). Обидва варіанти можуть бути складовими сучасного бачення історичного феномену «народної демократії», під яким розуміють політично варіативний перехідний стан суспільства, що категорично відмовилося від фашизму й визначає принципи свого подальшого демократичного розвитку [7].

Вибір моделі залежав від багатьох як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Ускладнювали ситуацію й деякі реалії тодішньої Болгарії: втручання держав-переможниць і труднощі в проведенні самостійної внутрішньої та зовнішньої політики, недостатній рівень економічного розвитку, відсутність засобів, і перш за все фінансових, для здійснення масштабної економічної модернізації, відносна державно-політична слабкість, незначний власний досвід багатопартійності та активної політичної боротьби. Можна сперечатися з приводу послідовності викладення цих причин, але заперечувати їх наявність достатньо важко.

Серед зовнішніх факторів переважав вплив СРСР, а оцінку такому впливу дав ще в 1947 р. відомий публіцист і політолог Джордж Оруелл: «Ніщо не сприяло так спотворенню соціалістичних ідей, як віра, що сучасна Росія є взірцем соціалізму, а тому будь-яку акцію її керівників слід сприймати як належне, а може, і як приклад для наслідування» [8]. Болгарські комуністи точно наслідували своїх «учителів».

При розгляді проблеми становлення тоталітаризму в країнах Східної Європи спеціальної уваги заслуговує досить ще молододосліджений із сучасних позицій аспект цього процесу – роль лідерів, керівників відповідних комуністичних та робітничих партій в утвердженні нової системи. Сьогодні, мабуть, ні в кого не викликає сумніву теза про те, що однією з найхарактерніших рис тоталітарної системи є створення культу вождя-генсека, фюрера чи дуче – назва принципового значення не має. Твори такого вождя ставали дороговказом для народу його країни, їх видавали тисячами примірників, вивчали майже напам'ять й активно цитували.

Друга половина 40-х років у Східній Європі породила кілька таких лідерів, які прагнули більшою чи меншою мірою стати «достойними» радянського «батька народів» – Б. Берут («Сталін Польщі»), Й. Тіто (Югославія), В. Ульбріхт (Східна Німеччина), Г. Дімітров (Болгарія), К. Готвальд (Чехословаччина) та інші. Пропонуємо розглянути підходи Г. Дімітрова до аналізу народної демократії як форми державного життя. Про владу народної демократії як мету всіх перетворень він починає говорити із самого початку досліджуваного

середини 30-х рр. – автори) інтелектуальна людина Європи бунтувала і нерідко пов'язувала свої надії з бунтарськими рухами лівого напрямку, не менш тоталітарними, ніж рухи правого напрямку» [3].

Саме в цей період, в 30-ті роки, в основному й сформувалися основи радянської педагогіки, серед яких, на наш погляд, найбільш показовими стали:

– предмет педагогіки визначається перш за все як виховання. Наведемо кілька визначень з відомих радянських підручників: виховання в широкому розумінні; виховання людини; виховна діяльність, її зміст, форми, засоби й методи; закономірні зв'язки та залежності, що функціонують у процесі виховання тощо [4];

– виховання являє собою цілеспрямований і свідомо здійснюваний процес організації й стимулювання активної діяльності особистості, яка формується із засвоєння соціального досвіду, знань, практичних умінь та навичок, соціальних та духовних цінностей суспільства;

– формування особистості уявляється процесом і результатом її розвитку перш за все під впливом середовища й виховання, недооцінка спадкових факторів, а інколи й повне їх заперечення, як це було під час боротьби з генетикою;

– метою виховання всі підручники педагогіки на підставі компартійних документів назвали формування всебічно та гармонійно розвиненої особистості, деякі автори цю мету називали ідеалом;

– формування наукового світогляду на основі марксистсько-ленінського вчення було визначено найважливішим завданням виховання;

– запорукою успіху в розвитку педагогіки та шкільного будівництва ставало партійне керівництво всіма ланками освітянського процесу.

Сучасна вітчизняна педагогіка дала оцінку цим положенням, і одним із перших критичних матеріалів стала стаття викладача Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов М.І. Слепухова [5].

Болгарське суспільство ще до середини 40-х рр. мало тенденцію до тоталітарних форм свого існування та набуло певного досвіду їх практичної реалізації. Тоді ж зразу постає питання про наявність або відсутність інших, крім тоталітаризму, концепцій суспільного розвитку в цей період. Погоджуючись із положенням про існування трьох основних центрів у внутрішньополітичному житті країн Центрально-Східної Європи (1 – довоєнні ліберальні партії з орієнтацією на західноєвропейські зразки демократії; 2 – достатньо численні селянські партії з ідеями аграризму; 3 – робітничий рух, представлений соціал-демократичними та комуністичними партіями з різними варіантами «національного соціалізму»), викладеному в посібнику «Історія Центрально-Східної Європи» [6], вважаємо, що

7. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– К.: Политиздат Украины. – Т. 2 (1941-1976). – 1084 с.
8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 657 с.
9. Макачук С.А. Переселення поляків із західних областей в Польщу у 1944 – 1946 рр. / С.А. Макачук // Український історичний журнал. 2003. – № 3. – С. 103-115.
10. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : Зб. док. і матеріалів / [упоряд. : М.І. Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
11. Політична історія України. ХХ ст. К. : Генеза, 2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / [гол. ред. кол. І.Ф. Курас]. – 584 с.
12. Політична історія України. ХХ ст. К. : Генеза, 2003. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / [гол. ред. кол. І.Ф. Курас]. – 696 с.
13. Українська РСР на міжнародній арені. Зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1963. – 360 с.
14. Хрестоматія з історії України: посіб. для вчителів / [за ред. В.І. Червінського]. – К. : Вежа, 1996. – 352 с.

ББК Т 63. 3 (4 УКР)

Касперович П.М

ВІЙНИ ТА РЕПРЕСІЇ ЯК ФАКТОРИ ПОСИЛЕННЯ ЕМІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (на матеріалах української еміграції)

Стаття присвячена вивченню питань впливу війни на еміграцію з України в XVII – XX століттях і утворення діаспори.

Еміграція є добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання до інших країн. Еміграція властива історії багатьох народів. Цей процес може бути викликаний різноманітними причинами, серед яких соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші аспекти, набувати різних форм, видів, масштабів і напрямів. Еміграція впливає як на долю всього етносу, так і на долі окремо взятих громадян. Вона тісно пов'язана як із соціально-економічним розвитком тих чи інших країн або регіонів, так і з їх занепадом. Однією з причин, які значно активізують еміграцію, є війни.

Зі здобуттям Україною незалежності й до сьогодні в дослідницьких колах істориків та географів України накопичилася значна кількість розробок з аналізованого питання [1-24]. Серед праць, присвя-

чених вивченню діаспори українців, природно, переважають роботи істориків як з материкової України, так і з діаспори. За радянських часів вивчення цієї теми було вкрай обмеженим з політичних та ідеологічних міркувань. Активність дослідників стримувалася багатьма факторами, передовсім тоталітарним характером влади в СРСР і, зокрема, відсутністю державної незалежності України. Аспект впливу війн ХХ ст., як і еміграції минулих століть, практично не розглядався, а наперед висувалися несприятливі соціально-економічні фактори [6; 14; 15; 16].

Географів представляє доктор наук, професор Федір Дмитрович Заставний – спеціаліст з географії України, її населення. Він дослідив у 1991 році східну українську діаспору. Це наші країни в межах колишнього СРСР поза Україною та з країн колишньої РЕВ зі Східної Європи [11].

Численні студії в Україні й поза нею присвячені вивченню різних аспектів як еміграції з України, так і утворенню діаспори, визначенню й уточненню термінології стосовно українців у межах різних держав і континентів. У працях про розпорошення, розсіяння нашої нації по світу здебільшого аналізувалися всі чинники в комплексі, у поєднанні. Проте війни в історії українського народу та репресії, які за наслідками й масштабами дорівнювали війнам, потребують окремого, осібного вивчення.

Мета нашої статті – виокремити війни ХVІІ-ХХ століть і репресії сталінського тоталітарного режиму у ХХ столітті як суттєвий чинник розпорошення українців у світі. У результаті цього підходу не беруться до розгляду інші чинники у формуванні діаспори.

Наслідком еміграції стало утворення численної діаспори (слово грецького походження, що означає «розпорошення», «розсіяння»). Це є перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза країною походження. Діаспора утворилась як результат насильницького переселення, загрози геноциду, дії економічних та географічних чинників. У сучасній літературі діаспорою зовуть етнічні групи, що живуть поза країною свого походження [19, 239; 20, 532; 21, 388; 22, 161].

Однак, у застосуванні поняття «діаспора» не все однозначно. Колектив авторів довідника про зарубіжних українців не випадково саме так назвали свою книгу [11, 252]. Я.Балан, Б.Кордон, Б.Кравченко, Ф.Свиріпа з Канади та С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар, П.П. Орленко вважають неправомірним називати діаспорою українське населення Польщі, Чехословаччини (зараз уже колишньої), Румунії, де українці живуть здавна [11, 4].

В.Кубійович і В.Маркусь – зарубіжні українські історики – з певними застереженнями до української діаспори зараховують і тих українців, що живуть на пограниччі зі своїми сусідами, але вже в меншості, всіх українців поза політичними кордонами України. На

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ББК Ф 66.01 – Т 63.3 (0) 6

Докашенко Г.П.,
Навка І.О.

ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА І ОСВІТА (спроба порівняльного аналізу шкільної освіти СРСР та Болгарії)

Автори статті показали історичні умови встановлення тоталітаризму в СРСР та Болгарії, охарактеризували основні рішення тоталітарної держави щодо вироблення стратегії й тактики розвитку шкільної освіти: організаційні, кадрові питання тощо. У підсумку зроблено спробу визначити спільні та відмінні риси шкільної освіти двох країн.

Однією з найбільш актуальних проблем сучасної політології, соціології та історії стала проблема формування, розвитку та історичних уроків тоталітарної системи. Тоталітаризм як предмет дослідження зацікавив учених та практиків різних країн, і досить перспективним напрямом є вивчення його проявів у різних сферах суспільного життя, наприклад в економіці, культурі, ідеології тощо [1].

Найбільш складною для аналізу виявляється сфера духовного життя, оскільки її розвиток не можна вимірювати лише кількісними показниками, а результати помилкових рішень стають ясними через деякий час, хоча носять більш тривалий і стійкий характер, ніж помилкові рішення в інших сферах. У запропонованій статті автори роблять спробу дати порівняльну характеристику процесам встановлення тоталітаризму в освіті на прикладі СРСР 30-х років та Болгарії другої половини 40-х років минулого століття, коли ця країна разом з іншими країнами Центральної Європи обирала варіант подальшого історичного розвитку. Оскільки проблеми шкільної освіти в СРСР значною мірою вже висвітлювалися у вітчизняній історіографії [2], автори свідомо більше уваги приділили менше дослідженій темі – формуванню тоталітарних засад у болгарській школі.

Основи тоталітарних режимів почали формуватися, як відомо, вже в міжвоєнний період. Процес посиленої уваги до теоретичних і практичних засад тоталітаризму характерний для більшості європейських країн. Бурхливі 20-30-ті роки, коли активно йшов пошук нових моделей суспільного життя, стали й часом упадання в крайнощі, то вліво, то вправо і навпаки. Оцінюючи ці коливання, відомий представник української діаспори, публіцист, лауреат Шевченківської премії Роман Рахманний писав: «У передчутті того всього (мова йде про наростання почуття збентеження та занепокоєння, особливо із

12. Саух П. Постнекласична наука і парадигмальні зсуви освіти ХХІ століття / Саух П. // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11 – № 4. – С. 84-89.
13. Мардахаев Л.Г. Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Мардахаев Л. В. – М.: Академия, 2002. – 368 с.
14. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / Стельмахович М. Г. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
15. Сухомлинська О. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / Сухомлинська О. // Шлях освіти. – 2004. – № 2. – С.95- 105.
16. Ходаков В. Е. Высшее образование: взгляд со стороны и изнутри / Ходаков В. Е. – Херсон: Олдиплюс, 2001. – 213 с.

їхню думку, поняття «діаспора» включає і розсіяння політичне: тобто зміну кордонів, унаслідок чого частина народу опиняється в оточенні іншого народу, в іншій державі [23, 6].

Ще за княжих часів міжусобні війни призводили до переміщення людей, до зміни місць постійного й тимчасового їх проживання. Саме в цей час почалась еміграція, тобто розсіювання населення України за її межі.

Збереглися відомості про те, що Дмитро Вишневецький у 1557 р. перейшов з частиною війська у кількості козаків до Москви. Взагалі ж рейди українських козаків у Московію (до Тихвіна, Холмогор) були постійними, що призводило до погіршення міждержавних відносин. Найбільш відомим був похід 20-тисячного загону П.Сагайдачного у 1619 р. на Москву. Певна частина запорожців тоді залишилася в Московії (в Калузі – 349 чол., Нижньому – 100, Вологді – 44, Арзамасі – 21, Ярославлі – 44, Переяславі-Рязанському – 30 чол. і т.д.) [1]. А вже коли згодом у Росію переїхали 700 українських козаків на чолі з полковником Коншею, царський уряд не захотів поселити їх разом, а розпорочив по 18 різних містах північної і центральної Московії.

Уже в 1640 р. на Північній Слобожанщині проживало близько 20 тис. переселенців з України. В 1641 р. на південних кордонах зосереджувалось понад 1 100 українських козаків. Багато з них після несприятливої Зборівської угоди 1649 р. переїхало в Московію, але вони також були розосереджені по значній території. Після невдачі для українських козаків Берестецької битви частина козаків теж переїхала в Московію; царський уряд дав наказ розселити втікачів з України в Сибірську та інших поволзьких районах; залишати втікачів у прикордонних районах було заборонено. З часів гетьманства Ю.Хмельницького багато українців опиняється в Московщині не з власної волі, здебільшого в кайданах. Так, прибули туди Петро Дорошенко (гетьман Правобережної України), Дем'ян Многогрішний (гетьман Лівобережної України), Іван Самійлович (Лівобережжя) та ін. А з початком Північної війни надійшов наказ Петра I зібрати у Пскові 18 тис. українських козаків [2].

Серйозний вплив на виникнення масових – постійних і сезонних еміграцій українського населення мала Полтавська битва, після перемоги в якій Петро I започаткував масові жорстокі репресивні акції проти своїх політичних противників. Була знищена столиця І.Мазепи Батурин (тепер селище в південно-східній частині Чернігівщини) з усім його населенням. У той час відбувалася еміграція козаків, відома з історії як мазепинська. В її рядах був і гетьман в еміграції (в Бендерах) Пилип Орлик – автор відомої демократичної Бендерської конституції 1710 р., однієї з перших у світі [3, 8].

Після Полтавської битви почалась інтенсивна насильницька еміграція великої кількості населення Східної України (переважно се-

зонна) на важкі роботи в північні райони для спорудження Санкт-Петербурга і впорядкування прилеглих до нього районів, будівництво господарських об'єктів в інших регіонах Російської імперії. З того часу Гетьманщина стала одним з головних районів примусового постачання робочої сили для будівництва нової столиці, Ладозького обвідного каналу, практично цілком збудованого 20-тисячним загonom українських козаків під керівництвом чернігівського полковника Павла Полуботка (роботи почалися 1718 р. і тривали п'ять років). Ще в 1716 р. 10 тис. козаків (під проводом генерального хорунжого І.Сулими) було направлено споруджувати Волго-Донський канал (його так і не завершили). У 1718 р. туди послали новий загін козаків, а частину їх вислали будувати укріплення на р.Терек (Північний Кавказ). У 1731 р. для копання окопів біля Азовського моря з України було направлено 20 тис. козаків і 10 тис. селян, у 1732 р. – понад 30 тис. чол. і т.д.

У результаті запровадження колоніального правління, масового вивчання робочої сили і т. д. Україна, особливо східні її території (Гетьманщина, Слобожанщина), були доведені після виступу І.Мазепи до крайнього зубожіння. Про тяжкі умови життя українців Гетьманщини свідчать і такі матеріали. Під час російсько-турецької війни до строевої та обозної служби було залучено 157,3 тис. козаків і 205 тис. селян при всьому населенні близько 1 млн. чол. З них загинуло 32,2 тис. [4, 422].

Масштабними були переселення запорожців у пониззя Дунаю, в Банат (Австрійська імперія, тепер західна частина Румунії), Приазов'я і на Кубань, переселення жителів Лівобережжя і Правобережжя з метою освоєння Слобожанщини.

У радянський період серед переселенців з України вирізняються політичні противники радянської влади, або такі люди, яких ця влада вважала противниками. У місця спецпоселень були перетворені північні та східні райони Радянського Союзу: Північ європейської частини Російської Федерації, Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія.

У 30-х роках різко посилювалися репресії в СРСР, у тому числі в Україні. У результаті колективізації було вивезено у східні райони Радянського Союзу 1 317 тис. заможних селян (так званих куркулів), серед яких було кілька сотень тисяч висланих з України [7, 104]. Частині українських селян удалося втекти в Росію під час голоду 1932-1933 рр., прорвавшись через спеціально зосереджені на кордонах застави.

З липня 1937 р. з Києва та деяких інших міст почалося масове виселення „сімей троцькістів і диверсантів, що активно сприяли антирадянській діяльності”. Ще раніше (початок і середина 20-х років) переповнені ешелони українських повстанців з Чернігівщини, Пол-

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются и характеризуются специфика, формы и способы воспитания при формировании сознания студенческой молодежи современной Украины. Акцентируется на актуализации социального воспитания.

Ключевые слова: образование, воспитание, общество, гуманизация, демократизация.

SUMMARY

Specific characters, forms and methods of upbringing are considered and characterized during forming of consciousness of students of modern Ukraine. Accenting on the actualization of social education.

Key words: education, society, humanization, democratization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В. Роздуми про освіту / Андрущенко В.– К.: Либідь, 2004. – 120 с.
2. Бех І. Законопростір сучасного виховного процесу / Бех І.// Вища освіта України. – 2004. – № 1. – С. 10-13.
3. Бітаєв В. А. Естетичне виховання і гуманізація особи / Бітаєв В. А. – К.: Альтернатива, 2003. –196 с.
4. Гарифуллина Р. Этический идеал как ценностно-нормативная основа духовно-нравственного воспитания / Гарифуллина Р.// Alma Mater. – 2006. – № 6. – С. 210 – 215.
5. Гегель Г. В. Народная религия и христианство / Георг Гегель // Работы разных лет: В 2 т. – М.: Наука, 1972. – Т. 1. – С. 66.
6. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення культури в Україні / Журавський В. С. – К.: ІнЮре, 2003. – 415 с.
7. Залуцький О. Гуманістичні засади в сучасному освітньо-виховному процесі / Залуцький О. // Рідна школа. – 2008. – № 1-2 (937-938). – С.130 -135.
8. Кізіма В. І. Постнекласична методологія та постнекласична освіта / Кізіма В.І. // Освіта і управління. – 2007. – Т. 10, № 1. – С. 18-32.
9. Кузьменко О. А. Відкрита соціально-педагогічна система – ефективна умова соціалізації особистості / Кузьменко О. А. // Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 167-176.
10. Маслова Т. А. Эмоционально-ценностный компонент подготовки будущих педагогов / Маслова Т. А. // Педагогика. – 2008. – № 8. – С. 50-57.
11. Мудрик А. В. Социальная педагогика / Мудрик А.В. – М.: Академия, 2000. – 200 с.

думку, гармонійні умови для соціального розвитку повинні супроводжувати людину протягом усього життя, зумовлювати такий рівень розвитку соціальних якостей, щоб особистість сприймалася як суб'єкт соціальної творчості.

Соціальне виховання – це завжди цілеспрямований процес, змістом якого є засвоєння системи цінностей, що формує соціальні якості та соціальну поведінку. Соціальне виховання носить системний характер. Фіксовані умови соціального розвитку забезпечують управління процесом соціального виховання. Соціальне виховання відбувається протягом усього життя людини у всіх соціальних інституціях. І тому визначення відбиває сутність явища: «Соціальне виховання – процес цілеспрямованого створення умов для розвитку соціальності соціальних суб'єктів у всіх сферах соціуму» [13, 14].

На думку А. Мудрика, ефективне соціальне виховання, тобто умова для ефективного розвитку та духовноціннісної орієнтації членів організації, стає реальним, якщо в ньому створена локальна (тобто притаманна саме йому) виховна система.

Таким чином, основними завданнями соціального виховання в соціально-педагогічному середовищі ВНЗ є: формування національної свідомості поряд із толерантністю та повагою до інших народів; усвідомлення значення суспільного прогресу та соціального розвитку кожної особистості задля самореалізації людини в соціумі; формування громадянської відповідальності та активності; формування настанов на плідне батьківство; гуманізація та демократизація стосунків у ВНЗ. Підсумовуючи, зазначимо, що необхідним є реалізація завдань соціального виховання у соціально-педагогічному середовищі ВНЗ, яке є відкритою системою.

Отже, на наш погляд, у період становлення свідомості в середовищі української молоді відповідно до сучасних умов важливо не лише з'ясувати наявний стан її розвитку, але створити й передбачити шляхи її розбудови з урахуванням потреб відтворення інтелектуального потенціалу та досягнення духовної єдності української молоді.

Світ цінностей нинішньої молоді відповідає світові цінностей суспільства, в якому вони живуть, а завдання викладачів та педагогів – скоригувати погляди так, щоб особисті цінності відповідали найкращим взірцям цінностей суспільства.

Завершуючи виклад матеріалу, зазначимо: щоб підготувати людину до життя в нинішньому столітті, слід сповна усвідомити сутність змін, які привносить новий час, зорієнтувати суспільство і державу на свідоме, послідовне й динамічне їх сприйняття. Це завдання всього суспільства, а особливо ж його освітньої галузі, від її здатності дати гідну відповідь на виклики XXI століття залежатимуть долі майбутніх українців, та й, власне, майбутнє самої України.

тавшини, Вінничини та інших регіонів, воїнів УНР, колишніх махновців тощо йшли на схід, у Сибір. У роки війни та повоєнний час табори поповнилися військовополоненими, жителями окупованих територій.

На початку 1942 р. у східних районах СРСР проживало 959,5 тис. чол., переселених із західних регіонів, переважно українців. Смертність серед них була дуже висока (16%). Дещо пізніше кількість переселених із Західної України і Білорусії зросла до 1 173 тис. чол. Збереглися відомості, що третина з них була зайнята в сільському господарстві, а влаштуванням переселених займалося 1 136 селищних і 228 районних комендатур. Виселення з України тривало весь 1941 р. У травні-червні 1941 р. із західної частини колишнього СРСР вивезли на Алтай, в Казахстан, Комі АРСР та в Омську область 86 тис. чол. Згідно з даними керівника НКВС СРСР Л.Берії від 21 травня 1941 р., на 20 років було вислано із Західної України і Західної Білорусії 95 тис. чол. З них 3,6 тис. було поселено в Комі АРСР, 7 тис. – у Красноярському краї, 9,8 тис. – на Алтаї, 10 тис. – в Новосибірській, 6 тис. – в Омській, 4 тис. – в Кіровській областях, 11 тис. – в Казахстані [8, 34-35].

Різко зросла кількість української діаспори в роки Другої світової війни. У результаті евакуації в східні райони СРСР було перебазовано з республіки разом з робітниками та інженерно-технічним персоналом 500 великих промислових підприємств, сотні колгоспів і радгоспів, машинно-тракторних станцій. Кількість населення Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану та Середньої Азії зросла за рахунок евакуйованих з України на 3,5 млн. чол.

У 40-х роках в Україні, особливо в її західних областях, широко розгорнулася боротьба проти фашистського й сталінського тоталітарних режимів. Повсюдно, в селах і містах, у ній брали участь сотні тисяч чоловік. Це була відповідь народу на тотальні репресії та фактичне винищення працівниками органів НКВС місцевого населення.

Не принесла бажаної свободи німецька окупація. У різних районах виникали загони самооборони. У жовтні 1942 р. на північному заході Житомирщини організаційно оформилась Українська Повстанська Армія (УПА), яка вела боротьбу спочатку проти німецьких, а згодом радянських окупантів. Тоталітарний комуністичний режим фактично оголосив безжальну війну абсолютній більшості народу західноукраїнських земель. Десятки тисяч людей було фізично знищено; сотні тисяч насильно вивезено в несприятливі для життя й праці північні та східні райони.

Уже на початку квітня 1944 р. почалося масове виселення людей із західних областей республіки. У той час було депортовано близько 2 тис. сімей членів ОУН і УПА до Красноярського краю. До кінця 1945 р.

на так званому спецпоселенні в північних і східних районах СРСР вже перебувало 6 127 сімей, або 16,2 тис. чол. До середини 1947 р. із Західної України було депортовано до Кемеровської обл. 30,2 тис. чол., Челябінської – 7,2 тис., Карагандинської – 8,1 тис., Омської – 15,2 тис., Красноярського краю – 1,7 тис. Загальна кількість усіх переселенців із західних областей становила до середини 1947 р. 74,8 тис. чол. [9]. Канадський історик українського походження Орест Субтельний називав загальну кількість виселених з України під час братовбивчої війни 1944-1950 років. Він вважає, що за цей час було виселено на схід не менше 500 тис. українців західних областей [9, 425].

6 квітня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про скасування термінів поселення депортованих, членів сімей «українських націоналістів, бандитів і банд посібників». Вони поселялись навечно, виселялися з прикордонних районів Далекого Сходу. Спецпоселенці та інші категорії репресованих із західних областей України продовжували перебувати і в середині 50-х років на спецпоселенні в північних і східних районах колишнього СРСР; нараховувалося 135 762 чол. «членів сімей оунівців і банд посібників» (у Кемеровській обл. – 22,6 тис. чол., у Хабаровському краї – 19,7 тис., Іркутській обл. – 15,3 тис., Красноярському краї – 13,6 тис., Омській обл. – 10,1 тис., Томській обл. – 8,9 тис., Молотовській обл. – 8,8 тис., Казахській обл. – 6,7 тис., Челябінській обл. – 5,2 тис., Амурській обл. – 4,4 тис., Тюменській обл. – 5,2 тис., Читинській обл. – 3,7 тис., Архангельській обл. – 3,3 тис., Комі АРСР – 2,8 тис., Якутській АРСР – 2,6 тис., Бурят-Монгольській АРСР – 1,7 тис., Киргизькій РСР – 1,5 тис., Удмурдській АРСР – 0,8 тис., Приморському краї – 0,7 тис., в інших районах – 65 537 чол.) [8, 22-23].

Така географія лише частини української діаспори в республіках колишнього СРСР у середині 50-х років. Йдеться про спецпоселенців. Сюди не увійшли сотні тисяч чоловік, які відбували покарання в заслання, ті, що загинули на спецпоселеннях. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у східні області СРСР було також вивезено із Західної України багато селян у зв'язку з колективізацією.

У 1956 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР про скасування обмежень із спецпоселення щодо членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення. У результаті кількість поселенців у східних районах колишнього СРСР із західноукраїнських земель до кінця 1956 р. зменшилася до 90,6 тис. чол. Поступово скорочувалося також і число спецпереселенців – на березень 1956 р. в Україну повернулися 20 043 учасники оунівського руху і 22 497 бандпосібників, 1 656 чол. – засуджених за зв'язок з небезпечними елементами, 5 713 чол. – з тих, що служили в німецьких формуваннях, 6 416 чол. – засуджених за інші антирадянські виступи, 9 111 чол. – сімей учасників і посібників оунівців,

має засвоєння соціальних цінностей. З цього приводу С. Савченко зазначає, що «соціалізація студентства проходить під впливом багатьох керованих і некерованих, педагогічно організованих і стихійних, соціально прийнятних і антисоціальних чинників і умов. Серед них провідником є процес виховання».

На нашу думку, необхідно підкреслити найбільш значущі моменти загального процесу виховання у ВНЗ, які закладають підґрунтя актуалізації питань соціального виховання студентства у вищій школі.

По-перше, завжди підкреслюється єдність навчання, виховання, розвитку особистості у процесі набуття вищої освіти.

По-друге, визначається загальна соціальна значущість процесу виховання у вищій школі як фактора закладення загальнокультурного потенціалу особистості та перетворення суспільства у напрямі гуманізації.

По-третє, в межах однієї із соціальних функцій вищої освіти – культуротворчої – звертається увага на формування духовних цінностей особистості студента. Підкреслюється, що виховання може бути або моральним, або аморальним, інші варіанти відсутні.

По-четверте, виховний процес у вищій школі визначається як спеціальна робота співробітників ВНЗ, що спрямована на становлення у студентів системи переконань, моральних норм, загальнокультурних якостей, що передбачені вищою освітою.

По-п'яте, соціальне виховання у ВНЗ має бути спрямоване на те, щоб знання, вміння, навички людства, набуті в процесі професійного становлення, були використані фахівцем для вдосконалення соціуму, а не для його руйнування.

По-шосте, розгляд виховання у ВНЗ як складової та активно домінуючого компонента загальної системи виховання у виховному просторі соціуму уможливорює активізацію діяльності соціально-педагогічного середовища ВНЗ задля вдосконалення соціальних умов виховного процесу.

Таким чином, можна зазначити, що саме соціальне виховання розширює виховний простір ВНЗ тим, що фіксує зв'язок із соціумом завдяки створенню соціально-педагогічного середовища. Тому створення соціально-педагогічного середовища – умова ефективної соціалізації, а соціальне виховання в ньому – механізм соціального розвитку.

Звісно, якщо йдеться про формування студента як соціальної особи, то вік 18-20 років – це період найбільш активного розвитку моральних якостей та естетичних смаків, становлення й стабілізації характеру та, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова тощо.

Зазвичай соціальне виховання трактується як ступінь турботи суспільства про свій прогрес в особі молодого покоління. На нашу

тьом потрібен постійний контроль і супровід. А впровадження нових освітніх технологій (тестовий контроль, дистанційне навчання тощо) усе більше віддаляють викладача від студента в плані особистісного спілкування. Та й викладач за сучасних умов уже не може дати рекомендації на всі випадки життя, тому його головна мета – у процесі діалогу допомогти молодій людині зробити правильний вибір і навчити відповідальності за нього. Досвід показує, що директивна модель виховання за таких умов малоефективна, разом з тим вона найбільш поширена у вищій школі. Найефективнішою є модель співпраці та сприяння. У зв'язку з цим зростає роль самостійно вибраних молоддю творчих об'єднань, клубів за інтересами, органів студентського самоврядування. Це важливо й тому, що нам потрібно відроджувати виховання через колективи, знаходити важелі боротьби зі зростаючими тенденціями індивідуалізму, егоїзму, нетерпимості серед молоді.

Проблема організації виховної роботи у вищому навчальному закладі набуває сьогодні ще більшої актуальності у зв'язку з курсом Міністерства освіти і науки України на професіоналізацію вищої освіти і зменшення гуманітарної складової як у процесі навчання, так і за його межами. Зменшення навантаження з гуманітарних дисциплін призведе до скорочення кадрів і, відповідно, до скорочення можливостей організації виховних заходів. Хто ж, як не гуманітарії, в більшості випадків очолює творчі об'єднання, клуби за інтересами, організовує різноманітні конкурси, екскурсії тощо? За цих умов треба знайти інші важелі підтримки таких викладачів, наприклад, за рахунок зменшення аудиторного навантаження. Але це має знайти відображення у відповідних нормативних документах Міністерства освіти і науки України.

Безумовно, сьогодні особливе місце у змісті освіти й виховання відводиться культурологічному блоку дисциплін, спрямованих на гармонізацію відносин у системах «людина – світ», «людина – природа», «людина – суспільство», з обов'язковим наповненням гуманітарним змістом усіх навчальних дисциплін. Адже лише комплексне гуманітарне знання дозволяє уявити цілісну картину дійсності із залученням до цього процесу студентів, усвідомити сенс і закономірності соціокультурного розвитку й завдання особистісної реалізації.

Саме гуманітарна культура становить основний зміст результатів освіти й виховання в їх найбільш сутнісних функціях, задаючи основні параметри способу життя особистості й забезпечуючи його формування. Не випадково останнім часом у процесі корегування освітніх парадигм посилюються саме їх культурологічні аспекти, пріоритет духовного вектору розвитку, коли моральність і гуманізм визнають світоглядною основою сучасної освіти [4, 39].

Соціальний розвиток сучасного студентства – першочергова необхідність для подальшої його реалізації, де вирішальне значення

виселених за рішенням Особливих нарад МВС та МДБ СРСР. Усього повернулося 65 534 чол. [3, 17].

За оцінками, в повоєнні роки лише із семи західних областей України було депортовано в східні райони Радянського Союзу понад 1,1 млн. чол. – кожен 7-10 житель. Це була масова й дуже жорстока війна, розв'язана урядовими колами проти населення західноукраїнських земель.

Характерною ознакою міжвоєнного періоду була поява нового типу українського переселенця – політичного емігранта. Українська ідея зазнала поразки, але не катастрофи. За межами Радянської України опинилися ті, хто її підтримував – солдати, офіцери, урядовці, національна інтелігенція, духівництво [24, 6]. Спочатку їхня загальна кількість наближалася до 100 тисяч. Але в 1923 році стабілізувалась ситуація в Галичині, більшість західноукраїнських емігрантів повернулася додому, відтоді кількість політемігрантів становила 40-50 тисяч чоловік [10, 425].

Отже, домінуючим мотивом для еміграції залишався соціально-економічний, хоча посилюлись і політичні мотиви з огляду на поразку національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 років, жорстокий національний гніт, що його зазнавали некорінні нації Польщі та Румунії. Тепер джерелом постачання робочих рук на міжнародний ринок праці стали не тільки Східна Галичина й Північна Буковина, а й Волинь, яка раніше входила до складу царської Росії. Пускались у дорогу в основному молоді, здорові люди.

Істотно змінився й напрям імміграційних потоків. Як і раніше, іммігрантів вабила Канада. Проте її уряд у 1930 році припинив стимулювання імміграції, окрім випадків, коли іммігрант міг довести свою економічну спроможність на ефективну самостійну діяльність. Це зменшило кількість прибульців до 70 тис. До США у міжвоєнний період переїхали близько 10 тис. українців, порівняно з 406,1 тис. чоловік до 1914 року. До Південної Африки й Аргентини емігрувало близько 40 тис. українців, 30-40 тис. західноукраїнців емігрували до Франції [10, 474-475; 11, 39; 18; 11].

Ще одна особливість другої хвилі еміграції із західноукраїнських земель полягала в тому, що серед тих, хто виїжджав, лише незначна частина була неписьменною. Загалом освітній рівень цих емігрантів був значно вищий, ніж у попередні роки. Цим пояснюється і їхнє більш швидше пристосування до нових умов життя, і більш активна участь в громадському житті. Із цього середовища вийшли лідери громадсько-політичних та культурно-освітніх організацій у різних зарубіжних країнах. Наявність серед переселенців учених, митців сприяла розвитку української культури за межами України.

Третя хвиля української еміграції починається після Другої світової війни. По її закінченні на території Німеччини та Австрії пере-

бувало понад 16 млн. іноземців – робітників, в'язнів, біженців. З них близько 2,4 млн. були українцями, серед яких переважали «остарбайтери» – хлопці й дівчата з Радянської України, силою вивезені зі своїх домівок і приречені на роки тяжкої принизливої праці в Німеччині. З цих людей близько 210 тис. чол. рішуче відмовились від повернення до СРСР. До них слід долучити понад 2,5 млн. колишніх жителів європейської частини СРСР, які також не повернулися на батьківщину. Ця категорія людей відома як „переміщені особи”. Зосереджувались вони колоніями в Чехії, Польщі, Румунії, Австрії, Німеччині, Франції, Норвегії [10, 475; 13, 220].

Серед переміщених осіб-українців були різні люди. Меншість, близько 20%, складала ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, котрі негативно ставилися до радянської влади й втекли на захід перед поверненням Червоної Армії. Серед переміщених осіб було багато спеціалістів: майже 1 000 вчителів, 450 інженерів, 350 юристів, 300 лікарів і стільки ж духовних осіб, а також близько 200 вчених. Студентів налічувалося майже 2 тис. Більшість переміщених осіб становили робітники, примусово вивезені до Німеччини під час війни. Майже 2/3 переміщених осіб походили з Галичини й належали до греко-католицької церкви, решта прибула з Радянської України й здебільшого сповідувала православ'я. Серед переміщених осіб були також емігранти 1920 років, українські студенти, що навчалися в Німеччині, колишні в'язні концтаборів [10, 477]. В Італії перебували майже 10 тис. бійців інтернованої дивізії СС „Галичина”. У 1947-1948 роках кілька сотень солдатів УПА, з боями пройшовши від Карпат до Німеччини, приєдналися до переміщених осіб. Тож у цьому найбільшому скупченні політичних емігрантів з України представлені всі регіони, традиції, релігії, соціальні верстви. Для більшості переміщених осіб це не була еміграція у традиційному розумінні. Скоріше, це неповернення на батьківщину після примусової депортації, що становить сутність останньої хвилі масової еміграції.

Протягом 1947-1951 років здійснене переселення переміщених осіб на постійні місця проживання. До США переїхали 80 тис. чоловік, до Канади – 30 тис., Австралії – 20 тис., Бразилії – 7 тис., Аргентини – 6 тис., Франції – 10 тис., Великобританії – 20 тис. (за іншими даними 35 тис. чол.). У наступні десятиліття приблизно 40 тис. жінок виїхали за межі України в повоєнний період, узявши шлюб з іноземцями, що працювали або вчилися в Україні [11, 47].

Таким чином, розглянувши війни та репресії як чинник еміграції, можна зробити такі висновки.

Одним з багатьох чинників, які вплинули на характер і розмір еміграції з України, стали війни, які наша країна вела протягом багатьох століть. Лише у ХХ столітті внаслідок національно-визвольної

створення умов щодо саморозвитку й самореалізації молоді передбачає тверду гарантію подальшого соціального розвитку молодого покоління. Особливо важливою уявляється єдність зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, установ та громадян у справі становлення та розвитку молоді, потрібен їх комплексний потужний вплив.

Наявність системи вказаних принципів уможливує їх застосування в галузі вищої освіти. Однією з провідних функцій ВНЗ є соціалізаційна. У цьому закладі особистість формується не тільки як професіонал, але й як громадянин, сім'янин, гармонійно, духовно розвинута людина. Поряд з набуттям майбутньої трудової діяльності у ВНЗ повинно інтенсивно продовжуватися формування індивіда як соціальної особи. Оскільки соціальне становлення особистості, зокрема студента, – це складний процес, то він повинен відбуватися в багатьох соціальних інституціях та поза ними. Тобто розширення виховного процесу ВНЗ за рахунок налагоджування соціальних зв'язків з іншими соціальними інститутами та закладами інтенсифікує і спрямовує загальний виховний процес.

Завдання дуже складне, враховуючи економічну, політичну, духовну ситуацію, яка склалась в Україні. Суспільство переживає довготривалу системну кризу. Спостерігається тенденція дегуманізації, руйнування культури. Немає національної ідеї, зруйновані моральні орієнтири, мотивація до навчання. Відбувається морганізація суспільства. Люди втрачають свої соціальні ознаки, у них немає власної системи цінностей, на найвищому рівні політики маніпулюють питаннями історії, культури, мови, релігії. Молодь першою стає об'єктом цих ідеологічних і політичних маніпуляцій.

Як за таких умов знайти правильні орієнтири й цінності для виховання, навчити відстоювати й стверджувати пріоритет людини, виступати проти маніпулювання нею у різних сферах діяльності? Як формувати світогляд, у якому б гармонійно співіснували особисті, національні інтереси та глобальні інтереси людства? Тут простих рішень немає. Як зазначає О. Сухомлинська, виховання – складна, нелінійна і багато в чому не визначена ймовірна система, що, відповідно, потребує багатоаспектного й багатовимірного підходу до її аналізу та проектування [15, 2].

Виховання у вищому навчальному закладі має свої особливості. До ВНЗ вступають уже практично сформовані особистості, ціннісні орієнтації яких піддаються випробуванням в умовах більшої, ніж у середньому навчальному закладі, свободи. Організація навчально-виховного процесу створює більше можливостей самостійного вибору в отриманні знань, професійних навичок, у науковій діяльності, реалізації лідерських якостей, творчих здібностей тощо. Разом з цим значно зростає рівень вимог. Не всі молоді люди до цього готові. Бага-

Необхідність реалізації завдань виховання у ВНЗ закладена і в законодавчій базі освіти, виховання та соціального розвитку дітей, підлітків та студентської молоді. Існують законодавчі акти, які закладають підґрунтя реалізації процесу виховання у вищій школі. Зокрема, були розроблені Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті (2001 р.), Концепція національного виховання (1995 р.), Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996 р.), Закон України «Про вищу освіту» (2002 р.). З іншого боку, законодавство України також обґрунтовує процеси соціального розвитку молоді. Ухвалено Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.), який у наступні роки неодноразово змінювався та доповнювався, що свідчить про постійну увагу держави до цього питання, Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2000 р.), Указ Президента України «Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї» (2000 р.) та інші.

Наявність таких законів зумовлює подальші процеси підвищення ефективності розвитку та виховання молоді й студентства в Україні, актуалізації практичних розробок у цій сфері. Зокрема, соціально-педагогічні дослідження виявляються ефективними щодо визначення місця виховання студентської молоді у процесі її соціального розвитку та можливості використання соціально-педагогічних технологій у загальному навчально-виховному процесі ВНЗ.

Згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» визначено принципи соціального становлення та розвитку молоді [16, 37]. Зокрема, принцип поваги до загальнолюдських цінностей вказує на необхідність засвоєння молоддю потужної системи цінностей, перш за все соціальних. Принцип дотримання прав людини і народів зумовлює формування вільної особистості та вільнолюбних представників свого народу, що поважають право інших на гідне існування. Принцип урахування історичних, культурних, національних особливостей України, її природи уможлиблює ідентифікацію представників молоді як причетних до історичного розвитку незалежності та державності українського народу. Декларування безпосередньої участі молоді у формуванні й реалізації політики та програм, що стосуються суспільства взагалі і молоді зокрема, забезпечують усвідомлення представниками молодого покоління необхідності соціальної активності та постійного руху до суспільного прогресу. Принцип урахування потреб молоді, співвіднесення їх реалізації з економічними можливостями держави стимулює продуктивну професійно-економічну діяльність. Доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівності правових гарантій сприяє розумінню соціальної справедливості, соціальної захищеності. Покладення відповідальності на державу за

боротьби українського народу за межами батьківщини опинялись ті, хто зазнав поразки в боротьбі з більшовиками протягом 1917-1921 років. Цілі верстви українського суспільства з політичних і особистих причин (щоб не бути знищеними) просто тікали від більшовиків. Самі ж більшовики назвали події, які мали наслідком їхнє панування й утворення на місці колишньої Російської імперії Радянського Союзу, громадянською війною.

Друга світова війна спричинила чергову хвилю еміграції і повернення на батьківщину. Українці, і депортовані, і евакуйовані, утворили численну діаспору у світі.

Радянська влада застосувала проти своїх політичних противників різноманітні методи боротьби. Наймасовішим було переселення у віддалені північні та східні регіони Радянського Союзу. Такого переселення зазнали заможні селяни, оголошені куркулями, у т. ч. з приєднаних до СРСР у 30-40-і роки західноукраїнських земель, бійці різних збройних антирадянських формувань та члени їхніх сімей, дисиденти – інакомислячі.

Наслідком добровільного й примусового переселення українців із земель предків, змін державних кордонів стало розселення української спільноти по всьому світу. Відродження національної свідомості, розбудова України викликає інтерес до наших співвітчизників за межами батьківщини. Налагодження економічних і культурних контактів з діаспорою потребує перш за все знання кількісних показників розміщення українців, їх турботи щодо збереження мови та культури предків.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена изучению проблем эмиграции с Украины в XVII-XX веках и влиянию войны на этот процесс. Рассмотрены войны XVII-XX веков и политическая эмиграция с Украины в начале XVIII века (т. н. мазепинцы), а также те, кто потерпел поражение в национально-освободительном движении начала XX века. Немалую часть диаспоры составили депортированные в восточные районы страны украинцы.

Ключевые слова: эмиграция, диаспора, население, этническая общность, спецпоселение, репрессии, реабилитация, депортация.

SUMMARY

The article deals with the problems of emigration from Ukraine in XVII-XX centuries and formation of the diaspora in different countries in the world.

Key words: emigration, diaspora, inhabitants, special settlements, ethnic community, war.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сергійчук В. Українці в імперії / Сергійчук В. // Самостійна Україна. – 1992. – № 4. – С. 2.
2. Сергійчук В. Назв. праця.
3. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора / Заставний Ф.Д. – Львів: Світ, 1992. – 211 с. 4. Дорошенко Д. Нариси історії України / Дорошенко Д. – Львів, 1991. – 576 с.
5. Історія України: курс лекцій: у 2-х кн. навч. посіб. / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – Кн. 2. XX століття. – К. : Либідь, 1992, Либідь. – 223 с.
6. Черная Н.В. Украинское население России и СССР за пределами Украины (XVIII-XX вв.). Динамика численности и размещения / Черная Н.В. // Расы и народы. – 1991. – № 21. – С. 51-118.
7. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / ред. Я. Грицик, О. Романів, А.Жуковський., О.Субтельний. – Львів : Вид-во НТШ, 1991. – 230 с.
8. Бугай Ф.М. Депортація населення з України (30-50-і роки) / Бугай Ф.М. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32-38.
9. Бугай Ф.М. Назв. праця / Бугай Ф.М. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 20-26.
10. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. –2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 511 с.
11. Зарубіжні українці: довідник / С.Ю. Лазебник / кер. авт. кол. Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 251 с.
12. Лещенко Л.О. Канада – наш сусід і партнер / Лещенко Л.О. – К. : Т-во «Знання УРСР», 1990. – 48 с.
13. Дорошенко Д. Історія України: з малюнками: для школи й родини / передм. та комент. В.А. Смоля і В.М. Рички / Дорошенко Д. – К. : Освіта, 1993. – 238 с.
14. История Украинской ССР: в 10-ти т. / гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5. Украина в период империализма (1900-1917 гг.). – 559 с.
15. Історія Української РСР: у 2-х т. / гол. ред. кол. К.К. Дубина (голов. ред.) та ін. – К. :Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 807 с.
16. Історія Української РСР: у 8-ми т. 10 кн. / під ред. Ю.Ю. Кондуфора (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900-1917 рр.). – 531 с.
17. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
18. Кобузан В.М., Чорна Н.В. Заокеанська міграція слов'ян у XIX – на початку XX ст. // Кобузан В.М., Чорна Н.В. // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 73-111.

урахуванням тисячолітньої історії, споконвічної культурно-історичної традиції українського народу на основі національної культури, збагачення кращими досягненнями загальнолюдської культури. Також слід прищеплювати думку про те, що саме у вищій закладається фундамент формування свідомості українського студента через опанування морально-естетичних та культурологічних знань.

Вирішальну роль в управлінні розвитком свідомості у вищих навчальних закладах відіграють, по-перше, рівень розвитку теорії, як основи виховання, по-друге, філософія вищої освіти, яка спрямована на формування духовного складу людини-майстра, майбутнього професіонала, по-третє, духовні цінності українського суспільства, художньо-естетичні та історико-педагогічні традиції українського народу. Саме зараз в Україні відбувається активний розвиток теорії і практики виховання у вищій школі, накопичується досвід формування свідомості студентської молоді, естетичного образу світу, загальної культури, сумлінного ставлення до праці, творчості, постає питання про взаємозв'язок релігії і мистецтва та інших цінностей.

Метою статті є розгляд специфіки, форм та засобів виховання при формуванні соціальної свідомості студентської молоді сучасної України.

Проблеми виховання молоді посідають чинне місце в українській педагогічній науці. Слід вказати на оригінальні підходи до виховання в педагогічних теоріях і практиці видатних педагогів С. Миропольського, В. Верховинця, А. Макаренка, В. Сухомлинського та інших, на їхні ідеї про необхідність створення системи неперервної освіти і виховання учнівської молоді.

Проблеми навчання у ВНЗ входять до кола наукових інтересів багатьох сучасних учених: В. Андрущенко, І. Беха, С. Гологшивець, В. Євтуха, В. Журавського, І. Зязюна, В. Кременя, О. Невмержицького, С. Савченка, В. Ходакова, П. Щербаня та інших. Питання соціального виховання розробляють вітчизняні та російські фахівці: М. Галагузова, І. Зверева, А. Капська, О. Кузьменко, В. Мардахаєв, В. Музрік, Ф. Мустаєва, В. Нікітін, Л. Нікітіна, С. Пальчевський, А. Рижанова, С. Харченко та інші. Надбання вказаних науковців уможливають пошук точки зіткнення соціального виховання із загальним виховним процесом ВНЗ та його активізацією.

Ми живемо у складному динамічному світі, який дає багато можливостей для реалізації особистості, але й так само створює більше передумов для її руйнації. Загальноцивілізаційні тенденції розвитку ставлять на порядок денний завдання не тільки змін в освіті, а й у системі виховання. Сьогодні науковці України вказують на необхідність формування у XXI столітті такої системи вищої освіти, яка буде базуватись на зближенні природничих, технічних і гуманітарних знань, на пріоритеті моральних цінностей [8, 29].

Істотні зміни, що відбулися в суспільстві в останні десятиріччя, потребують інноваційного розвитку освіти й виховання, тобто такого поступу освітньої системи, який би забезпечив її ходу в ногу з часом, з відповіддю на такі виклики, які формує нинішня і наступна епоха.

Передові країни стають на шлях інноваційного розвитку, в усіх сферах утверджуються інформаційні технології – все це ставить нові завдання перед освітою і наукою.

Україна теж не стоїть на місці. Сучасний етап життя українського суспільства можна охарактеризувати як час неперервних змін, які відбуваються, зокрема, і в українській освітній системі.

Динамізм перетворень, нова державна політика у сфері освіти, конкуренція на ринку освітніх послуг, потреба адаптації до дії зовнішнього середовища, що швидко змінюється, формують нову парадигму виховної роботи вищих навчальних закладів, змушують їх постійно корегувати стратегію, мету і завдання.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на людину, її духовну культуру й визначають основні напрями модернізації навчально-виховного процесу.

Становлення студентської молоді, її підготовка до активної, творчої, соціально значущої, сповненої особистісного смислу життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку суспільства і держави.

У переломні періоди життя суспільства всяк і кожен потребує підтримки з боку суспільної теорії, обґрунтовані рекомендації якої постають як духовне опертя виховного процесу. Неувага до теорії дорого обходиться суспільству. Рух «навмання» нечасто приводить до успіху, особливо в царині виховання молоді, яка потребує ідеалу, усталених цінностей, новітніх орієнтацій, збалансованих пріоритетів. І тільки теорія, що прокладає шлях практиці, може забезпечити ефективність зусиль, відповідність досягнутого результату насамперед заданому ідеалові.

Виховання молоді – дуже серйозна справа. Воно має будуватися на стабільних (стійких) ідеях і цінностях. На відміну від стихійних, спонтанних процесів, що впливають на формування людини, «виховання» постає як соціально-контрольований процес цілеспрямованої дії на особистість» [5, 66].

Вища школа історично була створена не просто як інститут трансляції знань, а й як джерело вищих духовних цінностей. Осмислення світового досвіду виховання, в тому числі й українського, дає змогу інтегрувати його в єдиний цілісний культурно-освітній процес, що буде сприяти формуванню свідомості молодого покоління.

Вища школа є невід'ємною від національного ґрунту й коріння свого народу, формує й оберігає національну культуру, а тому організація, зміст, форми й методи навчання та виховання мають будуватися з

19. Большая Советская Энциклопедия: в 30-ти томах / гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: 1972. – Т. 8. – 592 с.
20. Украинский советский энциклопедический словарь: в 3-х т. / редкол.: А.В. Кудрицкий (отв. ред.) и др. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1988. – Т. 1. – 756 с.
21. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энцикл., 1991. – Т. 1. – 863 с.
22. Словарь иностранных слов. – 14-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 608 с.
23. Кубійович В., Маркусь В. Українці поза Україною. Історична довідка (за енциклопедією українознавства) / Кубійович В., Маркусь В. // Літературна Україна. – 1992. – 30 січня. – С. 6.
24. Степовик Д. Іван Огієнко / Степовик Д. // Літературна Україна. – 1992. – 16 січня. – С. 6.

ББК ТЗ(4УКР)52-27Г

Лук'яненко В.П.

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Подана стаття містить аналіз аграрних програм громадсько-політичних організацій кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Її автор висвітлює особливості вирішення аграрного питання в політичних документах, досліджує напрями діяльності й ключові проблеми. Аналіз впливу аграрних програм громадсько-політичних організацій на розвиток народного господарства України, незважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним у деяких своїх аспектах при формуванні нинішньої аграрної політики.

Невід'ємною складовою багатобарвної історії України є її досить повчальна політична історія кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цей період відбувався інтенсивний процес розвитку, збагачення української політичної думки, формування національної партійної системи. Нинішня ситуація, що склалася в країні, вимагає пояснення глибинних причин кризового становища української економіки. Як наслідок, зростає інтерес до діяльності громадсько-політичних організацій України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які у своїх програмах намагались вирішити одне із найважливіших питань економіки – аграрну проблему. Аграрні програми громадсько-політичних організацій, що діяли на території України до жовтня 1917 р., – першооснова аналізу для будь-якого дослідника цієї проблематики, але як різноманітні й суперечливі висновки істориків, що оцінюють ці програми.

Ставлення громадсько-політичних організацій до аграрного питання міститься в літературі різних поколінь. У наукових працях О. Гермайзе, А. Павка, Т. Гунчака проаналізовані аграрні програми українських політичних організацій. Деякі відомості про вирішення аграрної проблеми у своїх працях надають іноземні науковці: П. Гайдалемівський, А. Кімбелл. Заслугує уваги діяльність учених О. Голобуцького та В. Кулика, які у своїх працях висвітлюють шляхи вирішення аграрної проблеми в програмах громадсько-політичних організацій України кінця XIX – початку XX ст. Мета нашої роботи полягає в систематизованому аналізі розв'язання аграрного питання провідними українськими громадсько-політичними організаціями наприкінці XIX – початку XX ст. Основним джерелом дослідження виступають програми громадсько-політичних організацій кінця XIX – початку XX ст.

На межі XIX-XX ст. на території України активізувалося формування громадських організацій. Організаційне оформлення із прийняттям програмних документів більшість організацій закінчила напередодні або під час революції 1905-1907 рр. Програми цих організацій відображали широкий спектр інтересів, поглядів, домагань класів і соціальних груп, які викристалізувалися на той час в українському суспільстві. Крім соціально-економічних обставин, під час формування й діяльності політичних організацій, в Україні важливу роль відіграло ставлення цих організацій до аграрного питання. Оскільки політичний та економічний гніт в Україні тісно переплітався з аграрним питанням, то й політичні організації змушені були тісно пов'язувати свої політичні та економічні вимоги з аграрною проблемою.

Під час революції 1905-1907 рр. була зроблена спроба створити першу легальну селянську громадсько-політичну організацію. Такою організацією повинен був стати Всеросійський селянський союз. Саме як громадсько-політичну організацію, а не політичну партію, характеризував Всеросійський селянський союз його голова – С. Мазуренко [1].

Установчий з'їзд Всеросійського селянського союзу (ВСС) відбувся в Москві 31 липня – 1 серпня 1905 р. На з'їзді були присутні представники чотирьох українських губерній: Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської. З'їзд прийняв програмні документи Союзу, зокрема резолюцію щодо земельного питання, в якій було поставлено такі вимоги: приватну власність на землю скасувати; відібрати без викупу монастирські, церковні, удільні, кабінетські, державні та царські землі; у приватних власників землю відібрати частково за винагороду, а частково без неї; умови, за якими приватновласницька земля буде відібрана, мають визначити Установчі збори [2].

- В. Фрончко // Віче. – 2000. – № 9. – С. 38-46; Орлатий М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 2003. – № 1. – С. 285-293.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 451.
  3. Збірник Указень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – 1923. – № 18-19. – Ст. 307.
  4. Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С. 49-51.
  5. ЗУ України – 1923. – № 20-21. Ст. 38.
  6. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф.р.-203, оп. 1, од. зб. 2122.
  7. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О.М. Бут. – К.: Либідь, 1990. – 228 с.
  8. ЗУ УРСР. – 1925. – № 29-30. – Ст. 233.
  9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 231.
  10. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗЗ УРСР). – 1930. – № 14. – Ст. 141.
  11. ЗЗ УРСР. – 1930. – №23. – Ст. 225.
  12. Енциклопедія України: в 5 т. – К.: Наук. думка. – 2005. – Т. 1,
  13. Обидьонова О.В. Національне районування в Донбасі у 20-30-ті роки XX ст. / О.В. Обидьонова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 93-100.
  14. ЗЗ УРСР. – 1932. – №5. – Ст. 28.
  15. ЗЗ УРСР. – 1932. – №5. – Ст. 138.
  16. ЗЗ УРСР. – 1932. – №5. – Ст. 170.
  17. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Харків: Радянське будівництво і право, 1933. – 174 с.

ББК Т 63. 3 (4УКР)

Шевченко Т. Б.

ВИХОВНА РОБОТА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглядаються і характеризуються специфіка, форми, засоби виховання при формуванні свідомості студентської молоді сучасної України. Наголошується на актуалізації соціального виховання.

включала Молдавську АСРР, 7 областей, 367 районів, 96 міських, 11 265 сільських і селищних рад. Тільки кількість сільрад збільшилася з часу районування в 1923 році на 18,5%. 14 районів в системі АТУ підпорядковувались окружним виконкомом, а більшість (353) – ЦВК АМСРР та облвиконкомом [17, 167], що значно ускладнювало процес державного управління в республіці.

Разом з тим, принцип раціонального управління, прагнення до господарського освоєння та одночасного виділення опорних пунктів господарського розвитку, обслуговування населення відкривав можливість дійсно революційних перетворень у територіальному управлінні й регулюванні господарського та соціально-культурного життя республіки.

Таким чином, розглянуті питання становлять не тільки пізнавальний, але й практичний інтерес з огляду на можливі зміни АТУ в наш час. Сьогодні існує чітке розуміння того, що в основі оптимізації АТУ має бути вдосконалення системи регіонального управління й самоврядування як форми реалізації публічної влади та інтересів територіальних громад.

РЕЗЮМЕ

Исследуется исторический опыт государственного реформирования системы регионального управления, территориальных изменений и обеспечения эффективного функционирования органов власти в Украине.

Ключевые слова: административно-территориальное деление, управление, район, округ, область, сельский совет, регион.

SUMMARY

The historical experience of state regional governance system's reforming, territorial changes and effective functioning of government in Ukraine are highlighted in the article.

Key words: administrative-territorial division, administration, district, county, area, the village council, region.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. / А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 59-67; Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті рр. / М.Ф. Дмитрієнко, О.Е. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 3-13; Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С. 49-64; Федчишин М. АТУ вчора, сьогодні і завтра / М. Федчишин,

Скасування приватної власності на землю, тобто фактична її націоналізація, викликала на з'їзді дискусію. Висловлювались сумніви щодо застосування цієї вимоги до українських губерній, де переважало володіння землею на праві приватної власності. Але наводились також факти, які підтверджували протилежну точку зору. Так, наприклад, в Україні з'їзди селянських виборних, які скликалися земськими управами, вимагали, щоб уся земля була «державна». Такі з'їзди відбулися в Полтавському, Прилуцькому, Переяславському, Лохвицькому, Зінківському, Кременчуцькому, Кобеляцькому повітах Полтавської губернії, Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії, Звенигородському та Липинському повітах Київської губернії [3].

Характерно, що значна частина селянства вимагала скасувати приватну власність на землю. Делегати з'їзду Всеросійського селянського союзу бачили такі причини цієї вимоги: «Нестерпний гніт від примусового землекористування надільною землею, оманливість володіння купленими землями, нелюдська експлуатація при вимушеній оренді землі, тягар відробітків за землею – ось ті фактори, які, не розвинувши інстинктів земельної власності на «свої» чи «наполовину свої» земельні наділи, були достатньо сильні, щоб збуджувати непримириму ненависть до приватного землеволодіння» [4].

Наступним важливим елементом аграрної програми Всеросійського селянського союзу було положення про викуп приватновласницьких земель. До кінця це питання в програмі не було розв'язане. Умови викупу мали визначити Установчі збори. Під час обговорення на з'їзді переважала думка, що феодальне велике землеволодіння повинно бути знищене без винагороди, дрібних приватних власників не потрібно повністю експропріювати, а слід залишити в їх користуванні від 50 до 100 дес. або ж винагородити їх за цю кількість землі, а решту забрати без винагороди. Щодо надільної землі пропонувалося три варіанти: 1) викупити; 2) повернути селянам викупні платежі, які вони виплатили; 3) надільна земля не підлягала викупу, бо селяни одержать її в користування. Платити викуп повинна була держава. Селяни сплачували б лише прогресивний прибутковий податок [5]. Делегати І з'їзду Всеросійського селянського союзу визнавали право на винагороду за землю для частини землевласників, оскільки остерігалися протиставити собі значну частину населення й розв'язати громадянську війну. Один із делегатів з'їзду говорив з цього приводу так: «Не можна забувати, що землю без викупу нам аж ніяк не віддадуть і треба буде заплатити за неї кров'ю. Так чи не краще погодитися на викуп, що дасть можливість уникнути пролиття крові селянської» [6].

6-10 листопада 1905 р. відбувся II з'їзд Всеросійського селянського союзу. Від України були присутні представники Чернігівської, Полтавської, Київської, Харківської, Катеринославської губерній.

Цей з'їзд доповнив аграрну програму ВСС тим, що визначив тих, хто може претендувати на землю. У постанові щодо земельного питання вказувалося на те, що користуватись землею можуть лише ті, хто буде обробляти її сам зі своєю сім'єю чи в складі товариства, але без застосування найманої праці [7]. Але, висловившись за трудовий принцип користування землею, Всеросійський селянський союз не визначив норми землекористування.

На II з'їзді Всеросійського селянського союзу було також визначено тактику організації найближчим часом: а) не купувати землю; б) не брати її в оренду; в) не укладати ніяких інших земельних угод; г) у випадку, якщо вимоги народу не будуть виконані, розпочати загальний землеробський страйк, а саме відмовити землевласникам у робочій силі і тим самим припинити функціонування їхніх господарств. З'їзд ВСС, у випадку переслідувань з боку уряду, погрожував відмовитись платити податки, поставляти рекрутів, забрати з ощадних кас і банків свої внески та селянські капітали. Якщо ж становище народних мас не зміниться, селянський з'їзд пророкував загальне народне повстання [8].

Виконуючи рішення своїх з'їздів, Всеросійський селянський союз провів велику організаційну роботу. Це була діяльність за створення місцевих організацій Союзу, які повинні були організувати страйки, бойкот адміністрації та інші форми ненасильницької боротьби з поміщиками та владою.

В Україні організації Всеросійського селянського союзу набули широкого розвитку на Лівобережжі. Вони намагалися організувати тиск на уряд і Думу, на яку покладали великі надії. Так, наприклад, організації Союзу поширювали серед селян зразок селянської ухвали, який вони повинні були приймати на своїх сходах і надсилати до Державної Думи [9]. Місцеві організації Союзу вели пропагандистську діяльність серед селян, пояснюючи необхідність об'єднання для боротьби «за землю і волю». Так, наприклад, Київський відділ Всеросійського селянського союзу поширював у 1906 р. листівку звернення «К крестьянам. Как отнять землю у помещиков и как добиться народного правления» [10].

Всеросійський селянський союз був не лише організатором аграрного руху. У деяких селах і волостях, під час революції 1905-1907 рр., організації ВСС замінили місцеву адміністрацію й стали фактично органами місцевої влади. Особливо яскраві приклади такого перебігу подій були в Сумському повіті Харківської губернії та в Лохвицькому повіті Полтавської губернії. Про події в Сумському повіті розповідав делегат від цього повіту на з'їзді Всеросійського селянського союзу в листопаді 1905 р. Він стверджував, що 29 травня 1905 р. близько 7 тис. селян з'їхались у місто Суми й захопили будинок земства. Від волостей були обрані представники до селянського

Позбавитись розриву, що існував від 1930 року між центром і районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки АТП. Тому 9 лютого 1932 року на сесії ВУЦВК було ухвалено рішення «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» [14, 41-43], в якому визнавалася недоцільність подальшого територіального зростання районів і у зв'язку з цим зазначалося, що області в Українській СРР створюються з метою забезпечити успішне виконання величких завдань 1932 року та другої п'ятирічки, посилити конкретне оперативно-господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва стосовно до економічних та виробничих умов районів України. Сесія ВУЦВК постановила: утворити на території УСРР п'ять областей: Харківську у складі 82 адміністративно-територіальних одиниць, Київську – 100 адміністративно-територіальних одиниць, Дніпропетровську – 54 адміністративно-територіальних одиниць, Одеську – 50 адміністративно-територіальних одиниць. Це означало, що в республіці створювалася нова система управління: центр – область – район.

Крім п'яти областей, до складу УСРР входили Молдавська АСРР і 17 промислових районів Донбасу, які підпорядковувалися безпосередньо центру республіки.

Незабаром, 2 липня 1932 року, ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення Донецької області в Донбасі» [15, 237], центром якої було визначено м. Бахмут (Артемівськ). Восени 1932 року обласним центром було визначено місто Сталіно (з 1961 р. – Донецьк).

Створена у складі 10 міських рад та 23 районів Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької і Луганської областей. Вона відрізнялась серед інших областей УСРР великим рівнем індустріалізації з провідною галуззю – кам'яновугільною промисловістю, посиленими темпами розвитку металургії, важкого машинобудування, електроенергетики.

У новій системі АТУ вищою ланкою стала новоутворена область, а район посів характерну для нього середню, сполучну і, разом з тим, опорну позицію. Таку роль він виконує і сьогодні.

З подальшим розвитком продуктивних сил області розукрупнялись. Досвід перших років роботи в умовах нового АТП показав, що деякі області були дуже великі як за територією, так і за кількістю населення, що знижувало ефективність управління ними. Це стосувалося в першу чергу Київської і Харківської областей. Було поставлено питання про виділення з їх складу нової – Чернігівської області. Її було організовано згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 року [16, 36]. До складу області ввійшло 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей.

Таким чином, у республіці в 1932 році склалася дуже складна й розгалужена система територіального поділу й управління, яка

губерній, повітів і волостей було створено 41 округ, 680 районів та 10 314 сільрад [6, арк. 7]. Округ став вищою ланкою АТУ республіки.

Реформа сприяла також докорінній перебудові сільських рад, які стали представницькими органами самоврядування. Про це свідчать дані ВУЦВК про результати перевиборів сільрад у 1924-1925 рр., коли на виборчі ділянки з'явилося 4 962 498 осіб, що становило по Україні 44,2% всіх осіб, які користувалися виборчим правом, а вже на наступних перевиборах 1925-1926 рр. участь населення в них становила 64%, тобто зросла на 20% [9, арк. 61].

У період колективізації вузловим центром, де безпосередньо вирішувалися питання об'єднання селян в колгоспи, переходу їх на так званий соціалістичний шлях, став район. Тому уряд у 1930 році вирішив ліквідувати округи та перейти на двоступеневу систему управління (центр – район). Почалася нова реформа АТУ.

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 року «Про ліквідацію округів» [10, 449-453], ВУЦВК та Раднаркому УРСР від 2 вересня 1930 року «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» [11, 687-714] округи на Україні було скасовано. Район був визнаний основною ланкою перетворень на селі і став, по суті, головною територіальною одиницею АТУ.

Уся територія республіки з 15 вересня 1930 року розподілялася на 503 адміністративні одиниці: Молдавська АСРР, 484 райони замість 680 та 18 міст республіканського підпорядкування [12, 40]. Тільки в Донбасі на території 5 округів було створено 17 районів, з яких 7 національних [13, 93]. Райони почали безпосередньо підпорядковуватись центральним органами влади: районні з'їзди рад – ВУЦВК та його Президії, а районні виконавчі комітети, окрім того, – Раді Народних Комісарів УСРР. Таким чином, у 1930 році вся територія республіки була вже районована.

З переходом на дворівневу систему управління відбулися кількісні зміни в районній ланці. Райони стали більшими, загалом їх кількість скоротилась майже на 15 відсотків. До складу районів тепер входили всі міста, що знаходились на їх території, за винятком 18 найбільш великих міст України, які виділялись в окремі адміністративно-територіальні одиниці.

Проте завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства на базі вдосконалення керівництва економікою, сільським господарством, культурним будівництвом, більш повного врахування соціально-економічних особливостей окремих регіонів. У таких умовах діяльність районів і їх рад ще більше ускладнювалась. По-перше, збільшенням обсягів завдань: по-друге, тим, що територія районів не збігалася з регіональною господарською специфікою; по-третє, тим, що ускладнювались зв'язки з центром управління важливими соціально-економічними та політичними процесами.

комітету, який взяв фактично владу у свої руки. Комітет організував страйк і бойкот поміщиків. Через нього останні змушені були наймати робітників. Комітет встановлював їм заробітну плату, а також вирішував інші питання місцевого життя [11].

Організації Всеросійського селянського союзу, які приходили до влади, повністю контролювали підвладну їм територію, не допускаючи аграрного терору і розрухи. Худоба, реманент, інше майно залишалось незайманим, бо вважалось національною власністю, яку треба зберегти для народу. Це підтверджує, наприклад, доповідь начальника Полтавського губернського жандармського управління в департамент поліції від 15 квітня 1907 р., в якій зазначалось, що Лохвицький повіт був одним із небагатьох повітів регіону, в яких не було жодного випадку розгрому поміщицьких садиб. Саме Селянський союз дисциплінував селянську масу та прищепив їй переконання в непотрібності таких методів боротьби за землю та волю, які застосовувала так звана «малосвідома й недисциплінована селянська маса» в інших місцевостях Росії. Тільки Селянському союзу лохвицькі поміщики зобов'язані тим, що їм не довелося тікати із своїх маєтків, як поміщикам сусідніх повітів. Союз вів мирну страйкову боротьбу за селянські інтереси, але всіма засобами утримував селян від насильства [12].

Це були перші спроби селян створити власні, нові, демократичні органи влади, які в майбутньому повинні були взяти у свої руки проведення земельної реформи. Але революція пішла на спад, і ці всі спроби були задушені в зародку.

Українські політичні партії, зокрема УСДРП, вітали створення й діяльність Всеросійського селянського союзу як організації, що вела боротьбу проти існуючого ладу. Але слід зазначити, що УСДРП розглядала ВСС як тимчасову політичну організацію, яка об'єднала різні, за своїм економічним становищем, групи селян і ставила перед собою завдання відколоти від ВСС сільський пролетаріат [13].

Всеросійський селянський союз дотримувався принципу широкого місцевого самоврядування, а тому визнав потрібним скликати місцеві селянські з'їзди. На цій підставі делегати з України, після з'їзду Всеросійського селянського союзу в Москві в листопаді 1905 р., організували 11 листопада цього ж року комітет, який мав підготувати установчий з'їзд Української селянської спілки. До нього увійшли: В. Козловський, С. Тимошенко, К. Хохлич, П. Оправхата, Д. Дорошенко та інші [14]. Цей комітет визначив район, який мав право надсилати своїх виборних на з'їзд до Києва, з розрахунку по одному делегату від кожної волості. До цього району увійшли: Київщина, Поділля, Волинь, Херсонщина, Катеринославщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Чорномор'я, Кубанщина, а з Донщини, Таврії, Курщини, Воронежчини, Холмщини, Бессарабії мали право делегувати своїх представників ті волості, які «захочуть пристати до

України». Право прислати делегатів мали також повітові та губернські комітети Всеросійського селянського союзу, а також усі партії, що «борються на Україні за інтереси селянства» [15]. Таким чином, це мала бути широка селянська організація, яка б представляла інтереси більшості українського народу.

Організаційний комітет Всеросійського селянського союзу розробив також проект програми Української селянської спілки. Він містив п'ять пунктів:

1. «Щоб на Україні порядкували наші виборні люди (автономія) і самі вони для нас закони писали, збираючись на Українську Народну Раду (сейм); до цієї ж Ради послів би обирали вільними голосами усі люди, що на нашій землі живуть: чи то чоловік, чи то жінка, чи православний, чи іншої віри людина, чи українець, чи другої національності, щоб кожний мав однаковий рівний голос на виборах, а вибори відбувалися б таємно і просто до Ради, а не через виборців.

2. Щоб не було ні панів, ні мужиків, а всі були рівні та всім рівне право та суд були.

3. Щоб податки брались так, що хто більше має, той повинен з кожного карбованця свого прибутку й більше платити (прогресивний податок з прибутку), а всі інші податки скасувати.

4. Щоб кожна дитина дурно могла навчатись рідною мовою в школі та щоб по судах і урядах усяких теж уживано нашої мови.

5. Щоб уся земля народною стала і щоб давали її тільки хліборобам, що самі її оброблятимуть, а більш нікому» [16].

Отже, програма Української селянської спілки повторювала основні положення програми Всеросійського селянського союзу, але пов'язувала вирішення аграрного питання з досягненням Україною автономії.

Робота організацій Всеросійського селянського союзу, які діяли на території України, була спланована на проведення Українського селянського з'їзду й утворення Української селянської спілки. Велику роль в досягненні цієї мети відіграла газета «Хлібороб», яка виходила з листопада 1905 р. в місті Лубни Полтавської губернії. У цій газеті вперше було висунуто ідею об'єднання українських селян в окрему політичну партію [17].

У лютому 1906 р. було оголошено про створення Української селянської партії та опубліковано її програму, але вона не містила детально розроблених аграрних вимог [18]. Слід зазначити ідейну близькість програмних документів Української селянської партії та Української селянської спілки, але реальних фактів існування й діяльності Української селянської партії знайти не вдалося [19]. Отже, вона існувала лише на папері.

Таким чином, Українська селянська спілка, як і Всеросійський селянський союз, відображали інтереси класу дрібних та середніх само-

Правове забезпечення окружних і районних виконкомів регламентувалося положеннями про ці органи, затвердженими 30 травня 1923 року [5, 614-671], які закріпили перебудову місцевих органів влади відповідно до завдань відбудови народного господарства. Але й після цього в їх діяльності було немало зайвої централізації, бюрократизму, не вистачало професіоналізму. Округ не став тією структурною одиницею, яка могла б достатньою мірою сприяти розвитку районів, сільських рад та одночасно забезпечити їх зв'язок з центром.

Тому в 1924 році були внесені суттєві корективи в адміністративно-територіальний поділ на низовому рівні: перенесення окремих центрів районів, перегляд їхньої структури, а також виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. Усього Центральною Адміністративно-Територіальною Комісією і Держпланом УСРР в АТП республіки було внесено 292 зміни, з яких: щодо реформування районів – 33, або 11,3%, перенесення райцентрів – 46 (15,7%), інші – 213 (73%) [6, арк. 5].

Регіональні реформи супроводжувалися застосуванням принципу поєднання економічного районування з адміністративним, що особливо було характерно для округів. Вони, зокрема, об'єднували таку територію, яка мала необхідні умови для всебічного розвитку народного господарства. Про це свідчить створення трестів в регіонах України, взаємовідносини між ними й місцевими органами управління, особливо округів, які будувались на основі взаємозакв'якленості: трест виділяв частину матеріалів, продукції місцевим органам влади для розвитку господарства регіону, а місцеві органи сприяли піднесенню виробництва підприємств, розташованих на території регіону [7, 195-196].

Проте механічне об'єднання дрібних районів у складі округів, наявність розгалуженої структури АТП спричинило невдалу територіальну конфігурацію більшості нових утворень, їх економічну й господарську неоднорідність, поставило в скрутну ситуацію сільських мешканців, які втратили можливість користуватися послугами лікарень, магазинів, установ соціального захисту, що розташовувались у віддаленому райцентрі. Досвід існування укрупнених округів і районів довів нераціональність такого поділу і створив підґрунтя для проведення нових реформ.

У 1925 році влада почала другий етап реформи територіального управління. З метою максимального наближення радянського апарату до населення, підвищення його ефективності ВУЦВК видав 3 червня 1925 року постанову «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» [8, 435-437], яка скасувала поділ УСРР на губернії й встановила перехід республіки на триступеневу систему управління: центр – округ – район, що привело до скорочення місцевих органів влади й спрощення їх структури. Замість

постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії» [3, 562-567], були створені 7 округів і 75 районів. Округом з найменшою кількістю жителів (близько 400 тис.) був Маріупольський, а з найбільшою кількістю (690 тис.) – Бахмутський (з 1924 р. – Артемівський), що пояснюється головним чином тим, що його центром було велике на той час губернське місто. Крім того, до складу Донеччини входили також Луганський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський (з 1924 р. – Сталінський) округи.

Майже всі округи України мали або явно виражений промисловий, як, наприклад, Бахмутський, Криворізький, Катеринославський, або сільськогосподарський характер, як, наприклад, Коростенський, Ніжинський, Тульчинський, що сприяло всебічному розвитку їх економіки.

З 1923 року адміністративно-територіальний устрій України мав такий вигляд: губернія – округ – район – сільрада. Особливе місце в новій системі АТУ відводилося районам, історія яких починається саме з 1923 року.

Райони були створені на базі волостей і покликані були покращити управління територіями, сприяти підвищенню ефективності державного апарату, створити умови для участі населення в діяльності органів влади. На початковому етапі функціонування район являв собою модель адміністративно-територіальної одиниці площею 570 км² з населенням 37 тисяч осіб і кількістю населених пунктів 57 одиниць в середньому [4, 50]. Райцентрами були вибрані населені пункти, які мали стати торговельними й культурними осередками певної території. Районам було передано ряд господарських об'єктів: млини, маслобійні, цегельні заводи, друкарні, ремонтні майстерні та інші невеликі підприємства. По суті, це стало початком становлення господарсько-фінансової бази районної ланки.

Активне реформування районної ланки було мотивоване бажанням зекономити кошти, що виділялись на утримання розгалуженої управлінської системи. Тому реформа, що розпочалася в 1923 році, відбувалася в кілька етапів. У цей час укрупнення районів провадилося шляхом їх злиття або розподілу територій між кількома територіальними одиницями. Важливу роль при цьому відігравали суто кількісні фактори: величина території, кількість населення, відстань до райцентру. Не прогнозувалися належним чином зміни в системі обслуговування населення. Перманентний характер змін зумовив постійні кадрові переміщення, а щойно укрупнені або новоутворені райони в черговий раз піддавались територіальним змінам під час наступних реорганізацій. Загалом протягом 1923-1930 років в УСРР було ліквідовано 12 округів і 186 районів, створено 170 нових районів.

стійних сільськогосподарських виробників, які оголосили війну залишкам феодално-кріпосницького ладу, але й рахувалися з принципами капіталістичного ладу. Вони шукали найбільш зручної та вигідної для них форми земельного ладу й знайшли її в праві кожного охочого обробляти землю, в праві кожної групи осіб чи сімей, які створили товариства для ведення сільського господарства, на користування землею.

Українська селянська спілка формувалася як позапартійна громадсько-політична організація українського селянства. У ній починали працювати представники різних українських та загально-російських політичних партій. Якщо спробувати визначити місце в політичному спектрі України, на яке вона могла б претендувати, то можна зазначити, що стосовно до верховної державної влади вона стояла правіше від соціалістичних партій, а радикальне ставлення до земельного питання ставило її лівіше від Української радикально-демократичної партії. На жаль, повністю завершити формування та організаційне оформлення Української селянської спілки внаслідок арешту організаційного комітету не вдалося.

Під час революції 1905-1907 рр., окрім Всеросійського селянського союзу, була створена ще одна політична організація селянства – Трудова група. Вона так і не стала політичною партією в повному розумінні цього слова, а залишилась парламентською фракцією Державної Думи, яка репрезентувала інтереси селян. Створення Державної Думи породило конституційні ілюзії серед українського селянства. Селяни повірили в те, що Дума дасть можливість мирним, законодавчим шляхом досягти здійснення основних народних вимог. Тому тактика бойкоту першої Державної Думи, яку проводили більшовики, есери, майбутні народні соціалісти, Всеросійський селянський союз, не знайшла підтримки серед широких селянських мас України, які плекали надію одержати через Думу землю.

Унаслідок виборів до Думи потрапило багато депутатів, які визначили свої політичні погляди як «лівіші кадетів». Вони, в основному, і створили Трудову групу. До трудовиків приєдналися 28 депутатів від українських губерній [20]. Це були представники прогресивної інтелігенції та селянства. Склад Трудової групи не був сталим, він постійно змінювався. Особливо часто переходили з однієї парламентської фракції до іншої селяни. Вони шукали таку фракцію, яка б найкраще могла задовольнити народні вимоги. Газета соціал-демократичного напрямку «Слово» так писала про селян-депутатів: «Селяни-депутати в Думі завжди були скрізь і ніде. Темні, малоосвічені у своїй більшості, вони блукали з однієї фракції в іншу, сьогодні вони кадети, завтра трудовики, а там дивись, опинились в когось іншого. Вони тільки одного дошукувались – «земельки» [21].

Частина депутатів-селян, виступаючи в Думі під час обговорення аграрного питання, перш за все вимагали ліквідації приватної влас-

ності на землю. З цього приводу, наприклад, селянин Назаренко, трудовик з Харківської губернії, виступаючи у Думі, говорив так: «Як селяни ставляться до землі? Як для дітей груди матері, так для нас – земля. Донедавна пани примушували наших матерів годувати своїми грудьми цуценят. Те саме робиться й зараз. Зараз цуценята панські смочуть не ту матір, яка нас народила й годувала, а ту, яка нас зараз годує – землю. Це робиться на законній підставі. Закон цей називається правом власності на землю» [22]. Після ліквідації приватної власності на землю селянські посланці вимагали передати її в загальнонародну власність, тобто націоналізувати. Причому користуватись нею могли лише ті, хто на ній працює.

Виходячи із селянських вимог, Трудова група розробила й подала на розгляд Думи аграрний законопроект який дістав назву «Проект 104-х». Цей документ вимагав: «...створення загальнонародного земельного фонду для забезпечення безземельного і малоземельного населення шляхом відведення ділянок землі не у власність, а в користування осіб, що бажають особисто її обробляти. До земельного фонду включити казенні, удільні, монастирські, церковні та приватновласницькі землі. Частина останніх залишається в руках теперішніх власників (не повинна перевищувати трудової норми)» [23].

Трудова група не виробила якоїсь певної позиції щодо викупу приватновласницьких земель. Навіть серед депутатів-селян не було одностайності відносно цього питання. Наприклад, селянин-депутат з Київської губернії С. Нечитайло заперечував необхідність викупу: «Про ці землі, що належать народів, нам кажуть: «купуйте їх». Хіба ми прийдемо чужоземці з Англії, Франції чи що? Ми тутешній народ – з якої речі ми повинні купувати свої землі? Ми їх уже десять раз одробили кров'ю, потом і грішми» [24]. Такої точки зору дотримувались більшість трудовиків – представників українських губерній. Але «Проект 104-х» мав з цього приводу дуже обережне формулювання: «Не маючи на цей рахунок (винагорода власникам за відчужувані угіддя) певної думки народу і маючи різноманітні погляди селян на це, трудова група відкладає вирішення питання про розміри цієї винагороди до того моменту, коли аграрна реформа буде обговорена народом на місцях і допустить можливість безплатного відчуження деякого майна» [25].

В аграрному проекті трудовиків націоналізації підлягали не всі землі. Надільні та куплені селянські землі залишались у приватній власності селян. Хоча вказувалось на необхідність поступово перевести їх у загальнонародну власність, але це відкладалося на майбутнє. Велику увагу «Проект 104-х» приділяв тому, щоб створити такі умови, які б не допускали концентрації землі в одних руках. Земля повинна була надаватись селянській сім'ї по трудовій нормі без права передачі і на умові сплати земельного податку, у випадку при-

одизації, створення нових одиниць регіонального управління у 1923-1932 роках: районів, округів, областей.

Історія політичних дискусій того періоду з вибору нового адміністративно-територіального устрою (АТУ) показує, наскільки непростими були рішення з цього питання. Незважаючи на його дискусійність, очевидно, що то була спроба створення принципово нової системи АТУ з метою максимального наближення влади до населення й підвищення її ефективності.

Можливим варіантом вирішення проблеми АТУ міг бути «географічний федералізм». Однак ця ідея не була прийнята керівництвом компартії, і розмірковувати про реальність цієї альтернативи дуже складно за відсутності історичного досвіду. На жаль, розвиток АТУ пішов іншим шляхом, який знайшов різні оцінки дослідників.

Багато науковців і практиків з числа географів, правознавців, істориків останнім часом опублікували ряд статей, в яких розглядають радянську систему регіонального адміністративного управління як неминучий шлях становлення державності [1]. На їх думку, районна та обласні ланки територіального поділу України були оптимальними одиницями, здатними забезпечити виконання планів розвитку народного господарства й культури. Однак вони не дають уявлення про роль і місце регіонів в системі АТУ, особливо в економічній сфері суспільства, у період відбудови народного господарства та перших п'ятирічок.

Протягом вказаного періоду в адміністративно-територіальному районуванні відбулися зміни, які фактично визначили перспективи розвитку регіонів на наступні роки. Найбільших трансформацій зазнала мережа районної ланки.

У радянській Україні утворення районів припадає на роки відбудовного періоду в історії СРСР і УРСР, коли одночасно з відродженням господарства почалася планомірна підготовка до переходу на новий адміністративно-територіальний устрій з урахуванням потреб економіки й управління країною.

Виходячи з цього, друга сесія ВУЦВК VII скликання 12 квітня 1923 року прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» (2, арк. 33), якою скасувала волості й повіти, замінивши їх районами та округами, що привело до значного зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць. Замість 1 980 волостей і 102 повітів було створено 53 округи, які в свою чергу, ділилися на 706 районів. Крім того, була визначена територія сільрад, яка узгоджувалася з територією колгоспів, що привело до зменшення їх кількості з 15 696 у 1921 році до 9 307 у 1923 році [2, арк.33].

Особливу адміністративно-територіальну побудову мав Донбас. У Донецькій губернії з населенням 3 248 730 осіб відповідно до

25. Ронен О. Плагиат // Звезда. – 2009. – № 3 // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2009/3/po12.html> – 14.07.2010. – 11.07.2010.
26. Ронен О. Там же.
27. Тлостанова М. Деколониальные гендерные эпистемологии. – М.: Маска, 2009. – 386 с.
28. Сообщение Гаповой Елены от 26.11.2009 // <http://www.gender.univer.kharkov.ua/spisok/>
29. Сообщение Гаповой Елены от 30.11.2009 // <http://www.gender.univer.kharkov.ua/spisok>
30. Брагинская Н.В. Мирская безвестность: Ольга Фрейденаберг об античном романе. Препринт WP6/2009/05. Серия WP6// Гуманитарные исследования – М.: Государственный университет – Высшая школа экономики, 2009. – 40 с.
31. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – Львів, 2008. – С. 21.

ББК Т 63.3 (4 Укр) 614

Шабельніков В.І.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1923-1932 РР.)

Досліджується історичний досвід державного реформування системи регіонального управління, складність і особливості територіальних змін та забезпечення ефективного функціонування апарату місцевих органів влади в Україні.

Адміністративно-територіальний поділ (АТП) є сферою діяльності держави, її соціально-економічної та національної політики. З поділом території пов'язується й регіональна організація системи місцевих органів влади й управління.

Розбудова незалежної, демократичної держави, її інтеграція у світове співтовариство, здійснення адміністративної реформи в Україні потребують переосмислення історичного досвіду минулих років, сутності управління регіонами, їх місця й ролі в сучасних суспільних процесах.

Саме тому історична наука стоїть сьогодні перед необхідністю дослідження й ретроспективного аналізу всіх змін АТП, що відбувались за роки радянської влади, особливо у період 1920-1930-х років, коли склалася та система територіального поділу, яка в основному збереглася до цього часу.

Подана стаття є спробою дослідити з нових концептуальних позицій саме в історичному аспекті державну політику у вирішенні проблем територіальної організації в Україні, зокрема питання пере-

пинення господарства, чи скорочення його розмірів (при перегляді трудової норми) ділянки землі повинні були повертатися у загальнонаціональний фонд [26].

Визначаючи право кожної людини на землю, трудовики надавали перевагу місцевому населенню перед приїшлим, землеробському перед неземлеробським. Члени Трудової групи вказували у своїх виступах на те, що Дума повинна визначити лише загальні принципи вирішення аграрного питання, а конкретну роботу із проведення реформи та завідування земельним фондом повинні виконувати органи місцевого самоврядування, вибрані загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Цю ідею, наприклад, відстоював професор Т. Локоть, трудовик із Чернігівської губернії [27]. Вона міститься у «Проекті 104-х».

Порядок перетворень у сільському господарстві трудовики бачили як перехідний період, під час якого повинні бути припинені всі угоди на землю (продаж, дарування, закладення та ін.). Оренда землі, заробітна плата, тривалість робочого дня та інші відносини між землевласниками і трудящими мали регулюватися місцевими земельними комітетами, вибраними на основі загального виборчого права. Ці комітети повинні були також організувати широке обговорення населенням загальних основ і подробиць аграрної реформи та зібрати матеріали з метою визначення, згідно з місцевими умовами, трудових і продовольчих норм земельних ділянок для проектування плану проведення реформи [28]. Таким чином, місцеві комітети не тільки зрушили б справу розробки аграрної реформи з місця, але й сприяли б організації народних мас, а в разі невдачі – розгортанню революційної боротьби за вирішення земельного питання.

Діяльність Трудової групи в Державній Думі II та III скликання була спрямована на те, щоб провести аграрні законопроекти, які, в основному, повторювали «Проект 104-х». Суть їх зводилася до того, що трудовики намагались примирити вимоги різних прошарків селянства, також зробити аграрні вимоги прийнятними для заможної частини села.

Під час обговорення аграрного питання в Думі зі складу Трудової групи виділилась українська фракція. Вона залишалась деякий час в складі Трудової групи, а наприкінці травня 1907 р. вийшла з неї й утворила Українську трудову громаду, до якої входило 19 депутатів. Очолив її Є. Сайко, депутат від Полтавської губернії. Українська трудова громада в основному погоджувалась з аграрною програмою трудовиків. Головне протиріччя між ними полягало в тому, що українські депутати вимагали, щоб земля перейшла не до загальнодержавного, а до національно-крайового фонду.

Найбільшою несправедливістю українська фракція вважала приватну власність на землю, надра та її води. А тому перший параграф

програми Української трудової громади вимагав, щоб земельне законодавство забезпечило такі порядки, за яких вся земля з усім, що є в ній, і водами належала б усьому українському народові, причому земля, потрібна для сільського господарства, повинна була віддаватися в користування тільки тим, хто буде сам її обробляти. Усі громадяни повинні мати рівне право на таке користування нею [29]. Обгрунтовуючи цей пункт програми, лідер фракції депутат Є. Сайко говорив, що Україна приєдналась до Московського царства як рівна до рівного, а Катерина II знищила автономію України і роздала 10 млн. дес. українських земель російським дворянам. Ця несправедливість навки закарбувалась в пам'яті народу, знайшовши відображення в усній народній творчості [30].

Отже, лідер української фракції в Державній Думі наголошував на історичних правах українського народу на повернення своїх земель, втрачених у минулому. У цьому його виступі, на нашу думку, криється причина неприйнятності для українських депутатів права приватної власності на землю, оскільки вона перебувала переважно у приватній власності поміщиків, переважно іноземців, її необхідно повернути законному власнику – українському народу.

Найважливішим у програмі Української трудової громади був другий параграф. Він пов'язував вирішення земельного питання з автономією України. Для досягнення цієї мети пропонувалося створити крайовий національний земельний фонд, який мусив стати основою нового соціального ладу і в який повинні були увійти всі казенні, удільні, кабінетські, монастирські, церковні землі, і, силою відібрані, поміщицькі та інші приватновласницькі землі, наскільки розміри окремих маєтків перевищували, встановлену для певної місцевості трудову норму [31].

Обгрунтовуючи необхідність автономії, депутат Сайко вказував на земельний голод українського селянства: «Народ бачить землю, а взяти не може, хоча насправді вона належить йому». А також на нещадну експлуатацію України царським урядом. Так, наприклад, за 1903 рік уряд зібрав з українського народу 519,6 млн. карбованців доходів, а витратив на місцеві потреби в цьому ж році лише 279,5 млн. карбованців, тобто 46 % від зібраної суми [32].

Усі інші пункти програми Української трудової громади повторювали відповідні положення програми Трудової групи. Слід лише звернути увагу на специфічну вимогу яка полягала в тому, що цукроварні повинні були перейти до рук народу й управлятись місцевими органами [33]. Націоналізація цукрової промисловості для України, як основного регіону виробництва цукру в Російській імперії, мала дуже велике економічне значення.

Програма Української трудової громади знайшла широку підтримку серед українського населення. Сільські громади та окремі се-

19. Кон И. Мужчина в меняющемся мире. М.: Время, 2009. – С. 8.
20. Сравним: Кутырова Ольга Владимировна. «Женский вопрос» в Советском Союзе и механизмы его решения в Мурманской области : 1917 – 1980-е гг. : дисс.... канд. ист. наук : 07.00.02 / Кутырова Ольга Владимировна; [Место защиты: Петрозавод. гос. ун-т]. – Мурманск, 2007. – 204 с., Сытник Ирина Геннадьевна. Женский вопрос в политике государства и его решение на Южном Урале: 1918-1930 гг. : дисс.... канд. ист. наук : 07.00.02 Оренбург, 2006. – 194 с.; Тарабрина Ольга Александровна. Политика советского государства в решении «женского вопроса» в годы Гражданской войны (ноябрь 1917-1920 гг.): замыслы и реалии : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – Самара, 2006 – 262 с.
21. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі: друга половина XIX –початок XX століття. – Львів, 2008.
22. Некоторые подходы к понятию определенной бытности были сделаны в работах Wood E. The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia. – Indiana University Press, 1997; Бородин А., Бородин Д. Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20-х – 30-х годах // Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. – Тверь, 2000. – С. 45-51.
23. Цыбульникова Анастасия Александровна. Казачки Кубани в конце XVIII – середине XIX вв. : Специфика повседневной жизни в условиях военного времени : дисс.... канд. ист. наук : 07.00.02. – Армавир, 2004. – 210 с. В этой очень интересной работе термин «казачка» определяется неявно, через субэтнические и брачные характеристики.
24. Вот как это может выглядеть: «У 1848 р. в Сенека-Фолсі (штат Нью-Йорк) відбувся з'їзд жінок, які виступили за свою рівноправність у суспільстві. В результаті цього з'їзду американкам було надане право на працю, власність, участь у роботі профспілок, а найголовніше – участь у виборах... Історична можливість для входження жінок в наукову спільноту України з'явилась наприкінці XIX – на початку XX століття, коли вони отримали змогу навчатися у вищих навчальних закладах. У 20-х роках XX ст. були прийняті законодавчі акти, які дозволяли жінкам здобувати вищу освіту та обирати професію» // Р-н Л. Жінка в освіті, науці та культурі України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 3.
Ни одной ссылки на источник информации поистине делает сюжет «всеобщим». Аналогичный пример из Луганска: «У 90-х роках, коли Вищі жіночі курси були закриті, діяльність жіночих громад поживалась серед учениць гімназії у Києві, Полтаві, Лубнах та інших містах України»// П-а О.С. Жінки в українських громадах// Історичні записки. Зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – Вип. 17. – С. 73.

- от социальных движений к политике / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 11-82.
11. Об этом подробнее: Пушкарева Н.Л. Гендерная теория и историческое знание / Наталья Пушкарева. – С.Пб.: Алетейя, 2007.
  12. Кон И. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / Игорь Кон/ Введение в гендерные исследования: учеб. пособ. / под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; С.Пб.: Алетейя, 2001. – Ч. 1. – С. 583.
  13. На этот факт, составляя библиографию украинских авторов, работающих в женской теме, обратила внимание историк Екатерина Кобченко.
  14. Усманова А. «Визуальный поворот» и гендерная история / Альмира Усманова / Гендерные истории Восточной Европы: сб. науч. ст. / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето. – Мн.: ЕГУ, 2002. – С. 42.
  15. Усманова А. Там же. – С. 43.
  16. Здравомыслова Е. А. Коллективная биография современных российских феминисток // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: (сб. науч. ст.) / Елена Здравомыслова / Центр независимых социальных исследований. – С.Пб., 1996. – С. 33-60.
  17. Ушакин С. Поле пола: в центре и по краям / Сергей Ушакин // Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С. 71-85; Зверева Г. Чужое, свое другое: феминистские и гендерные концепты в интеллектуальной культуре современной России // Адам и Ева: Альманах гендерной теории. – М.: ИВИ РАН, 2001. – № 2. – С. 238-278; Першай А. Колонизация наоборот: гендерная лингвистика в бывшем СССР // Гендерные исследования. – 2002. – № 7-8. – С. 236-249; Гапова Е. О политической экономии «национального языка» в Беларуси // Ab Imperio. – 2005. – № 3. – С. 405-441 и др.
  18. Так, С. Ушакин обращает внимание на то, что на Западе, в англоязычной среде, при введении термина в оборот «речь шла о различении sex и gender, то есть о различении категорий, ни одна из которых не имеет однозначного эквивалента в русском языке» (23). При этом уже имеющаяся в русском (равно, как и украинском, и белорусском, и, думаю, в грузинском, таджикском и т.п.) языке «полифония смысла таких понятий, как «пол», «род», «мужественность», «женственность», остается совершенно не артикулированной теоретически – «вместо попыток проследить причины и условия возникновения семантических смещений и переплетений предлагается внедрить одномерный «западный» стандарт, провести своего рода теоретический евроремонт» // Ушакин С. Поле пола. – Вильнюс: ЕГУ, М.: Вариант, 2007. – С. 194.

ляни надсилали депутатам свої накази, ухвали, в яких підтримували програму української фракції й благали: «Домагайтесь швидше землі й волі». Це підтверджує, наприклад, один з листів, який отримав депутат С. Нечитайло з приводу своєї промови в Думі: «...полохай їх, скільки сили маеш. Захищай всіма правдами й неправдами громадянські права, землю, волю... Поможі вам, Боже, здобути те, що давно вже пора» [34]. Отже, народ бачив у депутатах – членах Української трудової громади своїх заступників, свою останню надію.

Програма «Громади» була демократична, як з боку політичного, так і з боку економічного. Вона намагалась зміцнити становище селянина, збільшити кількість землі в його господарстві. Отже, програма Української трудової громади майже цілком задовольняла інтереси трудового селянства України.

Таким чином, громадські організації, які формувалися на початку ХХ ст., розробивши й висунувши цілий ряд власних проектів аграрних реформ (від поміркованих до найрадикальніших), суттєво вплинули на уряд і змусили його врахувати наявність альтернативних шляхів виходу з кризи аграрних відносин.

Майже всі політичні організації розробили, теоретично обґрунтували й внесли до своїх програмних документів конкретні програми реформування аграрного сектору для того, щоб отримати підтримку з боку селян. Громадсько-політичні організації, які діяли на території України на початку ХХ ст., повторювали основні положення програми партій, мали деяку невизначеність у таких питаннях, як націоналізація приватної власності, чи перехід її до державної, викуп приватновласницьких земель чи перехід їх в іншу форму власності без викупу, націоналізація всієї приватновласницької землі, чи частини її. Більшість з них пропонувала такі шляхи розв'язання аграрної проблеми:

- приватна власність на землю повинна бути скасована;
- створення широкого місцевого самоврядування;
- досягнення Україною автономії;
- право користуватись землею повинні мати лише ті, хто на ній працює.

Оскільки селяни на початку ХХ ст. склали переважну більшість населення Росії, а питання про землю було одним з основних у суспільному житті, то діяльність партій та їхні програми спрямовувалися на підпорядкування селянського руху. Селяни розуміли такі наміри, про що свідчать слова одного з них про діяльність політичних партій: «Усі ці численні партії, що ховаються під різними назвами, щоб прикрити своє панське походження, – це вовки в овечій шкурі, що бажать зайвий раз висмоктати соки народу, і одне тільки кажуть їм: «Геть від нас!» [35].

Політичні партії розробили різні підходи вирішення земельного питання. Основні з них були такі:

- націоналізація землі, тобто передача її в загальнонародну власність, фактично в державну власність. У закінченому вигляді ця вимога була лише в програмі більшовиків. Але з вимогою часткової націоналізації виступала більшість партій (Народно-соціалістична партія, Конституційно-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, Всеросійський селянський союз, Трудова група, Українська трудова громада);
- конфіскація та розподіл усієї землі в приватну власність селян. Цю програму висунула частина більшовиків на IV з'їзді РСДРП;
- муніципалізацію землі запропонували меншовики. Згідно з нею, земля повинна була надійти у відання великих органів місцевого самоврядування, які надавали б її селянам в користування. Такого ж підходу дотримувалась Українська соціал-демократична робітничка партія, але з поправкою на те, що земля стає власністю національно-територіального органу самоврядування;
- соціалізація землі, яку відстоювала партія соціалістів-революціонерів. Наріжним каменем її була селянська община, яка повинна була наділяти селян загальнонародною землею;
- часткова націоналізація при збереженні приватної власності на куплені та надільні селянські землі, чого вимагала Трудова група, що склала в Державній Думі спільну фракцію зі Всеросійським селянським союзом і виклала свої погляди на аграрне питання в «Проекті 104-х», намагаючись задовольнити потреби усього селянства. Такої ж програми дотримувалась Українська трудова громада;
- програми партій народних соціалістів та кадетів були еkleктичними: вони поєднували в собі елементи різних платформ і намагались задовольнити потреби ліберальної та селянської буржуазії;
- збереження існуючого земельного ладу із незначними, другорядними змінами в аграрних відносинах захищали праві партії на чолі із «Союзом 17 жовтня».

Отже, майже всі політичні організації розробили, теоретично обґрунтували та внесли до своїх програмних документів напрями реформування аграрного сектору. Більшості партій це було потрібно винятково для досягнення своїх вузькопартійних політичних цілей, зокрема з метою здобуття підтримки з боку селян за допомогою щедрих обіцянок.

Програми всіх українських політичних партій мали одну спільну рису: вони пов'язували розв'язання аграрного питання з досягненням або автономії України (УСДРП, УРДП, Українська трудова громада, Українська селянська спілка), або повної національної незалежності

3. Пето А. Заметки по женской истории: нетрадиционные феминистки / Андреа Пето // Гендерные истории Восточной Европы: сб. науч. ст. / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето. – Мн.: ЕГУ, 2002. – С. 31-32.
4. Цит по Оффен К. Оглядываясь назад – размышляя о будущем: проблемы женской и гендерной истории после встречи в Белладжии (1989) / Карен Оффен // Гендерные истории Восточной Европы: сб. науч. ст. / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето. – Мн.: ЕГУ, 2002. – С. 21.
5. Там же. – С. 21-24.
6. Вотпрекрасный образец рассуждений молодой исследовательницы женской темы: «З найдавніших часів українська жінка займала особливе місце в житті своєї родини, своєї громади, свого народу, своєї нації. Ми знаємо, що в доісторичних часах в Україні був матриархат – ранній період у розвитку первісного суспільства..., для якого характерне провідне становище жінки в родинному і господарському житті: тоді вона була головою родини, головною у всьому суспільстві, але жіноча рівноправність протрималась до XVII століття, до того часу, коли в Україну почали приходити чужинецькі впливи, в основному грецькі» // П-а І.О. Українська жінка: від давнини до сьогодення // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – Вип. 17. – С. 74
7. Чикалова И. Женская и гендерная история на постсоветском пространстве/ Ирина Чикалова // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. / под ред. И.Р. Чикаловой. – Мн.: БГПУ, 2001. – С. 15-18; Ее же. Женская и гендерная история на постсоветском пространстве: состояние и перспективы развития // Летняя школа в Рязани. – 2003 // Режим доступа: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/chikalova.htm> – 10.09.2010
8. Работу по систематизации диссертаций провели сотрудники Харьковского центра гендерных исследований. Познакомьтесь с темами диссертаций, защищенных на постсоветском пространстве, можно здесь: <http://kcgs.org.ua/diss/>
9. Кузьмук Олексій Сергійович. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин: Автореф. дис.:... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 16 с., Яременко Максим Васильович. Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-ї – середина 80-х рр. XVIII ст.): Автореф. дис.:... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 15 с. і др.
10. Жеребкина И. «Кто боится феминизма» в бывшем СССР // *Femina postsovetica*. Украинская женщина в переходный период:

аналізуються в роботі: чи змінили гендерні дослідження стан розвитку пострадянської історичної науки; які ризики привнесла в поле історичних досліджень гендерна оптика; як пострадянський простір формує власне термінологічне поле жіночої/ гендерної історії і як читає (привласнює) чуже; чому і як у гендерних студіях можливий плагіат. Частина з поставлених у роботі питань не має однозначних відповідей, однак потребує серйозного академічного обговорення.

Ключові слова: жіноча історія, гендерна історія, експорт знання, плагіат.

SUMMARY

This article is created on the base of the report which was represented on international conference of International Association of Humanities (Lviv, October, 2010). In the focus of analyze are problems of the development and strengthening of the women's/gender history in the postsoviet space. The main questions of research are: have the gender researches changed the development of historical science? What risks were brought by the gender optics in the field of history researches? In what ways does the postsoviet history form its own terminology in the field of women's/gender history and in what ways do we read West's approaches in gender history; why and how is possible the plagiarism in gender studies. The part of these questions has not precise answers, however all of them need in the serious academic discussion.

Key words: women's history, gender history, export of knowledge, plagiarism.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Об этом подробно рассуждает Е. Гапова. Гапова Е. О гендере, нации, классе в посткоммунизме / Елена Гапова // Гендерные исследования. – 2004. – № 13. – С. 101-118; Гапова Е. «Итоги съезда»: еще раз о классовом вопросе постсоветского феминизма / Елена Гапова // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – № 7(4) // Режим доступа: <http://pigbig.livejournal.com/425877.html>. – Дата 12.09.2010.
2. Об этой традиции: Пушкарева Н.Л. «Живыми красками любви к женскому полу и Отчеству» («Женская тема» в изучении отечественного прошлого 1800-1980 гг.) / Пушкарева Н.Л. Гендерная теория и историческое знание. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 10-122; Кись О. Жіночі студії в Україні: історія та сучасність / Кись Оксана. Жінка в традиційній українській культурі. – Львів, 2008. – С. 16-39; Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): моногр. / Лариса Буряк. – К.: Національна академія управління, 2010. – 368 с.

(Українська народна партія). Програмні ж документи загальноросійських партій не враховували специфіки України й подавали аграрні проекти винятково в загальноросійському контексті.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья содержит анализ аграрных программ общественно-политических организаций конца XIX – нач. XX ст. Раскрываются особенности решения аграрного вопроса в политических документах, указываются направления деятельности и ключевые проблемы. Анализ влияния аграрных программ общественно-политических организаций на развитие народного хозяйства Украины, несмотря на довольно значительную удаленность тех событий, может быть полезным в некоторых своих аспектах при формировании нынешней аграрной политики.

Ключевые слова: социальные слои, аграрная реформа, аграрная программа, общественно-политические организации, национализация, социализация.

SUMMARY

The article analyses the agrarian programmes of the public-political organizations of the end of XIX–begining XX centuries. The peculiarities of decision of agrarian question are exposed in political documents, the directions of activiti and key problems are pointed out. The analys of the influence of the agrarian programmes public-political organizations of the development of the national economy of Ukraine, not tacing into consideration with rather considerable distance of those events, can be useful in some its aspects in formation of presents agrarian politics.

Key words: social status, agraraian reform, agrarian program, public-political organizations, nationalization, socialization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Мазуренко С. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1925. – С. 29.
2. ЦДІАК України. – ф, 325, оп. 1, спр. 22, арк. 651.
3. Львович А. Партии и крестьянство в Государственной Думе / Львович А. – Ростов н/Д: Донская речь, Б. г. – С. 72.
4. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 года. – М.: Новый мир, 1905. – С. 64-65.
5. Там само.
6. Там само.
7. ЦДІАК України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 186, арк. 145.
8. Там само.

9. Дивильковский В. Свободная Земля / Дивильковский В. – С.Пб.: Изд-во «Колокол», 1906. – С. 17.
10. Вольский С. Социализм и община. – С.Пб.: Издво «Вперед», 1909. – С. 14-15.
11. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 года. – М.: Новый мир, 1905. – С. 74.
12. Сажко В.В. Проблеми аграрних відносин в Україні у документах, що зберігаються у фондах архівів України та Російської Федерації / Сажко В.В. – С. 161-168.
13. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття / Гунчак Т. – Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 43.
14. Дорошенко Д. Мої спомини. Про давнє-минуле. (1901-1914 роки) / Дорошенко Д. – Вінніпег; Манітоба: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. – С. 119.
15. Тимошенко О.П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 //Тимошенко О.П.; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – С. 13.
16. ЦДІАК України. – Ф. 325, оп. 1, спр. 22, арк. 651.
17. Доля українського селянства / Хлібороб: Селянський часопис. Щотижневий. – Вид. «явочним порядком», коштом і заходами Лубенської української громади. – Лубни (Полтавської губ.), 1905. – С. 2.
18. Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках. – С. 96.
19. Павко А.І. З історії Української селянської партії / Павко А.І. // Український селянин: зб. наук. пр. / НАНУ, Інститут історії України НАНУ, Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси: Вид-во Черкаського держ. ун-ту, 2001. – № 3. – С. 209-211.
20. Історія УРСР: у 8 т., 10 кн. / Гол. ред. кол.: А.Г. Шевелєв. – К.: Наук. думка, 1978.– Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – С. 187.
21. Селяни-депутати // Слово: Щотижнева газета. – К., 1907. – С. 4.
22. Собрание речей Депутатов Государственной Думы I и II созыва.– СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1908. – С. 12-13.
23. Давид. Социализм и сельское хозяйство / Давид. – С.Пб., 1906. – С. 36.
24. Панченко П.П. Аграрна історія України / Панченко П.П., Шмарчук В.А. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 196.
25. Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках. – С. 76.
26. Давид. Вказ. праця. – С. 38.

И еще об одном, в данном случае невольном и объяснимом плагиате, который, в сущности, не является плагиатом. Научная закрытость советского пространства и физическое уничтожение научной элиты стали объективными причинами того, что многие идеи, положения, выводы, сделанные нашими учеными, остались неизвестными на Западе. Это не борьба за приоритеты, это то, что исследовательница Н. Брагинская назвала феноменом «мировой безвестности» [30].

Между тем, женская/гендерная история на постсоветском пространстве, без всякого сомнения, представлена авторами, которые в своих выводах не только шли параллельно с западными школами, но и во многом опередили их. Так, О. Кись приводит в своей книге выводы относительно мужчины-как-нормы и женщины-как-другого в культуре, к которым пришла, занимаясь историей первобытного общества, украинская исследовательница Катерина Грушевская. «Ее тезисы на два десятилетия опередили ключевую идею фундаментальной работы Симоны де Бовуар «Второй пол» (1949 г.)», – отмечает Оксана Кись [31].

Для современных историков, работающих в женской/гендерной проблематике, вопрос феномена «мировой безвестности» и его преодоления, на мой взгляд, это и вопрос «обретения голоса» в международном историческом сообществе. Если мы достаточно сильны, сильны наши результаты, то мы, вероятно, сможем обеспечить собственным предшественникам международное признание.

Подытоживая, мы можем констатировать, что женская/гендерная история – есть. Проблема эпистемологии, «трудных» отношений с национальными и государственными историческими проектами, внутренними методологическими дискуссиями, даже проблема плагиата – это свидетельство нашей состоятельности.

Важным фактором дальнейшей институционализации женской/гендерной истории на постсоветском пространстве может стать обозначение и проговаривание рамочных проблем развития нашего направления, трудностей теоретического и практического порядка, с которыми мы сталкиваемся, критериев результативности производства нашего знания, проблем авторской саморефлексии. Наша область исторического знания такова, что в ней не стыдно спрашивать, не грех ошибаться, но стыд и беда – молчать и замалчивать, не замечать и не проговаривать.

РЕЗЮМЕ

Цю статтю створено за матеріалами доповіді, оприлюдненої авторкою на міжнародній конференції, яку організувала Міжнародна Асоціація Гуманітаріїв (Львів, жовтень 2010). У фокусі аналізу – проблеми, пов'язані із розвитком та інституціалізацією жіночої/гендерної історії на пострадянському просторі. Головні питання, що

который действительно работал с документами. «Самый досадный для жертвы вид плагиата – это плагиат в живом слове» [25].

Еще об одном, «едва ли не самом распространенном способе заимствования», написал в своей статье «Плагиат» О. Ронен: «...метод «заимствования» с сохранением видимости приличий заключается в том, что автор мимоходом упоминает источник своих идей, а потом пишет: к этому можно прибавить следующее. И излагает немного иначе нечто, содержащееся в источнике, но уже без ссылок, то есть от своего имени. Этот прием особенно легко применим, когда источник заимствования на одном языке, а новый текст – на другом» [26]. Справедливости ради надо отметить, что на постсоветском пространстве этот метод легко применяется и тогда, когда оба текста созданы на одном языке.

«Цитирование нечитаного» (вторичное, а то и третичное воспроизводство информации, с критикой и полной потерей первоначального смысла) – особая форма плагиата.

Это не плагиат в чистом виде. С одной стороны – курьез. С другой – форма маргинализации знания, полученного не на Западе. Случай «вторичного-третичного» цитирования с последующей критикой не обработанного лично первоисточника в работе М. Тлостановой «Деколониальные гендерные эпистемологии» [27] описан белорусской исследовательницей Еленой Гаповой в рассылке Харьковского центра гендерных исследований [27].

Философ М. Тлостанова, цитируя статью Елены Гаповой «Феминистский проект в антропологии» (2001) не из «первоисточника», а из другой работы – из статьи М. Текуевой «Мужчина и женщина в адыгской культуре: традиции и современность» (2006), приписала ей смыслы, которых Е. Гапова не транслировала, а напротив – деконструировала.

Подытоживая эту неприятную для всего гендерного сообщества историю, Е. Гапова описала сценарий решения подобной проблемы на Западе: «Во многих академиях после этого случая было бы начато профессиональное разбирательство с самыми тяжелыми для автора последствиями. НЕ потому, что там все кровожадные, а потому, что таким способом научная корпорация отстаивает свое право считаться производителями истины. За это ученым платят деньги, и они имеют довольно высокий социальный статус.

Если же оказывается, что ученые сознательно (не ошибочно, а сознательно) подтасовывают факты и вводят общество в заблуждение, то они теряют роль производителей истины, и платить им становится не за что. Поэтому академия заинтересована в отслеживании «качества продукта». Не то чтобы нам следует впадать в низкопоклонство перед Западом (т.к. мы боремся с колонизацией, евроцентризмом и научным расизмом), но подумайте про истину и ее заменители может быть полезно» [29].

27. Качаровский К.Р. Русская община. Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? / Качаровский К.Р. – М.: Типо-лит. Русского тов-ва печатного и издательского дела, 1906. – С. 163.
28. Там само.
29. Сажко В.В. Проблеми аграрних відносин в Україні у документах, що зберігаються у фондах архівів України та Російської Федерації. – С. 161-168.
30. Собрание речей Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – С. 31.
31. Українська трудова громада / Рада: Газета політична, економічна і літературна. Щоденно. – К., 1906. – С. 3.
32. Собрание речей Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – С. 33.
33. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.) дис... .. канд. іст. наук: 07.00.01 / Жиленкова І. М.; Київський національний педагогічний ун-т ім. Михайла Драгоманова. – К., 2000. – С. 145.
34. Наумов С. О. Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя) / Наумов С. О.: автореф. дис... .. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – С. 29.
35. ЦДІАК України. – Ф. 274, оп. 1, спр. 1510, арк. 69.

ББК Т63.3(4Укр)6

Муратова О.В.

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ
ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО
ШІСТДЕСЯТНИЦТВА В УКРАЇНІ
(до проблеми історичної трансформації методу соцреалізму)**

У статті розглядається процес формування українського літературного шістдесятництва крізь призму літературно-мистецької політики радянського уряду та змін ідеологічного обґрунтування цієї політики відповідно до змін партійного керівництва.

Обраний Україною шлях до європейської та світової інтеграції зумовлює необхідність інтенсивних змін у політичному, економічному, соціальному житті нашої держави загалом і культурній галузі зокрема. Важливу роль у цьому процесі відіграє всебічне осмислення, адекватна інтерпретація та розуміння моделі тоталітарної держави і культури, що склалася у минулому столітті.

Пропагування вищим партійним керівництвом протягом багатьох десятиліть соцреалізму як єдино можливого методу художньої

творчості на теренах Радянського Союзу спричинило досить суперечливі процеси в культурній сфері України, впливаючи на її розвиток і дотепер.

Українська інтелігенція завжди була і є тією силою, яка не залишається осторонь процесів, що відбуваються в суспільстві. Тому дослідження досвіду її діяльності на певному етапі історичного розвитку держави є актуальним, особливо в наш час, коли рівень духовної культури суспільства знижується.

На нашу думку, для визначення шляхів подальшого розвитку української культури загалом, і літератури зокрема, непересічне значення має ґрунтовне, всебічне дослідження складного й суперечливого явища, що виникло в умовах існування тоталітарного режиму – руху літературного шістдесятництва. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність визначення тих чинників, які активізували процес формування літературного шістдесятництва в Україні в період хрущовської відлиги.

Робочою гіпотезою нашого дослідження є припущення, що метод соцреалізму зазнавав історичної трансформації, узгоджуючись із відповідними політичними завданнями влади, а модифікація цього методу в роки відлиги була одним з найвагоміших чинників формування руху українського літературного шістдесятництва.

Авторка прагне довести, що породження й активне насадження партійним керівництвом методу соцреалізму на теренах української літератури слугувало засобом впливу на світогляд якомога ширшого кола трудящих, способом обмеження свободи творчості митців у тоталітарному суспільстві та спрямування її у вигідне для влади русло. На нашу думку, і Й. Сталін, і М. Хрущов використовували метод соцреалізму для збереження й удосконалення політичної системи, але кожен використовував свої засоби, характерні для нових політичних умов, задля досягнення цієї мети. У Сталіна вони мали жорсткий характер, що обумовлювалося жорстким способом управління країною. У Хрущова – більш м'який, що пояснюється тим, що сила “відлиги”, а відповідно, і власні владні позиції, вибудовувались на запереченні сталінізму, а значить і його методів регулювання розвитку літературного процесу. Доведення цієї гіпотези й постає метою нашого дослідження.

Хронологічні межі статті – період хрущовської “відлиги” – мотивуються високою активністю в цей час української літературної інтелігенції внаслідок відносної лібералізації культурного життя й специфічною поведінкою щодо неї влади.

Аналіз наявної наукової літератури, присвяченої висвітленню аспектів виникнення й розвитку шістдесятництва на теренах України, його місця в контексті історії України ХХ століття, засвідчує поступове зростання інтересу дослідників до означеного руху.

– для українських істориків представляється необхідною деконструкція мифа/символа «Берегиня», мифа/символа «Роксолана»;

– представляється важним і определение смыслового наполнения понятий «женщина-мусульманка», «исламская женщина». Насколько и в каких темах корректными есть эти понятия?;

– интересной может быть терминологическая дискуссия относительно понятий «домашний матриархат» и «гастрономическая мать» (оба предложены Славкой Вальчевской для описания социалистических повседневных практик);

– требуют осмысления (обсуждения) термины «советский патриархат»/ «постсоветский патриархат».

Как возможны «наивные заимствования», плагиат, «цитирование нечитанного» и прочие этические беспокойства?

Гендерные исследования – это неиссякаемый источник для плагиаторов. И гендерная/женская история в этом смысле не исключение.

Оставим в стороне институциональные причины плагиата, характерные для всего постсоветского пространства, и сосредоточимся на тех, которые характерны для гендерной истории (многие из них, впрочем, тесно связаны с институционализацией плагиата как системы существования современной постсоветской науки).

Одной из причин плагиата являются...несомненные успехи исследователей женской истории, усилиями которых созданы работы, позволяющие рождение/хождение «бродячих сюжетов», читаемых иными историками как некие «общие места» или «общеизвестные истины».

«Розовые очки» молодых исследователей не позволяют им увидеть авторов, которые ввели в научный оборот тот или иной материал. «Бродячие сюжеты»/«общие места» – это истории о «Декларации прав Женщины и гражданки», судьбе Олимпии де Гуж, съезде в Сенека-Фолз; не имеющими авторов «считаются» и положения относительно периодизации женского движения на Западе, в Украине и т.п. [24].

Широкие возможности для плагиата представляются в связи с более широкими и частыми практиками научного взаимодействия с европейскими, американскими, азиатскими историками. Технология эта «экспортно-импортного» свойства. Так, на постсоветское пространство «завозятся», в основном, идеи и теории, озвученные на конференциях нашими коллегами (и/или – созданные и зафиксированные ими в работах, которые еще не переводились).

Экспортный вариант выглядит как вывоз данных, обработанных кем-то архивных материалов, статистики, мемуарной литературы, устных источников. Колоссальная работа, проведенная историками на постсоветском пространстве, бессовестно присваивается. И у нас есть очень мало способов «вернуть» этим работам автора,

Первая проявлена в статьях целого ряда исследователей [17] – философов, социологов, лингвистов, филологов, антропологов – и обозначается некоторым сомнением, а часто и недоверием относительно терминологического импорта и корректности применения целого ряда терминов, в том числе и самого термина «гендер» [18].

Вторая определена И. Коном: «Поскольку новые черты взаимоотношений мужчин и женщин возникли, достигли определенной зрелости и были осознаны на Западе значительно раньше, чем в России, изучать их надо прежде всего на западном материале и только после этого смотреть, действуют ли те же самые закономерности в России. Если да, в чем их специфика, а если нет – почему и какова альтернатива» [19].

Но в современной исторической науке на постсоветском пространстве уже проявлена специфика, здесь давно наличествуют собственные проблемные поля с уже обозначенной и определенным образом зафиксированной терминологией. Однако эта терминология требует обсуждения, уточнения границ использования, существенных составляющих и всего прочего, что связано со становлением понятийного аппарата.

Несколько примеров:

– «*Женский вопрос*» – широко изучаемый феномен женской истории. Он анализируется в различных ракурсах, сюжетах и хронологических границах. Однако до сих пор исследовательницы а) не дают точного определения смыслового наполнения термина, его истории и практик, б) не определились, в кавычках или без употреблять его в названиях и текстах работ [20].

– «просит» понятийного осмысления и определения границ использования слово/термин/самоназвание «баба». Если в работах по истории женщин в традиционном обществе [21] понятия «девочка», «девушка», «баба» определяются в категориях возраста и социальной роли, то в исследованиях женской темы событий первой половины XX века самоназвание «баба» уступает место государственному определению «женщины». Насколько это правомерно и исторически оправдано [22]? Когда самоназвание «баба» уступило место самоназванию «женщина» и уступило ли повсеместно? Насколько исчерпывающей и академической является замена «бабы» на «женщину»? Не является ли это попыткой осовременивания истории?;

– плодотворной может оказаться дискуссия, связанная с определением существенного смысла термина/слова/самоназвания «казачка» [23]: достаточно ли субэтнических, географических, брачных характеристик для понимания этого термина? Или феномен «женщины-казачки» включает в себя нечто большее, чем перечисленные признаки? Достаточно ли наличия казачества, чтобы возник феномен казачки?;

Значущими у цьому відношенні є праці українських істориків – Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана та ін., в яких аналізується епоха тоталітарних відносин та внутрішня динаміка їх розвитку.

Одним із перших вітчизняних досліджень, присвячених руху українського шістдесятництва, є праця Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)», в якій на основі аналізу архівних джерел, періодичних видань, матеріалів самвидаву проаналізовано національно-визвольні змагання української інтелігенції 1960-х – першої половини 1980-х років та механізми протидії влади українському рухові [1].

Вагоме значення для вітчизняної науки має праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960-80-х рр.», у центрі уваги якої – протистояння української інтелігенції тоталітарному режимові. Автор розкриває витоки та наслідки дисидентського руху на території України в 1960-ті роки, дає характеристику українському самвидаву та програмним документам опозиційних груп, приділяє увагу національному, територіальному та соціальному складу дисидентства, висвітлює механізми репресій проти інакодумців [2].

На особливу увагу заслуговує дослідження А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», в якому розкривається зміст та етапи розвитку національно-визвольного руху української інтелігенції у післясталінський період, особливості національного, культурницького, правозахисного й робітничого рухів в Україні середини 1950-х – початку 1990-х років [3].

Значний науковий інтерес становлять праці зарубіжних дослідників – німецького історика й мистецтвознавця В. Еггелінга «Політика і культура при Хрущові і Брежнєві. 1953 – 1970 рр.» [4], російського історика С. Білокона «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.» в яких розкриваються культурно-політичні умови, тенденції розвитку літературно-мистецької політики, пропагандованої радянським керівництвом, та наслідки втілення цієї політики у творчості радянських художників першої половини XX століття [5].

Наголошуючи на ґрунтовності проведених авторами досліджень, водночас слід зауважити, що ці роботи хибують численними лакунами щодо повноти вміщеного матеріалу. Увага авторів зосереджується на особливостях розвитку літературно-мистецької політики в межах колишньої Російської радянської соціалістичної республіки, лише побіжно торкаючись окремих питань упровадження й реалізації цієї політики на теренах України.

Позитивно оцінюючи праці згаданих науковців, слід зауважити, що здебільшого вони висвітлюють проблеми політичного дисидентства, менше – релігійного інакодумства, і ще менше – історико-

культурних аспектів явищ тодішнього літературного простору. Якщо ж до цього додати, що на сьогодні в Україні відсутня комплексна фундаментальна праця з означеної проблеми, то дослідження процесу формування українського літературного шістдесятництва кризь призму літературно-мистецької політики радянського уряду, з урахуванням змін ідеологічного обґрунтування цієї політики відповідно до змін партійного керівництва набуває особливої актуальності.

Задля досягнення нашої мети, вважаємо за необхідне з'ясувати витоки методу соцреалізму. На думку багатьох науковців, за основу нового художнього методу вищим партійним керівництвом на чолі з Й.В. Сталіним було взято статтю В.І. Леніна "Партійна організація і партійна література", в якій, характеризуючи нову, соціалістичну літературу, він писав: "Це буде вільна література, оскільки не користь і не кар'єра, а ідея соціалізму і співчуття трудящим буде залучати нові й нові сили в її ряди... така література буде відкрито пов'язана зі справою робітничого класу, з ідеями марксизму. Література повинна стати партійною... Соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип партійної літератури, розвивати цей принцип і провести його в життя в найбільш повній і цілісній формі" (тут і далі переклад авторки) [6].

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що в поняття "соціалістичний реалізм" В.І. Ленін вкладає класовий, партійний характер, а це означає, що в ідеальному варіанті може бути утверджена провідна думка тільки одного класу й однієї партії. З позиції знання історичного процесу сьогодення є підстави стверджувати, що думка однієї партії на всі сто відсотків не могла відповідати інтересам інших класів і соціальних груп. Це – з одного боку. А з іншого, – сама думка партії могла не збігатись ні з думкою класу, який вона представляє, ні з думкою решти соціальних груп. Більше того, як з'ясується значно пізніше і буде відзначено істориками, при тоталітаризмі класові підходи підміняються інтерпретацією їх вождями. Отже, якщо оцінювати ситуацію з цих позицій, то соціалістичний реалізм був покликаний забезпечити перебування при владі того чи іншого вождя, що повною мірою задовольняло діючу владу.

Звичайно, такі висновки не могли безпосередньо, прямо простежуватись у методології становлення цього методу. Вони подавалися значно завуальованіше і пояснювались необхідністю захисту найпрогресивнішого класу – робітництва. Намагаючись підвести під цю методологію конкретні реалії, партійне керівництво Радянського Союзу вживає ряд заходів. По-перше, ще 1932 року згідно з постановою ЦК ВКП (б) від 23 квітня "Про перебудову літературно-художніх організацій" було ліквідовано будь-які літературні угруповання, що створювалися за мистецькими вподобаннями, а митців, які підтримували політику радянської влади й прагнули брати участь у соціалі-

/«феминистские»/ «недостаточные» упражнения. Наиболее резкий упрек – это «упрек в аргументационной недостаточности», отсутствию «объективированных» данных, крене в этнографию, в умозрительности выводов.

Гендерный микроскоп, позволяющий увидеть тыл на войне, быт в революции, человека вне «больших нарративов», воспринимается не только как угроза универсальным историям, но и как *попрание правил и норм работы с источниками*. Гендерная оптика наносит удар по иерархии источников: часто источники личного происхождения играют в гендерных исследованиях более важную роль, чем источники официального происхождения.

Разрушение иерархии источников осуществляется и в поле исторической антропологии, и в микроистории, устной истории, истории повседневности, но именно гендерные исследования ощущаются как наиболее опасные, потому что открывают на постсоветском пространстве факт неединства истории, право на существование (и собственно существование) разных историй.

«Хранители» исторической науки на постсоветском пространстве воздерживаются от открытых негативных комментариев, связанных с развитием гендерной истории. Но жестуальность, телесность, визуальные знаки, проявляющиеся при прохождении процедуры утверждения темы, связанной с женской историей, видеogramмы защиты, разговоры в кулуарах, практика «делать лица» – вся эта преимущественно «визуальная реальность» (термин Альмиры Усмановой [14]) предстает как социальный и культурный конструкт, и в то же время – как исторический источник, который может быть зафиксирован и интерпретирован как любой другой источник. В данном случае «визуальность», которая «перестала восприниматься как вторичное или подчиненное измерение культурной практики» [15], может стать одним из «документов эпохи» развития гендерной оптики в исторической науке.

Женщины-историки, мужчины-историки женской темы вполне могут стать частью большого (авто) биографического проекта «Коллективная биография исследователей женской истории в конце XX – первом десятилетии XIX века» по аналогии (но с другими источниками, в том числе и визуальными) с проектом, который был осуществлен Еленой Здравомысловой относительно коллективной биографии российских феминисток [16].

Как постсоветское пространство формирует собственное терминологическое поле женской/гендерной истории? Как читает «чужое» поле? Как возможны «наивные заимствования», плагиат, цитирование нечитанного» и прочие этические беспокойства?

Терминологический импорт представляется достаточным, однако – не исчерпывающим. Здесь следует, вероятно, обратить внимание на две позиции.

Носителям эпистемологической боязни – хуже. Пытаясь определиться в методологии исторического исследования, они, как правило, обращаются к теориям, созданным западными школами философов, социологов, лингвистов, культурологов, антропологов. И осознают свою «невозможность», «неготовность», «неумение» и так далее. Запад, как значимый Другой, нависает над историком всем своим теоретическим багажом. И эта тяжесть часто не позволяет историкам увидеть те методологии и методы, которые уже наработаны на постсоветском пространстве. В целом же, как точно заметил российский социолог и философ Игорь Кон, «методологический гиперкритицизм делает исследователя похожим на сороконожку, которую спросили, с какой ноги она ходит. Бедняжка задумалась и после этого вообще не смогла сдвинуться с места» [12].

Достаточно ли индульгенции от Игоря Кона, чтобы отнестись к эпистемологическим теориям с должной мерой практицизма? Или нам все-таки нужны специальные встречи, семинары, конференции, на которых историки женской темы могли бы обсудить, каким образом они вырабатывали методологические рамки своих исследований?

В-четвертых, историки – исследователи женской темы сталкиваются с проблемой клановости и «моды на гендер». Эти проблемы, вероятно, связаны между собой. Клановость возникает из-за статусных войн. А поскольку гендерная история – поле широкое, только засаженное «английским газоном», то занять в нем ту или иную иерархическую позицию (если, конечно, человек за этим приходит в науку) довольно легко. Клановость негативно отражается на общем фоне исследований женской истории, она создает искусственные препятствия, разделяет и так не слишком большое сообщество на «своих» и «чужих» и т.д. Можем ли сегодня позволить резкие движения и обособления? Или нам необходимо пытаться находить общий язык с теми, кто «хочет быть владычицами морскими» и «авторитетами непререкаемыми»?

«Мода на гендер» вызывает не меньшее опасение (во всяком случае, у автора). Многим молодым исследователям кажется, что в этой новой области еще нет устоявшихся авторитетов и традиций, а главное, экспертного сообщества, которое способно оценить результаты работы. «Женская история» часто становится «темой под защиту» [13]. В результате получается ситуация, когда научная проблема вроде бы разрешена, браться за нее – неэтично. А на самом деле хорошая тема может быть просто испорчена недобросовестным соискателем. К сожалению, модой портится и репутация собственно женской/гендерной истории.

В-пятых, постановка исследовательской задачи и расширение методов исследования закономерно *изменяют круг источников и характер вопросов, поставленных к ним*. И то, и другое воспринимается «огосударственной» исторической наукой как «сомнительные»

лістичному будівництві, було об'єднано в єдину Спілку радянських письменників, контрольовану партією.

Звісно, існування єдиної письменницької організації значно полегшувало здійснення політики партії в галузі художньої літератури і означало превалювання партійно-урядового диктату, більшовицької ідеології над художністю. Нашу думку підтверджують матеріали інтерв'ю Фелікса Чуєва з Лазарем Кагановичем, який, перебуваючи «на заслуженій пенсії», у розмові з московським літератором розставив крапки над «і»: «– Ваша Спілка письменників була створена в 1934 році. – З ініціативи Горького... – Не з ініціативи Горького, а з ініціативи ЦК» [7].

Наступним кроком стало проведення в Москві (лютий 1934 р.) Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників, під час якого соціалістичний реалізм було проголошено як єдиний метод радянської літератури. Хоча режим і посилався на творчість Максима Горького і нарік його батьком соцреалізму, та засади цього, нав'язаного партією, методу сформулював на письменницькому з'їзді за дорученням Й. Сталіна секретар ЦК КПРС Андрій Жданов. У його зверненні до делегатів з'їзду звертає на себе увагу сентенція, проголошена й одноставно підтримана всіма представниками цього з'їзду: «Наша зброя – слово. Ми прагнемо створювати мистецтво, яке б виховувало будівників соціалізму» [8].

Враховуючи настанови вищого партійного керівництва, голова Спілки письменників СРСР Максим Горький у своїй промові перед делегатами Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників зазначав: «При всьому розмаїтті національних та індивідуальних форм художньої творчості, вона повинна бути соціалістично-ленінською за змістом. Естетичною основою радянської літератури, її художнім прапором утверджується реалізм у його новій всесвітньо-історичній формі – соціалістичний реалізм» [9].

Згідно з ухвалою Першого з'їзду письменників СРСР, визначальною ознакою нового методу було задекларовано: «Соціалістичний реалізм вимагає від митця правдивого історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість й історична конкретність художнього зображення дійсності мусять поєднуватися із завданням ідейної переробки і виховання трудящих у дусі соціалізму» [8].

Беручи до уваги настанови партійного керівництва, голови Спілки письменників, стає зрозумілим, що соцреалізм проголошувався єдиним методом художньої творчості радянських літераторів, першочергове завдання яких полягало у вихованні будівників соціалізму (підкреслення наше – О.М.). І хоча в межах творів соцреалізму на словах передбачалося існування різних стилів і творчих манер, насправді ж, як стане відомо пізніше, ніякого плюралізму не допускалося.

З огляду на зазначене, можна визначити й основну відмінність цього методу від будь-яких інших художніх методів – він був спущений “зверху”, “з центру”, директивно, а не винайдений письменниками у процесі творчих шукань. Пропагування соцреалізму як єдино можливого методу художньої творчості на теренах СРСР засвідчують матеріали з’їздів Комуністичної партії, виступи партійних діячів на з’їздах письменницьких організацій тощо. Зокрема, О.П. Довженко підтверджує це записом у щоденнику від 18 вересня 1942 року: “Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніше, ніж будуть створені самі твори” [10].

Зрозуміло, що в умовах панування жорсткої політичної системи питання про вагання щодо прийняття запропонованого партією методу не могло виникати в принципі. Не могло б, якби не обставини, пов’язані з Великою Вітчизняною війною. Через бойові дії з України (переважно з її західних регіонів) на Захід емігрували близько 200000 українців, серед яких понад 200 письменників. Опинившись в інших умовах життя, які, в першу чергу, вирізнялися відсутністю цілковитого контролю будь-якої сфери діяльності людини, письменники-емігранти зрозуміли, що, окрім єдино можливого у Радянському Союзі методу соцреалізму, в літературно-мистецькій творчості існує ряд інших методів, які дозволяють художньо і неупереджено відображати життя в усіх його проявах.

У 1945 р. вони заснували організацію Мистецький український рух (МУР) і провели перший з’їзд 21 – 22 грудня 1945 року. Виголошені на з’їзді доповіді Уласа Самчука “Велика література”, Юрія Шереха “Стилі сучасної української літератури в еміграції” дали поштовх плідній дискусії, що має відлуння в літературознавчих працях і дотепер. Звертає на себе увагу те, що літературне життя в еміграції виявило життєвість ідеї соборності української літератури й українських земель.

Цю ж ідею, особливо після 1945 р., пропагувала й комуністична ідеологія – тільки з полярно інших позицій. Будучи добре обізнаними зі зразками радянської та західноєвропейської літературної творчості, літературна еміграція породила сумніви у єдиноправильності методу соцреалізму. Це, звісно, не могло не викликати побоювання з боку радянського уряду, оскільки ця частина українського письменства могла привнести в українську літературу свіжу, незаангажовану думку. Намагаючись запобігти цим процесам, радянська влада на чолі зі Сталіним відновлює важливий фактор функціонування тоталітарного режиму – образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь. З огляду на це, той чи інший письменник, що дозволив собі висловити хоча б якісь сумніви щодо правильності панівного художнього методу, ставав ідейним ворогом, а його твори вважалися ідейно хибними і ворожими радянському народу, заборонялися до друку та везення їх із-за кордону.

цей сборников). Российская исследовательница Ольга Воронина сравнивала свои усилия по изучению гендерной проблематики с высадкой английского газона. На постсоветском пространстве «английский газон» женской истории посажен и дал первые ростки. И к ней, к женской истории, уже применима гендерная оптика.

Какие риски и для кого несет с собой развитие гендерной оптики в историческом знании. Является ли полидисциплинарность источником (возможностью) выхолащивания собственно исторических методов?

Украинская ученая Ирина Жеребкина дала исчерпывающий ответ на вопрос «Кто боится феминизма в бывшем СССР?» [10]. Наша задача скромнее и очерчена рамками исторической науки.

Во-первых, гендерная оптика – объект манипуляций в пространстве создания национальных историй. Ее внедрение похоже на игры с биноклем: можно приблизить, можно удалить, свести до точки на горизонте. В разные исторические моменты, в разных государствах она может восприниматься как опасная (ненужная). В другие моменты и в других регионах – как полезная и необходимая оптика, как очки не для постоянного ношения: в малых дозах, в регламентированных сюжетах, для вытесывания фундамента нового национального мифа.

Во-вторых, гендерная оптика несет угрозу для «фундаментальных устоев» исторической науки. Артикуляция, вербализация и письменная фиксация женского может позволить историкам постсоветского пространства поставить вопросы, созвучные тем, что были сформулированы феминистками Запада («Были ли у женщин Ренессанс?»).

Вот их приблизительный, не полный, но страшный перечень:

- Была ли у украинских женщин национально-освободительная революция в 1648-1654 гг.?
- Что принес женщинам уникальный феномен казачества?
- Была ли у женщин революция 1917 г.?
- Вписывается ли женский опыт в большой нарратив Великой Отечественной войны. Или жестче: была ли у женщин Великая Отечественная война? Или мягче: у всех ли женщин была Великая Отечественная война?

В-третьих, гендерная оптика *всегда* обнаруживает необходимость междисциплинарных подходов. Женская/гендерная история использует методы широкого спектра гуманитарных (и иногда – естественных) наук [11].

И здесь возникает эпистемологическая боязнь самих авторов, работающих в женской теме (или, как обратный вариант, эпистемологический дефицит. Проблема дефицита проще: есть целый ряд «счастливых» исследователей, которые не знают, в какой методологии работают, знать не собираются, и, что важно, их это не беспокоит).

– Гендерная история (и шире – исследования) на постсоветском пространстве часто (или почти всегда) является результатом индивидуальных усилий преподавателей вузов и ученых, а также вне или неакадемических инициатив и институций.

– При этом нельзя не признавать качественных прорывов, связанных с включением гендерной истории в программы академических институтов, имеет место даже создание кафедры гендерных исследований (1999 г.) в Невском институте языка и культуры (зав. каф. И. Юкина), отдела гендерных исследований в Институте этнологии и антропологии РАН (усилиями Н.Л. Пушкаревой, которая создала (2008 г.) и возглавила этот отдел.

Белорусская историк Ирина Чикалова обозначила несколько направлений этих качественных перемен [7]. В первую очередь, это исследователи: профессиональные историки и настоящие миссионеры женской истории. В России – Н.Л. Пушкарева, Л.П. Репина, Т.Л. Лабутина, А. Суприянович, С.Г. Айвазова, О.А. Хасбулатова, О.И. Шнырова, Т.Б. Рябова, И.А. Школьников, В.И. Успенская, И.И. Юкина, М.А. Буланкова, Н.В. Новикова, А.М. Ермаков. В Украине гендерной проблематике посвящены работы О. Кись, О. Маланчук-Рыбак, И.А. Жеребкиной, В.А. Суковатой, Л. Малес, Л. Буряк, покойной ныне Л.А. Смоляр, О. Лабур, М. Ворониной, Е. Кобченко, И. Игнатенко, О. Боряк, Л. Буряк. В Беларуси обозначенной проблемой занимаются И. Чикалова, Е. Сурга, О. Шутова, С. Толмачева, Е. Гапова, А. Усманова. В Казахстане – С. Шакирова, в Таджикистане – М. Зикриева, Г. Махкамова, в Узбекистане – Д. Алимова, в Азербайджане – Ф. Мамедова, У. Гаджиева, Р. Зульфугарзаде.

Второй немаловажный момент – статусный, связанный с механизмом признания гендерной темы в исторической науке. Это количественный показатель роста защищенных докторских истории и кандидатских диссертаций по женской и/или гендерной истории [8]. Показательно, что среди работ по гендерной истории есть исследования, посвященные «мужской истории» – истории казачества, монашества, военных [9].

Третий фактор успеха – это периодические издания: в Москве – «Адам и Ева», в Минске – «Женщины в истории: возможность быть увиденными», в Твери – «Женщины. История. Общество», в Санкт-Петербурге – «Гендерная история: Pro et Contra», в Харькове – «Гендерные исследования» (рубрики «Гендерная история», «История маскулинностей»).

Российские и украинские историки (несомненными усилиями Натальи Пушкаревой и О. Кись) создали российскую и украинскую ассоциации исследователей женской, которые стали частью МФИЖИ.

Мы можем констатировать и рост числа конференций (а главное, рост числа участников по женской и гендерной истории с публика-

Водночас перемога над фашизмом, яка означала й перемогу над тоталітаризмом як явищем у найбільш широкому його розумінні, а отже й перемогу демократичних засад над тоталітарними, змусила Сталіна стати на шлях лібералізації суспільства, але з таким розрахунком, щоб сутність політичної системи не змінилась.

У сфері літературної творчості це виявилось у спробі модернізації методу соцреалізму, що пролунала у виступі Г.М. Маленкова на XIX з'їзді партії: «Нам потрібні радянські Гоголі й Щедрини, які вогнем сатири випалювали б із життя все негативне, прогниле, все те, що віджило себе, те, що гальмує рух вперед» [11]. На нашу думку, це була спроба з боку влади на чолі зі Сталіним пристосуватися до умов, які диктував час.

Новий виток трансформації методу соцреалізму безпосередньо пов'язаний зі смертю Сталіна та підготовкою пересічного громадянина до розвінчання його культу. Назвемо його умовно «підготовчим етапом відлиги» (1953 – 1956 роки).

Зіткнувшись з новими реаліями життя, пов'язаними зі смертю Й. Сталіна і загрозою втратити контроль над художньою творчістю, ідеологи постали перед необхідністю внести певні зміни, оновити зміст поняття соцреалізму. Беззаперечним є факт, що в інтересах самозбереження тоталітарної системи мало відбутися реформування певних її структур, звільнення від надцентралізму, але в той же час не торкаючись її базових структур.

Першим кроком у реалізації цього етапу можна вважати проведення 15 грудня 1954 року Другого з'їзду письменників СРСР (через 20 років! після Першого з'їзду), у ході якого письменникам було дозволено висловити думку щодо «потреби створення такої атмосфери літературного життя, яка виключає «проробляння», але передбачає принципіву і вдумливу критику», розглянути питання оновлення творчого клімату, «різноманітності художніх індивідуальностей, стилів і жанрів багатонаціональної радянської літератури», а також «зміцнення творчих зв'язків із зарубіжною прогресивною (підкреслення наше – О.М.) літературою» [12].

Тобто, вже після смерті Й.В. Сталіна, але ще до проголошення боротьби з його культом, в літературі та художній творчості простежується ще одна спроба трансформації методу соцреалізму, зміна курсу політики нової влади на чолі з М.С. Хрущовим у бік лібералізації задля отримання підтримки з боку інтелігенції в утвердженні власних позицій.

Так, у порівнянні з попереднім, прийнятим під час Першого з'їзду письменників, новий Статут Спілки письменників поставив перед літераторами такі вимоги: «соціалістичний реалізм вимагає від письменника правдивого відображення дійсності в її революційному розвитку» [13]. По-перше, було викреслено фактор «історичної

конкретності”, по-друге, зникла вказівка на виховну задачу, що, на нашу думку, пояснюється передусім не стільки розумінням владою необхідності внесення змін, скільки побоюванням щодо можливості неправильного трактування цих задач у нових суспільних умовах.

Отже, з одного боку, вже саме проведення з’їзду письменників і порушення на ньому “наболілих” питань засвідчувало процеси лібералізації, а з іншого – винесені питання сприяли узгодженню основного змісту соцреалізму з політикою партії. Це ще раз підтверджує нашу думку, що процеси лібералізації, що відбувалися в суспільстві, були чітко визначені певними, дозволеними владою межами. А рамки цих меж продовжували визначатися правлячою верхівкою.

Втім пробудження суспільної свідомості й суспільної думки, спричинені смертю Сталіна, мали певні наслідки й особливо зримо виявились у галузі літературної творчості, здатної, через свою специфічну природу, передбачати потреби суспільства в нових ідеях, відображати наболілі соціальні питання, говорити про будь-які нереалізовані можливості. Ідея необхідності об’єктивного, реалістичного аналізу всіх сфер суспільного життя, необхідності змін стала лейтмотивом дискусій, що розгорнулися в середовищі творчої інтелігенції. У центрі дискусій, які вже самі по собі були виявом зміни підходів, опинився ряд статей, опублікованих в 1953 – 1955 роках на сторінках “Нового мира”: “Об искренности в литературе” В. Померанцева, “О работе писателя” І. Еренбурга, “Дневник Мариэтты Шагинян” Ф. Абрамова, а також деякі твори, що побачили світ у той час: “Відлига” І. Еренбурга, “Пори року” В. Панової та ін. Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо статей І. Еренбурга та В. Померанцева, в яких автори виступали: “за розширення меж художньої творчості; проти вузького розуміння “соціального замовлення”” [14]. На думку І. Еренбурга, А. Чехов і Л. Толстой не отримували замовлень і писали лише за власним внутрішнім покликанням (мається на увазі індивідуальність письменника) [14]. На нашу думку, йшлося про недвозначний заклик цих письменників використати зміну влади, що відбулася після смерті Сталіна, в інтересах літературної творчості.

Твір І. Еренбурга, наприклад, став навіть символом нової епохи в історії держави. Він прозвучав дисонансом по відношенню до тієї поширеної “літератури подвигів”, в якій еталонний головний герой, наділений усіма найкращими якостями “нової людини”, переповнений оптимізмом, обов’язково здобуває перемогу в боротьбі з пережитками минулого за світле майбутнє. У повісті чітко пролунала думка про те, що доля людей творчих, чесних є нелегкою, їх залишається все менше, а атмосфера, що склалася в суспільстві, є згубною для інтелігенції. Усе це й викривало істинну сутність соцреалізму.

З одного боку, таке вільнодумство не могло залишитися непоміченим з боку влади, оскільки воно засвідчувало необхідність перегляду

методологічного кризиса, а не політичного запорова/движення. Но сам факт развития исторической феминологии может становиться (в некоторых странах в большей степени, в некоторых – в значительно меньшей) актом политического действия.

– Можно констатировать изменение методологических позиций исследователей, занимающихся женской историей. Тенденция такова: приходя к теме (в тему) женской истории, авторы осваивают феминистскую эпистемологию как одну из возможных методологических позиций и «прикипают к ней душой», воспринимая феминизм не только как способ научного дискурса, но и как способ личного действия. Проще говоря, женская история превращает своих авторов в феминисток или в «сочувствующих феминизму».

– Но можно констатировать наличие «охранительной тенденции» и определенный консерватизм: когда занятия женской историей, завершающиеся созданием статей, монографий, коллективных сборников, «не сдвигают» исследователей в сторону поиска новых эпистемологий и связанных с ними новых методов работы с источниками. Консерватизм, проявляемый историками, изучающими женщин, транслируется и следующим поколениям. Поэтому мы можем констатировать, что молодые исследовательницы часто сохраняют приверженность эссенциализму (особенно в тех странах, где есть государственный или национальный запрос на акцент существенных различий между женщинами и мужчинами) [6].

– На постсоветском пространстве существует феномен неравномерного развития (термин Джейн Рендалл) женской и гендерной истории в разных государствах и даже в разных регионах одного и того же государства. Центры гендерных исследований, в работу которых входит и гендерная история, созданы в крупных промышленных городах, в крупных, ведущих высших учебных заведениях (в Иваново, Харькове, Киеве, Минске, Вильнюсе, Москве, Санкт-Петербурге, Твери, Саратове, Петрозаводске, Баку, Душанбе).

Наибольшее число таких центров в России, их деятельность широко известна. Не менее важными «поставщиками» исторического знания о своих регионах стали Центр гендерных исследований, Алма-Аты, Центр гендерного образования (Таджикистан), Азербайджанский Гендерный Информационный Центр (АГИЦ), Центр гендерных исследований Ассоциации женщин с университетским образованием (Ереван) и другие.

– С другой стороны, существует и феномен неравномерной актуализации созданного знания: мы, в целом, лучше представляем себе наработки западных исследователей, чем собственных соотечественников, тем более – результаты, полученные исследователями сопредельных государств и постсоветского пространства.

Мой личный опыт работы в женской теме привел к ловушке самоочевидности. Мне представлялось, что гендерная оптика будет транслировать свет нового знания в тех же тенденциях, что и на Западе. То есть, на первом этапе будет решена задача «найти и добавить», на следующем, который А. Пето называет «контрибуционным», будет поставлена под сомнение традиционная историография, согласно которой история – это рассказ о мужчинах, носящих костюмы [3], и, наконец, на третьем институционализируется собственно гендерная история, где гендер, как фундаментальный элемент, будет осознан как создающий социальные отношения и системы власти.

Однако мои собственные представления о развитии гендерной истории на Западе оказались несколько мифологизированными. А оптимизм относительно развития женской истории на постсоветском пространстве преждевременным и необоснованным.

Изучение западной историографии дало возможность понять, что западные школы женской/гендерной истории работают в разных методологических позициях. И эссенциализм, равно как конструктивизм, продолжает быть возможной и работающей методологиями в изучении женской/гендерной темы.

Более того, дискуссия «женская история vs гендерная история» была (и, вероятно, остается) нелегкой прогулкой терминологическими и методологическими полями для наших западных коллег. Градус ее был столь высоким, что Джоан Хофф назвала «гендер парализующей категорией исторического анализа» [4]. Выступая в Минске в 2001 году, Карен Оффен, одна из основательниц МФИЖИ, подчеркнула, что эта дискуссия еще не завершена [5].

На постсоветском пространстве такая дискуссия среди историков представляется необходимой. Причем ее задачи не должны определять, кто мудрее, кто моднее, кто прекрасней и кто эффективней. Такая дискуссия, скорее всего, оставит участников при своем мнении, но позволит расширить теоретическое и методологическое поле изучения женского/мужского/гендерного в истории.

На постсоветском пространстве женская история развивается в разных методологических полях, разных школах и направлениях. Между тем, если бы не было успехов, растущего интереса, количественного и местами качественного роста историков, занимающихся этим направлением, не было бы и проблемы гендерной оптики.

И некоторые тенденции развития женской/гендерной истории являются общими для постсоветского пространства:

– Интерес к женской истории не является результатом влияния женского движения. Он возникает и поддерживается критикой интеллектуальных традиций марксизма, «выдохом», который делает историческая наука, освободившись от единой возможной методологии истории. Интерес к гендерной истории есть результатом ме-

административно-командных основ политики партии в галузі літератури, зміни подальшого курсу розвитку літературної політики і могло мати непередбачувані наслідки, а з іншого – очевидно, ситуація була такою, що, у зв'язку зі змінами у всіх сферах життя, для правлячої партії постала дилема: або відмовитись від соціалізму як методу творчої діяльності, але це, в свою чергу, послабило б позиції самої партії серед трудящих, або модернізувати сам метод. Осучаснити його, зробити таким, що ретельніше маскував би його внутрішню сутність, при цьому його зовнішній бік зробити витонченішим.

М.С. Хрущов обрав останнє. Тому відпочатку навіть найбільш запозяті критики не ставили питання щодо ідеологічної порочності або шкідливості названих статей і художніх творів. Цю думку, наприклад, підтверджує реакція влади на появу твору І. Еренбурга, що спричинив багато галасу серед громадськості прагненням відкрито, реалістично поглянути на ті проблеми, що донедавна замовчувалися. З огляду на зазначене, слід зауважити, що правляча партія опинилась у досить делікатній ситуації. З одного боку, партія в умовах лібералізації, що була нею ж проголошена, не могла прийняти жорстке рішення проти вільнодумства, водночас, оскільки це стосувалося свята святих – методу соціалізму, вищий ідеологічний орган партії не міг і промовчати. Тому з вуст секретаря Спілки письменників СРСР О. Суркова і прозвучали нейтральні мотиви: «досвідчений автор зазнав невдачі не тому, що він зосередив увагу на критиці прихованих явищ життя, а тому, що всупереч об'єктивним законам методу він став на хиткий ґрунт абстрактного “душевляштування” і протиставив закономірностям розвитку особистості суспільної людини авторські суб'єктивні уявлення про радянських людей як індивідуумів, особисте життя яких чітко відмежоване від їх суспільного життя й трудової діяльності» [12].

Подібні процеси простежувались і на ґрунті української літератури. Це засвідчує поява друком творів М. Куліша, Ю. Яновського, З. Тулуб, В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, що не вписувались в контекст директованого напрямку. Так, наприклад, 1955 року була написана поезія В. Симоненка “Толока”, що стала своєрідним гаслом шістдесятників. У своєму творі автор неприховано засудив радянську владу, наголосив на відсутності умов для народження генія у тоталітарній державі: “Поезія безплідна, як толока / Усе завмерло, мов пройшла чума, – / Немає Брюсова, немає Блока, / Ссеніна і Бальмонта нема! / Біля керма – запроданці, кастрати / Дрижать від страху в немочі сліпії... / Коли б оту толоку розорати, / Шевченко міг би вирости на ній!” [15]. Ще одним символом доби стала поезія Д. Павличка “Коли помер кривавий Торквемада”, в якій прозвучало звинувачення, що зривало маску з тоталітарної системи та її вождів, попередження довірливим потенційним жертвам: “...здох тиран, але стоїть тюрма” [16].

На нашу думку, вже сам факт появи й публікації творів такого типу засвідчує позитивні зміни, що відбулися в літературно-мистецькій галузі після смерті Й. Сталіна.

Прихід до влади М.С. Хрущова повинен був викликати й відповідну трансформацію методу соцреалізму з метою його подальшого використання для утвердження власних позицій. Попереднє дослідження проблеми дозволяє виділити в цьому процесі 2 етапи.

I етап (1956 – 1959рр.) – характеризується зовнішньо-показовим відходом від сталінських методів управління, критикою сталінізму, певною лібералізацією в галузі літературно-мистецької творчості. Тобто, на цьому етапі зміцнюється ідеологія “відлиги” і влада політиків, що її проголосили. На II етапі (1961 – 1964рр.), коли позиції М.С. Хрущова остаточно зміцнились, змінюються й політичні наміри. Цей етап характеризується поступовим відходом від політики лібералізації до централізації влади, поверненням до сталінської методології управління, і, як результат, – обмеження свободи творчості митців рамками панівного методу. Таким чином, лібералізація методу соцреалізму була необхідна лише для остаточного утвердження владних позицій М.С. Хрущова.

Хронологічно початок I етапу пов’язаний з XX з’їздом КПРС і постановою ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. “Про подолання культу особи та його наслідків”, що розставили нові акценти трансформації методу соцреалізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XX з’їзду партії питання розвитку літератури й мистецтва розглядалися в контексті загальних задач підвищення ефективності ідеологічної роботи партії, посилення боротьби проти буржуазної ідеології, “проти пережитків капіталізму в свідомості людей” [17]. Далі зазначалось, що, “беручи до уваги значні досягнення в галузі літератури, слід зауважити, що разом з тим, наші літератори багато в чому ще відстають від життя, від радянської дійсності, яка є більш багатою, ніж її відображення в мистецтві й літературі...”. На нашу думку, з боку партії це була ще одна спроба модернізації поняття соцреалізм, яка полягала в заперечуванні існуючої у попередні роки т.зв. “теорії безконфліктності” (лакування дійсності) в художніх творах, згідно з якою радянські письменники не повинні були писати про негативні явища дійсності, а зображати лише “світлі сторони”. Це, в свою чергу, зумовлювало певне розширення рамок творчості, хоча й у межах, визначених політикою партії.

Перші кроки, зроблені партією на чолі з М.С.Хрущовим у подоланні культу особи, наслідків сталінщини, справили велике враження “духом і тоном прямої й безстрашної критики недоліків, нетерпимості до прикрашання дійсності...” [18], стали поштовхом для розгляду й обговорення тих наболілих питань суспільного життя, що давно назрівали, але не могли стати предметом відкритої дискусії. У

Определиться с ними (с нею) окончательно и бесповоротно в мире торжествующего постмодерна не представляется возможным. Впрочем, в окончательности нет и необходимости. Просто вариативность методологий акцентирует, с одной стороны, проблему разнотенней, с другой, проблему отсутствия (пустоты) методологии как таковой.

Все вышеизложенное позволяет сформулировать несколько задач данного исследовательского проекта: изменила ли гендерная оптика состояние исторической науки на постсоветском пространстве? по каким законам /канонам/ нормативам излучался и распространялся «свет» гендерного знания? какие риски и для кого несет с собой развитие гендерная оптика в историческом знании? является ли полидисциплинарность источником (возможностью) выхолащивания собственно исторических методов? как формирует постсоветское пространство собственное терминологическое поле женской/гендерной истории? как читает «чужое» поле? как возможны «наивные заимствования», плагиат, «цитирование нечитанного» и прочие этические беспокойства?

Основными источниками для достижения поставленной цели и связанных с ней задач в данной работе являются труды историков – исследователей женской темы, деятельность центров по изучению женской гендерной истории, труды ученых-гуманитариев – филологов, социологов, культурологов, работающих в пространстве женской/ гендерной истории.

Отвечая на вопрос, изменила ли гендерная оптика состояние исторической науки на постсоветском пространстве, честно нужно признать, что скорее нет, чем да. Оставим в стороне общее состояние исторической науки, проблемы которой определяются как предмет отдельного исследования, и обратимся к собственно женской/ гендерной истории.

Состоялись ли женская и гендерная история на постсоветском пространстве?

Женская история – как будто состоялась. У нее большая традиция, многие вопросы женской истории были поставлены и разрешены (частично или полностью) далекими предшественниками еще в XIX веке. Женская история есть и потому, что есть историки, работающие в этой проблематике, наращивающие чаще документальную, источниковую базу и реже – методы и теории «взаимоотношения с ней».

С другой стороны, в «большом масштабе» исторической науки, в социальных историях, историях государств ли, городов ли, общественных институций, «женская тема» – по-прежнему иллюстрация, частный случай, подтверждение (опровержение) той или иной тенденции. Но – пока – не самоценное направление. Вопрос о том, состоялась ли на постсоветском пространстве гендерная история, остается открытым.

ет свое терминологическое поле женской/гендерной истории и как читает чужое. Часть из поставленных вопросов не имеет однозначных ответов, но требует серьезного обсуждения.

Об уместности и целесообразности терминов в названии статьи. Оптика – раздел физики, изучающий процессы излучения света, его распространения и взаимодействия с веществом. Оптика – это приборы и инструменты, действие которых основано на законах этой науки. Первая метафора «гендер как излучение света» звучит несколько пафосно и претенциозно, однако дает возможность акцентировать внимание на теоретических вопросах распространения гендерного исторического знания и взаимодействия его с «веществом» иных наук.

Вторая метафора – метафора приборов – биноклей, микроскопов, приборов ночного видения, мартышкиных очков – позволяет поставить проблемы практического свойства, в том числе и проблему «простых стекол», которыми часто снабжены псевдогендерные исследования.

Термин «постсоветский» еще несколько лет назад представлялся морально устаревшим, таким, что не несет в себе зерна обозначающего. Между тем, «постсоветскость» оказалась более жизнеспособной, чем это представлялось ранее.

Во-первых, общими тенденциями продолжает характеризоваться система производства знания и контроля над ним. Государство, а не научное сообщество играет главную роль в оценке результатов и эффективности научных направлений и полученных результатов [1].

Во-вторых, политики контроля направлены на производство иерархии тем и направлений, в «постсоветском» дискурсе гендерная история производится как подозрительная и/или подчиненная по отношению к иным «большим историям».

В-третьих, важной составляющей общей и продолжающейся постсоветскости есть система ВАКов, ВАКовских журналов, ВАКовских требований к оформлению научных работ. ВАКи работают пограничными столбами, определяющими рамки научного статуса и механизмы производства знания на постсоветском пространстве.

В-четвертых, система личных контактов, общих проблем, схожих тем и направлений поддерживает позитивную составляющую постсоветского пространства, сохраняя секретные и часто не объяснимые для мирового сообщества коды взаимного общения. По меткому выражению Н. Пушкиревой, все мы, историки (в отличие от, скажем, социологов или философов), стоим на плечах своих предшественников. И традиция «женской темы» в исторической науке насчитывает не меньше двухсот лет [2].

Четвертый момент, который характеризует нашу науку на постсоветском пространстве, – это методологии и/или поиски адекватных методологий.

світлі ситуації, що складалася під час проведення з'їзду, у більшості представників літературної інтелігенції виникла надія на метаморфозу стуності соцреалізму, надія на звільнення від старих догм і стереотипів, можливість виходу за межі регламенту офіціозу.

Формуванню в суспільній свідомості думки про ширість намірів влади щодо необхідності змін у сфері літератури сприяло й повернення до читача чималого пласту раніше заборонених до друку творів, реабілітація українських письменників, яким вдалося вижити в ГУЛАГу, розширення зв'язків із західною культурою (Всесвітній фестиваль молоді в Москві влітку 1957, переклади російською та українською мовами творів Е. Хемінгуей, А. Камю, Ф. Кафки, виставки класиків зарубіжного мистецтва ХХ століття, тижні кінематографу Франції, Італії, Англії, Японії та ін.) [19]. Усі ці зміни, проведені на тлі жорстких сталінських підходів, робили “відлигу” ще більш привабливою і не могли не викликати захоплення митців.

Характеризуючи настрої літераторів того часу, один з найактивніших учасників руху українського шістдесятництва І. Світличний писав: “У багатьох із нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевоощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високим піднятим прапорами урочисто марширувати до комунізму” [20].

Але, як тільки головне завдання – усунення від влади прихильників Сталіна – було виконане і влада правлячої партії на чолі з М. Хрущовим зміцнилась, – починається поступовий відхід від політики лібералізації до централізації влади, що, відповідно, позначається й на літературних процесах.

ХХІ з'їзд КПРС визнав провідну роль літератури й мистецтва у збагаченні духовної культури радянської спільноти. “Діячі літератури, театру, кіно, музики, скульптури й живопису, – зазначалось у доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова, – покликані підняти ще вище ідейно-художній рівень своєї творчості, бути й надалі активними помічниками партії й держави у справі комуністичного виховання трудящих, у пропагуванні принципів комуністичної моралі” (підкреслення наше – О.М.) [21].

Саме у світлі нової суспільної задачі у травні 1959 року пройшов ІІ Всесоюзний з'їзд письменників, головним завданням якого стало покласти край усякому вільнодумству у середовищі творчої інтелігенції і зосередити увагу членів Спілки письменників СРСР на завданнях комуністичного будівництва. Зазнав змін і Статут Спілки письменників, у якому формулювання методу соцреалізму було, фактично, поновлене у попередній редакції. Доповненням до нової редакції Статуту стало положення про те, що “найважливішим завданням письменника є послідовна боротьба за принципи соціаліс-

тичного реалізму проти всіх видів і форм буржуазного впливу, у тому числі проти ревізіонізму, як головної небезпеки у розвитку літератури й літературної теорії” [22].

Кардинальну зміну курсу політики влади в галузі літератури засвідчили зустрічі першого секретаря ЦК КПРС 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року, після яких активізувалась “ідейно-виховна” робота, внаслідок чого “стався помітний злам у творчості багатьох літераторів і митців, які раніше захоплювались формалістичними пошуками, допускали помилки у відображенні радянської дійсності” [23].

Посилення ідеологічного диктату, пропагування ідеї підведення соціалістичного реалізму під ідеологію комунізму набирало все більших обертів і засвідчувало остаточне згорання процесів лібералізації до централізації влади, а отже й повернення до сталінських методів управління. Мистецтво і, особливо, література знову опинилися під пильним оком ідеологічного відділу партії, що досить чуйно реагував на будь-які “відхилення” у творчості.

Зовнішньо-показова функція спостерігача, що характеризувала КПРС в часи лібералізації і відповідала I етапу розвитку літературно-мистецької політики, поступово перетворювалась у функцію суворого наглядача, що керувався гаслом: “в ідеологічних питаннях ніяких поступок бути не може” [24]. Ілюзії щодо примирення тоталітаризму і соціалістичного реалізму з демократизацією, яка виступала в обмежених шатах лібералізації, поступово зникали.

Це дає нам підстави стверджувати, що трансформація методу соцреалізму, який на першому етапі використовувався владою на чолі з М.С. Хрущовим для зміцнення власних позицій, отримання підтримки з боку інтелігенції, на другому етапі стає найвагомим чинником виникнення руху літературного шістдесятництва на теренах України. Однак вивчення його політичних настроїв та бачення подальших перспектив розв’язання національного питання в Україні потребує окремого грунтового дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс формирования украинского литературного шестидесятничества сквозь призму политики советского правительства в области литературы и искусства и изменений идеологического обоснования этой политики в соответствии со сменой партийного руководства.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, «оттепель», шестидесятники, Н.С. Хрущев.

SUMMARY

The article deals with the process of formation of Ukrainian literary trend 'shestydesyatnytstvo' in the light of the Soviet government policy

14. Зелинский С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание.
15. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. – С. 48.
16. Андреева Г. М. Психология социального познания. – С. 107.
17. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им. – С. 104, 106-108.
18. Гудков Л. Н. Идиологема «врага».
19. Там же. – С. 11.
20. Там же. – С. 56.
21. Там же. – С. 43, 45.
22. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях. – С. 32.
23. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях. – С. 36
24. Дукельский В., Юренева Т. К истории образа врага в новой России // Вестник Европы. – 2006. – №17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2006/17/du23.html>.
25. Там же.
26. Там же.
27. Багдасарян В. Е. Образ врага в исторических фильмах // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 31-46.
28. Там же. – С. 31.
29. Там же. – С. 39.
30. Там же. – С. 44.
31. Вайс Д. Сталинский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении // Политическая лингвистика. – 2007. – №3(23). – С. 34-60.
32. Вайс Д. Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде // Политическая лингвистика. – 2008. – № 1(24). – С. 16-22.

ББК 60.54я73 III 67

Стяжжина Е.В.

ПОСТСОВЕТСКАЯ ГЕНДЕРНАЯ ОПТИКА В МЕТОДОЛОГИЯХ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Эта статья написана по материалам доклада, обнародованного автором на конференции Международной ассоциации Гуманитариев (Львов, октябрь 2010). В фокусе анализа – проблемы, связанные с развитием / институционализацией женской / гендерной истории на постсоветском пространстве: изменили ли гендерные исследования состояние постсоветской исторической науки, какие риски принесла в поле исторических исследований гендерная оптика, как постсоветское пространство формиру-

- войны»: Опыт анализа визуального источника [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyfactor.org/lib/propaganda17.htm>; Амиров В. М. Образ японца в российском журналистском дискурсе разных войн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0062\(03_\\$01_022009\)&xsl=s-howArticle.xslt&id=a21&doc=](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0062(03_$01_022009)&xsl=s-howArticle.xslt&id=a21&doc=;); Асташкин Д. Ю. Образ немецко-фашистских оккупантов в послевоенной новгородской печати // Вестник Новгородского государственного университета. – 2009. – № 52. – С. 4-6; Ложкина А. С. Роль периодической печати СССР в формировании образа Японии (исторический опыт 1930-х годов) // Уральский исторический вестник. – 2009. – №1(22). – С. 23-30; Ложкина А. С. Образ японца в советском общественном сознании (1931-1939): Автореф. дис. ... канд. ист. наук (07.00.02) / Московский государственный университет им. В. Л. Ломоносова. – М., 2009. – 28 с.; Костылев Ю. С. Образ китайца в текстах периода гражданской войны в Китае 1945-1949 гг. // Политическая лингвистика. – 2010. – №1(31). – С. 163-165; Кринко Е. Ф. Образы противника в массовом сознании советского общества в 1941-1945 годах // Российская история. – 2010. – № 5. – С. 74-89.
6. Гудков Л. Н. Идиологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с. – С. 74-75.
  7. Гуревич П. С. Стереотипы в политике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: psyfactor.org/lib/stereotype14.htm; Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.; Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kaqa-murza.ru/manipul.htm; Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им: спецкурс по политической психологии. – С.-Пб.: Питер, 2007. – 112 с.; Зелинский С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. – С.-Пб.: СКИФИЯ, 2008. – 407 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.evartist.narod.ru/text24/0010.htm.
  8. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: учеб. пособ. – М.: Наука, 1994. – 204 с.; Андреева Г. М. Психология социального познания: учеб. пособ. – М.: Аспект-пресс, 2007. – 288 с.
  9. Гудков Л. Н. Идиологема «врага». – С. 7-78.
  10. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – 31-39.
  11. Московичи С. Век толп. – С. 337.
  12. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием.
  13. Гуревич П. С. Стереотипы в политике.

in the sphere of literature and art as well as the changes of the ideological grounding of this policy due to the changes in the party leadership.

Key words: Ukrainian intelligentsia, “thaw”, 60-ies activists, N. Khrushchev.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Курносков Ю. Инакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) [Текст] : монографія / Юрій Олександрович Курносков. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 222 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960-80-х рр. [Текст] : монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років [Текст] : монографія / Анатолій Русначенко. – К., 1998. – 720с.
4. Еггелінг В. Политика и культура при Хрущове и Брежневце. 1953 – 1970 гг. [Текст] : монографія / Серия “Первая публикация в России”. – М.: “АИРО-XX”, 1999. – 312с.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр. [Текст] : джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. – К., 1999. – С. 68.
6. Ленин В.И. Партийная организация и партийная литература [Текст] : полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. – М., 1979. – Т.12. – С.100-101.
7. Чуев Феликс. Так говорил Каганович [Текст] / Феликс Чуев. – М.: Отечество, 1992. – С.172.
8. Первый Всесоюзный съезд советских писателей, 15-26 февраля 1934 г. [Текст] : стенографический отчет. – М., 1934. – С.21; 47.
9. Горький М. О социалистическом реализме [Текст] : собр.соч. в 30-ти т. / Максим Горький. – Т.27. – М.,1950. – С.27.
10. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник [Текст]. – К.: Веселка, 1995. – С.324.
11. Маленков Г.М. Отчетный доклад XIX съезду партии о работе ЦК ВКП [Текст] – М., 1952. – С.73.
12. Второй Всесоюзный съезд советских писателей, 15-26 декабря 1954 г. [Текст] : стенографический отчет. – М., 1956. – С.55; 27-28.
13. Устав Союза писателей СССР, принятый на II Всесоюзном съезде писателей 25 декабря 1954 г. [Текст]. – М., 1954. – С.4.
14. Эренбург И. О работе писателя [Текст] / Эренбург И.О. // Знамя. – 1953. – №10. – С.27-36; Померанцев В. Об искренности в литературе [Текст] / Померанцев В. // Новый мир. – 1953. – №12. – док.№6.
15. Симоненко В. У твоєму імені живу [Текст]. – Видання друге (Передмова О. Гончара, упорядкування та післямова В. Яременка). – К.: Веселка, 2001. – С.76.

16. Павличко Д. Коли помер кривавий Торквемада [Текст] : Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття: У 4-х кн. / упор. В.Яременко. – К.: «Ако-ніт», 2001. – Кн. 3. – С.465.
17. XX съезд коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 года [Текст] : стенографический отчет в 2-х томах: Т.1. – Гос.изд-во полит.лит-ры. – М., 1956. – С.116.
18. Твардовский А. Из рабочих тетрадей (1953 – 1960) [Текст] / Твардовский А. // Знамя. – 1989. – №6. – С.139.
19. Культурная жизнь в СССР 1951–1965 [Текст] : хроника. – М.: Наука, 1979. – 680 с.
20. Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в Київському медінституті у грудні 1963 року [Текст] // Український вісник. – 1971 (січень). – Вип.4. – С.76.
21. Материалы внеочередного XXI съезда КПРС [Текст]. – М.: Госполитиздат, 1959. – 259. – С.52.
22. Третий съезд писателей СССР, 18-23 мая 1959 г. [Текст] : стенографический отчет. – М., 1959. – С.247.
23. Докладная записка т. Скабы А. Д. и т. Кондуфора Ю. Ю., письма художников Украины об итогах работы творческих союзов и организаций республики за год, который прошел после встреч руководителей партии и правительства с представителями художественной интеллигенции... 4.11 – 7.12.1964. : архівні матеріали / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2404. – 150 арк. – арк. 9.
24. Михайлов Н. Некоторые вопросы развития культуры [Текст] / Михайлов Н. // Коммунист. – 1960. – № 1. – С.54.

ББК 63.3(2)61

Попова О. Ю.

ОБРАЗ ВНУТРЕННЕГО ВРАГА В СОВЕТСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В 1930-Е ГОДЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируются результаты научных исследований образа внутреннего врага в советской периодической печати 1930-х годов. Показаны особенности развития темы, рассмотрены основные направления исследований, обобщены научные изыскания ученых и очерчен круг вопросов, которые требуют углубленного изучения. В теоретических работах выделены два подхода к пониманию сущности образа врага: в качестве механизма манипулирования массовым сознанием советской пропагандой и фактора формирования идентичности. Опыт исторических исследований проблемы представлен изучением образа внутреннего

opinion and the factor of identity formation. Experience of historical research on the problems presented to study the image of internal enemy in historical films and medical discourse of its representation of Soviet propaganda.

Key words: image of the internal enemy, the Soviet propaganda, the periodical press, 1930.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941. – New York: Cambridge University Press, 1997. – 236 p.
2. Alexopoulos G. Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936. – London: Cornell University Press, 2003. – 244 p.
3. Ellul J. Propagandes. – Paris: Armand Colin, 1962. – 335 p.; Лайнбарджер П. Психологическая война. – М.: Воениздат, 1962. – 350 с.; Джоуэтт Г. С., О'Доннел В. Пропаганда и внушение // Реклама: внушение и манипуляция. Медиаориентированный подход. – Самара: Бахарак-М, 2007. – С. 186-207.
4. Артемов В. Л. По тылам психологической войны. – М.: Мол. гвардия, 1973. – 208 с.; Войтасик Л. Психология политической пропаганды. – М.: Прогресс, 1981. – 278 с.; Терин В. Массовая коммуникация. Социокультурные аспекты политического воздействия. – М.: ИС РАН, 1999. – 170 с.
5. Сенявская Е. Психология войны в ХХ веке: исторический опыт России. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.; Фатеев А. В. Образ врага в советской пропаганде. 1945 – 1954 гг. – Ин-т рос. истории РАН, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://psyfactor.org/lib/fateev0.htm#1>; Назаров А. Трансформация образа врага в советских хроникальных фотодокументах июня – декабря 1941 года // Образ врага. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с. – С. 175-190; Вашик К. Метафоры зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 1930-1950-х годов // Образ врага. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с. – С. 191-229; Еремин С. В. Образ внешнего врага в материалах газеты «Известия» в 1933-1941 гг. (на примере «германского фашизма») // Социально-экономические проблемы регионального развития: тезисы регион. науч.-практ. конф. – Нижневартовск, 2006. – С. 181-188; Костылев Ю. С. Образ поляка в официальных советских текстах // Политическая лингвистика. – 2006. – № 19. – С. 131-149; Колесникова А. Г. Образ врага периода холодной войны в советском игровом кино 1960-1970-х годов // Отечественная история. – 2007. – № 5. – С. 162-168; Костылев Ю. С. Образ японца в советской массовой печати // Политическая лингвистика. – 2007. – № 1(21). – С. 39-46; Костерева О. А. Образ врага в отечественной политической культуре периода «холодной

Что касается исторических исследований данной проблемы, то они представлены небольшим количеством работ. На сегодня известен опыт изучения образа внутреннего врага на основе такого источника, как исторические кинофильмы, а также исследование медицинского (биологического) дискурса репрезентации образа внутреннего врага советской пропагандой.

Итак, несмотря на существование подходов к происхождению образа врага как механизма пропаганды и ответа ее на сформировавшийся социальный заказ снизу, остается открытой проблема понятия «образ врага». Также существует лишь общее представление о трансформации образа врага в довоенный период советской истории, основанное на истории проведения открытых политических процессов и кампаний бдительности. Конкретная периодизация трансформации образа врага с конца 1920-х до конца 1930-х годов требует разработки с привлечением различных исторических источников и, в первую очередь, периодической печати. Кроме того, перспективным является изучение механизмов конструирования образа внутреннего врага. Все эти вопросы имеют ключевое значение для понимания того, как функционировал образ врага и как он детерминировал повседневные поведенческие практики.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються результати наукових досліджень образу внутрішнього ворога в радянській періодиці 1930-х років. Показано особливості розвитку теми, виокремлено основні напрями дослідження, узагальнено наукові доробки дослідників і окреслено коло питань, що потребують поглибленого вивчення. У теоретичних роботах визначено два підходи до розуміння сутності образу ворога: як механізму радянської пропаганди маніпулювання масовою свідомістю і як фактора формування ідентичності. Досвід історичних досліджень проблеми виявляється шляхом вивчення образу внутрішнього ворога в історичних кінофільмах та медичного дискурсу його репрезентації радянською пропагандою.

Ключові слова: образ внутрішнього ворога, радянська пропаганда, періодика 1930-х років.

SUMMARY

The article analyzes results of the scientific study of the image of the internal enemy in Soviet periodicals of 1930-th. In this work peculiarities of the development of the theme are shown, main directions of the research are picked out, the researches of scientists are summarized, and the questions which need deep study are found. Theoretical studies identified two approaches to understanding the nature of the enemy image as a mechanism of Soviet propaganda to manipulate the public

врага в исторических кинофильмах и медицинского дискурса его репрезентации советской пропагандой.

Без врагов невозможно представить, а тем более понять советское общество 1930-х годов. Изначально идеология большевиков отличалась «фронтовым», воинственным характером. Такой она продолжала оставаться и в мирное время, после революции и Гражданской войны. Конец 1920-х – 1930-е годы ознаменовались громкими открытыми политическими процессами, которые вскрывали врагов народа в промышленности, науке, партийной верхушке и высшем армейском командовании, наиболее громкими из которых стали «Шахтинское дело» (1928), дело «Промпартии» (1930), суд над «Союзническим бюро ЦК меньшевиков» (1931), дело «Троцкистско-зиновьевского террористического центра» (1936), дело «Параллельного антисоветского троцкистского центра» (1937), дело «Правотроцкистского блока» (1938). Подобно им проводились открытые судебные заседания и на местах. Весь спектр наказуемой вражеской деятельности включала в себя статья 58 Уголовного Кодекса РСФСР. Но вскрытие врагов было делом не только правоохранительных органов. Вся риторика советской пропаганды посредством СМИ, литературы и кинематографа призывала к бдительности, критике и самокритике, поиску врагов, которые скрывались под масками. Все это не могло не отразиться на повседневной жизни рядовых советских граждан. Как отмечает исследователь общественного мнения в сталинской России второй половины 1930-х годов старший преподаватель Даремского университета С. Дэвис, нельзя говорить о какой-то определенной позиции масс к «врагам народа» [1]. Но называя в доносе кого-то «врагом народа» в корыстных целях или искренне подозревая во вредительстве, люди тем самым становились соучастниками государственного террора. Многие на себе в различной степени ощутили неустрашимое клеймо «врага народа»: от лишения гражданских прав, закреплявшегося конституционно, до репрессий. Стратегиями приспособления названных «вражескими элементами» в таких условиях становились смена имени и места проживания, сокрытие биографии, официальный отказ от родственников, подделывание документов и привлечение дружеских связей [2].

При этом образ внутреннего врага, ставший неотъемлемой частью советской истории довоенного сталинского периода, до сих пор остается неизученным. Не игнорируя роли кинофильмов и литературы в формировании образа врага, можно предположить, что именно периодическая печать была основным транслятором образа внутреннего врага. Во-первых, потому что она в обозначенный период была наиболее доступным широкой аудитории средством массовой информации, ввиду отсутствия телевидения и слабой радиодиффузии на местах. Во-вторых, материалы прессы становились доступными еще

и посредством громких чток в хатах-читальнях и клубах, проработок их на производственных политпятиминутках, использования пропагандистами и агитаторами в своих выступлениях. Поэтому нам представляется необходимым, прежде чем приступить к изучению данной актуальной темы, представить ее историографический обзор.

Таким образом, объектом данного исследования является образ внутреннего врага в периодической печати Советского Союза 1930-х годов, а предметом, соответственно, посвященные ему научные изыскания. Целью работы стал историографический обзор литературы, посвященной образу внутреннего врага в советской периодической печати. В связи с этим были поставлены следующие задачи: определить основные направления в изучении феномена образа врага, охарактеризовать существующие научные изыскания по теме, оценить степень изученности проблемы и определить перспективы последующих научных поисков.

Следует отметить, что исследование феномена образа врага берет свое начало в зарубежных [3], а позже и в советских работах [4] по изучению пропаганды во время «холодной войны». Не перечисляя многочисленные теоретические и конкретно-исторические работы, посвященные врагу, отметим, что они подразумевают именно внешнего врага, которого в СССР воплощали в различные периоды «капиталистическое окружение» в общем и конкретные страны (Германия, Япония и др.) в частности. Возросший интерес со стороны историков на постсоветском пространстве к истории образа внешнего врага демонстрирует значительное количество посвященных данной теме работ, появившихся с конца 1990-х годов [5].

Наряду с этим вне поля зрения исследователей остается феномен внутреннего врага, актуализированного большевиками. Российский социолог Л. Н. Гудков связывает это с тем, что в силу сверхзначимости подобных символических образований их теоретическое осмысление крайне затруднено из-за мощнейшего действия внутренних табу и защитных мифов. Кроме того, существует чувство «тривиальности», связанное с образом внутреннего врага, которое является защитной реакцией против рационализации повседневных форм существования, свойственной «советскому человеку» [6]. К тому же междисциплинарный характер проблемы подразумевает привлечение научных изысканий не только историков, но и социологов, политологов, психологов и лингвистов.

Собственно посвященных феномену образа внутреннего врага в советской периодической печати работ на сегодня не существует. Определенный аспект этой проблемы освещен в статьях профессора Цюрихского университета Д. Вайса. Поэтому существует необходимость привлечения и тех научных изысканий, в которых так или иначе затрагивается проблема образа внутреннего врага. Эти

образа врага в исторических кинофильмах 30-40-х годов автор статьи прослеживает идеологическую трансформацию режима от революционного интернационализма к национал-большевизму [30].

Проблема образа внутреннего врага затрагивается в публикациях исследований специалиста по лингвистической социологии Д. Вайса, осуществленных в рамках проекта по изучению вербальной пропаганды в Советском Союзе и Народной Польше при содействии Швейцарского и Национального фонда с 1996 по 2001 годы. Нас интересуют две его статьи, переведенные и опубликованные в издании «Политическая лингвистика». Исследуя сталинский и национал-социалистический дискурсы, Д. Вайс приходит к выводу, что одним из их важнейших расхождений является образ врага. Исследователь характеризует образ внутреннего врага как «не имеющий общего знаменателя», так как он вообрал в себя целый спектр различных врагов: старых, дореволюционных (капиталист, монополист, буржуй), и новых, связанных с коллективизацией (кулак, тунядец, вредитель) и с угрозой капиталистического окружения (диверсант, шпион, агент). Также в работе отмечается нехватка способов визуализации и отсутствие типизированного лица образа внутреннего врага [31]. В другой статье Д. Вайсом рассматривается медицинский (биологический) дискурс репрезентации врагов [32]. Автор акцентирует внимание на метафорах гниения, разложения, основных животных, персонифицирующих врагов, а также такой лексеме, как «нечисть», сопровождающей на протяжении 1920-30-х годов трансформирующийся образ врага.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что, наряду с активно исследуемым историками образом внешнего врага довоенного советского периода, образ внутреннего врага является малоизученным и потому еще более актуальным. Два основных подхода к данному феномену демонстрируют теоретические разработки, представленные работами социологов, политологов и психологов. Один из них трактует образ врага как инструмент осуществления политической власти и механизм манипулирования общественным сознанием. При этом в качестве идеологического базиса называется марксизм, а ответственность за актуализацию образа врага всецело возлагается на советскую власть и лично И. В. Сталина. В этом ракурсе рассмотрения проблемы в качестве причин функционирования образа называется необходимость консолидировать общество, объяснить произошедшие неудачи и канализировать недовольство. Но существует, на наш взгляд, и другой, более объективный подход, который рассматривает образ врага как фактор формирования идентичности. При этом учитывается и роль социального заказа снизу, который сделал возможным функционирование конструируемого советской пропагандой образа внутреннего врага.

Авторы предлагают следующую «периодизацию» внутренних врагов: 1920-1930-е годы – нэпманы, кулаки, вредители, шпионы, представители интеллигенции, партийные функционеры; после Второй мировой войны – космополиты. Авторы статьи «растянувшийся» процесс демифологизации исторически изживших себя образов внутреннего врага относят ко второй половине 1950-х – началу 1980-х годов, вместе с тем отмечая, что на протяжении всего этого периода образ врага продолжал использоваться советскими спецслужбами: диссидент, инакомыслящий, агент и, наконец, «отдельный несознательный гражданин, имеющий пережитки капитализма в сознании». Не будем подробно останавливаться на взглядах авторов относительно функционирования образа врага в современном российском обществе, отметим лишь их вывод о том, что образ врага поддерживается, пока он кому-то необходим; утрачивая актуальность, он уходит на периферию общественного сознания и сохраняется там, пока не будет востребован новыми политическими силами [26]. Таким образом, авторы отводят главную роль в поддержании образа врага в СССР исключительно советской власти, демонстрируя наиболее распространенную позицию.

Опыт исторического исследования феномена образа внутреннего врага представляет статья В. Э. Багдасаряна «Образ врага в исторических фильмах 1930-1940-х годов» [27]. В связи с высокой оценкой идеологического и пропагандистского значения кинематографа, обоснование сущности современного врага проводилось посредством апелляции к историческому материалу [28]. Так, историческим эпосом победы над внутренним врагом должен был стать фильм «Иван Грозный». В связи с этим автор отмечает интересную тенденцию: если в революционной октябрьской идеологии монархи выступали олицетворением классового врага, то в сталинский период некоторые стали преподносятся как национальные герои [29]. С большими трудностями сталкивались режиссеры, фильмы которых были посвящены советскому периоду: в связи с открытыми политическими процессами приходилось исправлять уже снятые фильмы, вырезая кадры с признанными врагами – лидерами партии. Но в советском киноискусстве, как отмечает В. Э. Багдасарян, не могли быть отражены политические процессы над оппозицией. В качестве особенностей изображения внутреннего врага в фильмах, согласно исследованию, можно назвать форсирование шпионской тематики, которая приводила к тому, что зрители начинали подозревать почти всех героев-коммунистов фильма в предательстве; множество кинолент со шпионами, вредителями и диверсантами, обязательное присутствие врагов в фильмах о выдающихся ученых. В качестве вывода историк приводит тезис о том, что именно кино выступало индикатором динамики массового сознания. Посредством изучения

немногочисленные исследования представлены теоретическими и историческими разработками. Первые представлены работами политологов, психологов и социологов, посвященными пропаганде и манипуляции массовым сознанием (П. С. Гуревича, С. Московичи, С. Г. Кара-Мурзы, Т. В. Евгеньевой, С. А. Зелинского) [7], вопросам социальной психологии (Г. Г. Дилигенского, Г. М. Андреевой) [8], негативной идентичности (Л. Д. Гудков) [9] и конфликтологии (Г. И. Козырев) [10].

Несмотря на то, что этих исследователей объединяет функциональный подход к образу внутреннего врага, можно выделить две основные позиции. Первая подразумевает, что образ врага – способ осуществления политической власти и манипулирования массовым сознанием. Такова, например, точка зрения известного французского психолога С. Московичи, который в своем историческом трактате по психологии масс «Век толпы» в качестве создателя образа врага в 1930-е годы называет И. В. Сталина [11]. Известный как публицист и политолог, С. Г. Кара-Мурза считает образ врага главным средством манипуляции, рассматривая его, однако, на примере перестроечного и постсоветского периода истории России. Образ врага им сравнивается с «набитым соломой пугалом», за счет которого истинные виновники происходящего «уводятся в тень» [12]. П. С. Гуревич, объектом научного интереса которого стала пропаганда, видит в образе врага способ консолидации мыслей и чувств и также считает И. В. Сталина его создателем, называя его «подлинным маэстро в фабрикации врагов» [13]. Российский психолог С. А. Зелинский, рассматривая механизмы манипулирования массовым сознанием, называет одним из таких образ врага. Он отмечает, что путем искусственного создания угрозы и, вследствие этого, накала страстей становится легче управлять массами [14]. Ключевым моментом идеологий, с которыми соотносится мифологический тип социально-политических представлений, называл понятие образа врага политолог Г. Г. Дилигенский. Согласно его мнению, образ врага необходим для того, чтобы объяснить действиями «подрывных сил» объективные процессы, размывающие порядок. При этом социально-психологическую базу мифологических представлений образуют люди и группы, испытывающие ощущение личной обделенности, которые поэтому нуждаются в поиске персонализированных сил, виновных в несправедливости [15]. Подобную точку зрения высказывает и специалист в области социальной психологии Г. М. Андреева. Причину в легкости приписывания другому образа врага в современном российском обществе она видит в историческом опыте страны, практически на всех этапах которого нагнеталась угроза врага. Г. М. Андреева полагает, что сущность психологического механизма «поиска врага» заключается в том, что

враг превращается в некую константу общественного организма, на которую легко сместить все причины социальных неудач [16].

Другой подход к образу врага предполагает понимание его в качестве фактора формирования социальной идентичности. Изучая технологии социальных манипуляций и методы противостояния им, политолог Т. В. Евгеньева отмечает, что самоидентификация личности в советский период основывалась на сложившихся социокультурных и политических мифах. Они определяли представление личности о социальной реальности и о своем месте в ней. При этом для идентификации с общностью, воспринимаемой как «мы», существенное значение имел образ «их» – врагов. Таким образом враг индивидуализировался и приобретал символический смысл. В качестве механизмов конструирования образа врага Т. В. Евгеньева называет механизмы стереотипизации, социальной категоризации и социальной атрибуции [17].

Чрезвычайно важной для теоретического осмысления феномена образа врага, истоков его актуализации и функционирования в Советском Союзе является статья Л. Д. Гудкова, открывающая сборник статей «Образ врага» [18]. Автор рассматривает историю появления понятия «враг народа», справедливо связывая его с возникновением массового общества, взгляды на него Ф. М. Достоевского, К. Шмидта, Дж. Оруэлла, условия актуализации и технику изображения врага, а также анализирует его значение для постсоветского общества. Изучая механизмы негативной мобилизации, Л. Д. Гудков более подробно останавливается на «врагах» в Советском Союзе. На его взгляд, враг был взаимно необходим как власти, так и населению. Вопреки упрощенным представлениям о тоталитарных режимах, следует согласиться, что никакая пропаганда не может быть действенной, если она не опирается на определенные ожидания и запросы массового сознания, если она неадекватна уже существующим представлениям, легендам, стереотипам происходящего. В свою очередь, образ врага актуализируется там, где существует сильное социальное напряжение, причины которого с трудом опознаются и рационализируются [19]. Таким образом, без социальной среды риторика врага не имела бы никакого эффекта, а среда, по мнению Л. Д. Гудкова, образовалась деятельностью средств массовых коммуникаций. Именно поэтому следует согласиться с тем, что именно в начале 1930-х гг. риторика врага становится социальным фактом конструкции и функционирования тоталитарного режима [20]. Применяя социологический подход, исследователь рассматривает образ врага прежде всего как один из ключевых факторов формирования советской идентичности. Значение метафоры «врага» и враждебного окружения страны социализма состояло в том, чтобы легитимизировать новый социальный порядок [21]. Не давая определения понятию «образ врага», ис-

следователь называет его свойства и предлагает общую типологию врагов советского периода. Спорной представляется мысль о том, что описание «врагов» – довольно элементарная и всем известная вещь. Возможно, для поколения «советских людей» этот тезис соответствует действительности по причинам, которые называет сам автор. Но можно допустить, что для последующих поколений на постсоветском пространстве феномен советского образа врага не будет таким «тривиальным».

С позиций конфликтологии рассматривает образ врага в своей статье социолог Г. И. Козырев [22]. Исследователь затрагивает множество аспектов проблемы: причины враждебности человека по отношению к «другим», механизмы и способы формирования понятия «образ врага», а также трансформации враждебной конфронтации. Образ врага автор трактует как оценочную характеристику, сформированную в общественном сознании, которая отражает не только объективную реальность, но и оценочные интерпретации, эмоциональные компоненты перцепции. На формирование образа врага оказывают влияние стереотипы, установки, мифы и предрассудки, присущие массовому сознанию [23]. Г. И. Козырев отмечает, что образ врага может формироваться на реальных и мнимых основаниях и представлять собой естественный и/или целенаправленный процесс. При этом социолог, так же как и Л. Д. Гудков, подчеркивает, что формирующийся образ врага должен отвечать определенным требованиям воспринимающих.

Причины появления и процесс трансформации образа врага в советской и постсоветской России рассматриваются историками В. Дукельским и Т. Юрениной в обзорной статье «К истории образа врага в новой России», опубликованной в «Вестнике Европы» в 2006 году [24]. В качестве определения понятия «образ врага» авторы используют следующее: «... социально политический миф, который зиждется на эгоистическом интересе и имеет в своей основе стремление отдельных политических групп к расширению влияния, сохранению или захвату власти». Главной функцией сопровождающего всю советскую историю образа врага было, согласно авторам, обоснование красного и белого террора, репрессий, идеологических погромов, милитаризации жизни и экономики. Создание образа врага происходило посредством наложения искусственно создаваемого мифа на уже существующие стереотипы [25]. В. Дукельский и Т. Юренина считают, что именно марксистская идеология породила образ врага-эксплуататора. Историки отмечают, что уже в 1919 году свою немалую лепту в формирование образа «врагов народа» стали вносить художники и поэты, особенно создатели «Окон сатиры РОСТА». Интересно замечание, что в годы Гражданской войны образ врага активно транслировался как большевиками, так и их противниками.